

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Історичні науки

ВИПУСК 18

Острого – 2011

УДК 94(082)
ББК 63
НЗ4

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету “Острозька академія”
Протокол № 2 від 29 вересня 2011 р.*

Друкуються згідно з постановою ВАК від 10. 03. 2010 № 1-05/2

Редакційна колегія:

Пасічник І. Д., доктор психологічних наук, професор (*головний редактор*);

Трофимович В. В., доктор історичних наук, професор (*заступник головного редактора*);

Зашкільняк Л. О., доктор історичних наук, професор;

Атаманенко А. Є., доктор історичних наук, доцент;

Кулаковський П. М., доктор історичних наук, доцент;

Яремчук В. П., доктор історичних наук, доцент;

Атаманенко В. Б., кандидат історичних наук, доцент;

Близняк М. Б., кандидат історичних наук, доцент;

Рудько С. О., кандидат історичних наук, доцент;

Смирнов А. І., кандидат історичних наук (*відповідальний секретар*).

Рецензенти:

Баран В. К., доктор історичних наук, професор Волинського національного університету;

Зуляк І. С., доктор історичних наук, професор Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

НЗ4 Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог: Національний університет “Острозька академія”, 2011. – Вип. 18. – 208 с.; іл.

У збірнику опубліковано матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Князь Костянтин Іванович Острозький в історії Центрально-Східної Європи” (Острог, 25 листопада 2010 р.) та наукового семінару “Князь Василь-Костянтин Острозький та його доба” (Острог, 28-29 березня 2011 р.).

Для фахівців-істориків, викладачів, аспірантів і студентів вищих закладів освіти.

© Видавництво Національного університету
“Острозька академія”, 2011

Петро Кралюк

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ ТА ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ

У статті розглядається специфіка філософської думки в Острозькій академії (1576-1636), показано боротьбу між традиціоналістським напрямком та напрямком прогресивістським, орієнтованим на використання ренесансних та реформаційних ідей. Особлива увага приділена питанню видання Острозької Біблії (1580-1581) для розвитку філософії й теології в Україні.

Ключові слова: традиціоналізм, українська філософська традиція, неоплатонізм, ісихазм.

В статье рассматривается специфика философской мысли в Острожской академии (1576-1636), показано борьбу между традиционалистическим направлением и направлением обновленческим, ориентированным на использование ренессансных и реформационных идей. Особенное внимание уделено вопросу издания Острожской Библии (1580-1581) для развития философии и теологии в Украине.

Ключевые слова: традиционализм, украинская философская традиция, неоплатонизм, исихазм.

This article regards the specifics of philosophical thought in the Ostroh academy (1576-1636). Besides, a struggle between traditionalistic and modernistic approaches, both being orientated on implementation of ideas of Renaissance and Reformation periods, is shown. A special attention is paid to the issue of significance of Ostroh Bible publication for the development of philosophical and theological studies in Ukraine.

Key words: traditionalism, Ukrainian philosophical tradition, neoplatonism, hesychasm.

У силу різних обставин, документів, які стосуються діяльності Острозької академії, збереглося вкрай мало. Але навіть те, що дійшло до нас, свідчить про велике значення цього закладу як у розвитку української культури кінця XVI ст., так і в розвитку української філософської думки зазначеного періоду.

Однак переважання “народницьких стереотипів” в українській історіографії не дало можливості дослідникам глибоко вивчити це питання. Острозька академія, її місце в українській культурі, як правило, мало цікавили видатних представників української історіографії (М.Костомарова, М.Грушевського). Більше того, в них можемо віднайти негативне ставлення до цього феномену. Лише І.Франко дав високу оцінку діяльності князя Василя-Костянтина Острозького та його інтелектуальному оточенню. Останнім часом українські дослідники почали більше уваги звертати на історію Острозької академії, розглядаючи її як інституцію, котра зазнала на собі ренесансних впливів. З’явилися також роботи, в яких розглядалися деякі аспекти філософської думки в Острозькій академії. Зокрема, це дослідження Я.Стратій [5]. Однак у роботах, присвячених розвитку філософської думки в Острозькій академії, не звертається увага на роль Острозької Біблії, а також на роль традиціоналістів у цьому процесі. Також, на нашу думку, в Острозькому культурному центрі було започатковане формування української філософської традиції. Саме цим аспектам ми й вирішили приділити увагу.

Вірогідною датою заснування Острозької академії вважається 1576 р. [4]. З самого початку вона існувала в комплексі з друкарнею. Подібний комплекс передбачав не лише функціонування початкової освіти, а й середньої і навіть вищої. Викладачі школи редагували й готували до друку певні видання. Водночас друкарня видавала необхідні для навчання книги, в т.ч. й азбуки.

В Острозькій Азбуці 1578 р., яка була одним із перших острозьких видань, вказано, що князь Василь-Костянтин Острозький вибрав мужів, які знали на божественному писанні, володіли грецькою, латинською та руською мовами і приставив їх викладати в школі. “Мужі, що знаються в божественному писанні” – це богослови, люди, які мали б знатися на філософії. Приставлені до “дитячого училища”, вони могли забезпечувати освіту вищого типу. Адже, власне, богословствування на той час сприймалося як рівень вищої освіти. Аналіз текстів Острозької Біблії дає підстави допустити, що не лише вчителі, а й учні згадуваної школи в Острозі були залучені до перекладу біблійних текстів. А це теж свідчить про існування в ній якщо не повністю сформованої системи вищого навчання, то принаймні певних її елементів. Про те, що в кінці 70-их рр. XVI ст. школу в Острозі вважали не просто початковим, а вищим навчальним закладом, у якому велися й певні наукові дослідження, свідчить заповіт княгині Гальшки

Острозької від 16 березня 1579 року. Саме в ньому даний навчальний заклад був названий не просто школою, а академією [2].

Починаючи з 1580-их рр. згадки про Острозьку школу як навчальний заклад вищого типу зустрічаються в різних документах. Єзуїт Антоніо Поссевіно, який був посланий римською курією на Схід Європи для вивчення релігійних проблем, у 1581 р. писав, що “деякі князі, як, наприклад, в Острозі і Слуцьку, мають друкарні і школи, в яких підтримується схизма” [9, с. 39]. У даному випадку однозначно вказувалося, що в Острозі існувала школа, яка готувала ревних прихильників православ’я (до того ж, судячи з усього, достатньо кваліфікованих). Згадуючи навчальний заклад у цьому місті, православні схильні були іменувати його школою та академією, а католики (й, можливо, протестанти) переважно колегіумом, ліцеєм і гімназією. Тобто тим самим вказувалося, що це школа якщо не вищого, то принаймні підвищеного типу, де даються хоча б елементарні філософські знання.

Острозьку школу “тримовною гімназією” (Trilingue Gymnasium Ostrogianum) називав Симон Пекалід у поемі “Про Острозьку війну”. У цьому творі автор, зокрема, зазначав, що “славу античних часів” Острогу принесли “вільні науки” [7, с. 297-298, 308]. Отже, в цій “тримовній гімназії” відбувалося вивчення т.зв. семи вільних наук – граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики. Ці дисципліни в Західній Європі розглядалися як своєрідний вступ до вищої освіти, зокрема до вивчення філософії.

Приблизно в такому ж плані, як і С.Пекалід, характеризували школу в Острозі автори деяких православних полемічних творів. Зокрема, в “Пересторозі”, яка з’явилася близько 1605 р., є згадка, що грек Никифор їздив у Острог для викладання “вільних наук”. Отже, це ще раз підтверджує, що в Острозькій академії здійснювалося викладання семи вільних мистецтв, а, відповідно, й даватися деякі філософські знання. У цьому ж творі високо оцінюється культурно-освітня діяльність В.-К. Острозького на користь Православної Церкви. Мовляв, він збудував тут школу, заклав друкарню, обдарував їх маєтностями, старався, щоб Константинопольський патріарх до Острога прислав учителів [8, ст. 37]. Автор “Перестороги” описує, як відбувалося становлення Острозької академії (хоча й не вживає в даному випадку такого терміну). Говорить про заснування в Острозі школи, шпиталю й друкарні, котрі існували в комплексі й були наділені фундацією від князя. Акцентується увага також на тому, що В.-К. Острозького намагався запрошувати в Острог учених богословів із Греції і що тут роз-

вивалися "словенські та грецькі науки". Така ж висока оцінка острозькому культурному осередку дається в "Паліноді" (1619-1622) Захарії Копистенського. У цьому полемічному творі сказано, що в Острозі знаходилися оратори рівні Демосфенові та Сафонові й інші любомудрці. Знаходилися тут і доктори, що володіли грецькою, слов'янською та латинською мовами, математики й астрологи, зокрема Ян Лятос [3, с. 1136]. До речі, термін любомудрці правомірно вважати перекладом з грецької терміну філософ.

Період розквіту академії припав на 80-90 рр. XVI ст. У перші роки XVII ст. було намагання перенести Острозький культурний осередок до Дермані, де знаходився один із найбагатших православних монастирів Волині, патронуваних князями Острозькими. Монастир мав значну бібліотеку, а також зв'язки з православним Сходом.

Перетворення монастиря у значний культурно-освітній осередок відноситься до 1602 р. Реорганізацією монастиря займався Ісакій Борискович, який підтримував зв'язки зі східними патріархами й Афоном. Сюди перебралися православні культурні діячі з Острога, зокрема Даміан Наливайко, а також була перенесена друкарня, якою він керував. У реорганізації Дерманського монастиря значна роль належала випускнику Острозької академії Іову Княгиницькому, запрошеному в Дермань І.Борисковичем. Саме цей діяч переклав і відредагував тексти для надрукованого в Дермані "Октоїха" (1604). Ще один представник Дерманського осередку був відомий своєю західною вченістю та схильністю до філософствування ієромонах Кипріян, учасник Берестейського православного собору 1596 р. У 1599 р. в монастирі було по-новому перекладено Кипріяном збірник філософських афоризмів "Бджола", який був відомий ще з часів Київської Русі. Йому також приписують переклад "Синтагматікона" митрополита Філадельфійського Гавріїла (1603), "Бесід Іоанна Златоустого та Євангеліє від Іоанна" (1605) і "Бесід Іоанна Златоустого на чотирнадцять послань Апостола Павла" (надрук. 1623 р. в Києві). У Дерманському осередку можна простежити цікаве поєднання традиціоналізму, який значною мірою опирався на філософію ісихазму, й нових тенденцій, що йшли із Заходу.

З 1605 діяльність Дерманського осередку занепадає, а він сам (у першу чергу друкарня) повертається до Острога. Більшість його діячів роз'їхались по Україні і продовжували свою культурну діяльність.

Щодо Острозької академії, то вона теж переживала не найкращі часи. Її занепад пов'язаний з діяльністю дочки князя Олександра Ост-

розького, Анною Алоїзою Ходкевич, завдяки якій у 1623 р. почала діяти в Острозі єзуїтська місія. У “Острозькому літописці” сказано, що Анна Алоїза напустила в місто єзуїтів. І вже через них багато злого сотворила православним [1, с. 135]. Знаходячись у місті, власником якого була ревна прихильниця католицизму, Острозька академія не мала перспектив для свого розвитку. Це розуміли сучасники. Так, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, який навчався в Острозькій академії, у своєму передсмертному заповіті в 1622 р. не захотів пожертвувати на неї якісь кошти. Хоча зробив пожертви на користь Київського Богоявленського братства, його школи й монастиря, а також на школу Львівського братства. Остаточним ударом для академії стали події 1636 р. Під час Пасхи того року Анна Алоїза спровокувала повстання православних острозьких міщан. Його жорстоко придушили, а в місті були ліквідовані православні інституції і введена унія. Острозька академія, яка до того й так зазнавала переслідувань, імовірно, саме тоді перестала функціонувати. Фондуш, призначений на її потреби, згодом, у 1640 р., перейшов до єзуїтського колегіуму.

Інтелектуали Острозької академії в першу чергу працювали над тим, щоб виробити конкурентоздатну богословську й філософську культуру, яка б могла протистояти західній експансії. Вони намагалися максимально використати потенціал візантійської та давньоруської традицій, обережно адаптуючи елементи культури Заходу. В Острозькій академії (хай і не безпроблемно) творився синтез культур Сходу й Заходу, синтез, на основі якого мала б постати оригінальна культурна традиція. Фактично тим самим йшло творення української національної філософської традиції. Виявом цієї тенденції стала Острозька Біблія, укладена при допомозі викладачів й, очевидно, частково студентів Острозької академії.

Будучи надрукованою на початку 80-их рр. XVI ст., вона отримала значне поширення серед православних слов'ян, а також молдаван і румунів. Це видання шанували й представники неправославних віровизнань, віддаючи належне ерудиції острозьких книжників. Шанобливе ставлення до цієї Біблії як з боку православних, так і представників інших християнських конфесій стало однією з причин того, що збереглося чимало примірників цього видання. До нашого часу дійшло близько 400 примірників, які знаходяться в музеях, бібліотеках, архівах не лише України, але й також Росії, Білорусії, Польщі, Литви, Румунії, Ватикану, Греції, Сербії, Угорщини, Чехії, Естонії, Голландії, Болгарії, Франції, Великобританії, США, Канади, Австрії, Німеччини,

Фінляндії, Узбекистану, Киргизії тощо. Це дає підстави припускати, що наклад видання становив 3-4 тис. примірників, а книга справила великий вплив на культурну ситуацію в Україні та за її межами.

Дослідники сходяться на думці, що активна робота по підготовці Острозької Біблії розпочалася у середині 70-их рр. XVI ст. Робота над Біблією була складною справою. Необхідно було зібрати різноманітні тексти, відредагувати їх. До появи Острозької Біблії в православних слов'ян не було повного тексту Святого Письма Старого й Нового Завіту. Лише наближеною до біблійного канону можна вважати Геннадієву Біблію 1499 р.

З погляду дня сьогоднішнього, видання Острозької Біблії не стосувалося філософствування. Насправді, це не так. Ще в часи Київської Русі виробився погляд, що філософствування – це інтерпретація біблійних текстів. Тому, наприклад, Галицько-Волинський літопис іменував князя Володимира Васильковича філософом, оскільки він умів читати й трактувати книги Біблії. Показово, що збереглися примірники Острозької Біблії з помітками-маргіналіями. Вони свідчать про спроби українських книжників осмислити Священне писання, вписати його фрагменти в контекст сьогодення.

Значний інтерес у цьому плані становлять записи на полях примірника Острозької Біблії, що зберігається в Харківській науковій бібліотеці ім. В.Г.Короленка. Цей примірник належав трьом різним власникам, кожен із яких залишив у ньому записи релігійного, а також полемічного характеру. Найбільш цікаві записи відносяться до 20-их рр. XVII ст. Анонімний автор цих записок отримав у науковій літературі умовну назву “волинського вільнодумця”. Йому також приписували авторство записів на полях рукописної книги “Бесіди Іоанна Златоуста на послання апостола Павла до коринфян”, яка довгий час зберігалася в бібліотеці Крехівського монастиря. Для “волинського вільнодумця” притаманний був яскраво виражений антиклерикалізм. Виступаючи проти католиків та уніатів, він засуджував також православних священнослужителів, оскільки вони, на його думку, вчать лише людських вимислів, наклали на селян важку панщину, незвичлі податки і т. ін. Також “волинський вільнодумець” негативно ставився до обрядового благочестя. Зі скепсисом говорив про поклоніння іконам, культ святих, виступав за невтручання церкви в державні справи.

У передмові до Біблії, написаній Г.Смотрицьким, йдеться про те, як треба трактувати її. Священне писання, твердив автор, варто досліджувати “неземними очима”. Лише тоді можна врятуватися від “бу-

шування противних вітрів еретичного хитрування”, обману, гордості, діянь антихриста. “...відкрий очі духовні твого серця, і відкинь марнословство і горді роздуми – це земське, душевне і бісівське, що не сходить згори. Але думаючи про горішнє, зрозумій Господні слова, що не просто Він наказує читати, але й досліджувати; а дослідивши, зберегти, що можна помістити, вміщати, а те, що не можна помістити, з вірою Церкві представляти; а вона не має звичаю помилятися. Бо читання письма забиває, а духовне дослідження оживляє. Думаючи по інакшому, численні впали в оману і стали на дорогу погибелі” [6, с.15].

Отже, Г.Смотрицький закликав не просто читати біблійний текст, а заглиблюватися в його зміст, відкривати “духовні очі серця”, тобто спиратися на глибинне інтуїтивне сприйняття. При бажанні в цьому можна побачити “філософію серця”. Правда, вважає Г.Смотрицький, духовне дослідження має межі й повинне узгоджуватися з церковним розумінням.

З одного, боку, Острозька Біблія була відповіддю на закиди П.Скарги, що старослов’янською мовою неможливо богословствувати (а, отже, й філософствувати). Видавці Острозької Біблії створили філософсько-філологічну концепцію, сутність якої полягала в звеличенні старослов’янської мови як основи “чистоти” православної віри. Старослов’янська мова розглядалася острозькими книжниками як начало, що єднало всіх православних слов’ян, як хранитель багатовікового загальнослов’янського культурного спадку й, нарешті, як засіб комунікації в усьому православно-слов’янському ареалі. Давши повний корпус біблійних книг старослов’янською мовою (реально створивши слов’янський біблійний канон), острозькі книжники продемонстрували, що існує база для богословствування цією мовою. Звідси стають також зрозумілими намагання українських полемістів кінця XVI – початку XVII ст. подати старослов’янську мову як “божественну”. Наприклад, це чітко простежується в І.Вишенського. Також у цьому контексті варто осмислювати появу різноманітних азбук, граматик, словників цієї мови, вершиною яких стала “Граматика” М.Смотрицького.

Острозька Біблія кодифікувала оновлений українцями варіант старослов’янської мови, який набув поширення в православному слов’янському світі. Власне, мова Острозької Біблії це вже не мова Кирила й Мефодія. Це певною мірою українізована старослов’янська мова. Видання Острозької Біблії стимулювало формування на цій мові релігійної, богословської термінології й розвиток богословської думки. З іншого боку, Острозька Біблія стала певною адаптацією за-

хідних традицій на українському ґрунті. І справа не лише в тому, що для її випуску скористалися технікою книгодрукування, яка прийшла з Заходу. При її укладенні використовувалися як старослов’янські й грецькі тексти, що відповідало духу давньоруських і візантійських традицій, так і тексти, що прийшли із Заходу – чеські біблійні переклади (фактично пропротестантського характеру), Вульгата, що була канонічним старозавітним текстом для католиків, можливо, також і протестантські польськомовні переклади. Острозька Біблія стала своєрідною прелюдією для появи в кінці XVI – початку XVII ст. полемічної православної літератури, написаної тогочасною українською книжною мовою. Ця література, здебільшого, створювалася викладачами, учнями Острозької академії або авторами, наближеними до їхнього середовища.

Створення Острозької академії й пов’язане з цим видання Острозької Біблії, в певному сенсі, стало відповіддю української еліти на культурні виклики католицького й протестантського Заходу. Вказану тенденцію можна прослідкувати у працях острозьких письменників. На початковому етапі вони переважно виступали традиціоналістами, які апелювали до ранньохристиянських, візантійських та давньоруських джерел.

Як відомо, першою друкованою книгою Острозького культурного осередку вважається Азбука 1578 р. До неї додавалася пам’ятка давньоболгарської писемності “Сказання, як склав святий Кирило Філософ азбуку слов’янською мовою та переклав книги з мови грецької на слов’янську”. Вказаний твір мав на меті підкреслити думку про сакральність слов’янської мови. З часом, як вказувалося, ця думка стає поширеною серед українських книжників. Також її можна вважати відповіддю на тезу П.Скарги про культурну неповноцінність мови слов’ян. Вміщене у Азбуці “Сказання...” орієнтувало на позитивне ставлення до філософії. Адже в творі святий Кирило іменується філософом. Як і в період Київської Русі, тут під філософією розумілася релігійна мудрість.

Правда, таке розуміння швидко зникає. Йому на зміну приходять розуміння філософії в західному схоластичному дусі. В Україні філософію почали сприймати як “латинську науку”, що прийшла із Заходу й використовувалася католиками для захисту свого віровчення. Зрештою, так воно й було. У західній схоластичній традиції існувало чітке розмежування “чистої” філософії й теології. Філософія трактувалася передусім як логічні знання, необхідні для захисту католицької док-

трини. Зі зрозумілих причин така філософія не могла бути прийнятою острозькими книжниками. Звідси їхня “антифілософська спрямованість”. Особливо вона простежується в І.Вишенського, який закликає відкинути Аристотеля, інших філософів, а звертатися до біблійних і богослужбових текстів. Не варто забувати, що І.Вишенський, як і деякі інші українські православні традиціоналісти, орієнтувався на філософію ісихазму. Таку “антифілософську спрямованість” маємо також у “Пересторозі”, виникнення якої частково пов’язане з Острогом, інших творах, навіть у “Треносі” М.Смотрицького.

Острозькі книжники переважно апелювали до творів неоплатонічного характеру, що цілком відповідало давньоруській культурній традиції. Г.Смотрицький у “Ключі царства небесного” (1587) закликав прислухатися до “світільників великих” і “стовпів церковних, учителів грецьких” Василя Великого, Григорія Богослова, Іоана Златоустого, Афанасія, Кирила, Іоана Дамаскіна, які переважно стояли на позиціях неоплатонізму. При цьому він підкреслював, що саме від грецьких богословів увесь світ має мудрість, без якої Рим нічого не знає [10].

Широко використовував твори візантійських отців церкви і твори ранньохристиянських авторів Василь Суразький у “Книжиці в шести розділах” (1588, опублікований у 1598). Це був перший у православній українській полеміці трактат, що зачіпав широке коло дискусій з католиками богословських питань – про сходження Святого Духа, про примат Римського папи, про вживання прісного й квасного хліба в таїнстві євхаристії, про celibat пресвітерів та дияконів, а також про чистилище.

Острозькі книжники підготували до друку й видали фундаментальні твори візантійських богословів – “Книгу про піст” Василя Великого (1595), збірник проповідей Іоана Златоустого “Маргарит” (1596). Останній автор користувався помітною популярністю. У 1605 р. Кипріян переклав “Бесіди на Євангеліє від Іоана Златоустого”, а в 1612 р. “Бесіди на 14 посланій апостола Павла” цього ж автора (даний твір видрукував у Києво-Печерській лаврі Захарія Копистенський на початку 20-их рр. XVII ст.). Звернення до візантійської богословської спадщини простежується в творах Даміана Наливайка. У виданій ним книзі “Ліки на оспалий умисл чоловічий” (1607) використовувалися “Слова” І.Златоуста і “Тестамент... Василя, царя грецького... до свого сина... Лева Філософа”. Також при укладенні своїх “Лекцій слов’янських...” (видані перед 1627 р.) цей автор звертався до патристичної неоплатоністичної літератури.

Окрім отців церкви й ранньохристиянських авторів, на острозьких книжників, як уже зазначалося, справив помітний вплив ісихазм. Елементи цього містичного вчення помітні в представників консервативного крила в українській суспільній думці кінця XVI – початку XVII ст. Про зацікавленість ісихазмом свідчить поява в Острозі перекладу Кипріяна "Бесід та житія преподобного та богоносного отця нашого Макарія Єгипетського... про розумне мовчання чи про божественне бачення..." (1610). У практичному плані ісихастське вчення знаходило вияв у створенні представниками "острозького кола" відомих монастирських обителів – Скиту Манявського, Межигірського монастиря, в оновленні І.Борисковичем Дермансько-го монастиря.

Однак, незважаючи на консервативні моменти, йшов поступовий процес адаптації острозькими книжниками західної філософської традиції на українському ґрунті. Показовим у цьому плані можна вважати переклад Кипріаном трактату Гавриїла Севера "Синтагматіон..." (1603). Даний твір використовував філософські методи й логічні побудови латинської теології. Адаптації культурних надбань Заходу на українському ґрунті сприяло й те, що при дворі В.-К. Острозького панувала культурна й релігійна толерантність і діяли представники різних традицій. В Острозькій академії працював запрошений із Краківського університету католик Ян Лятош, якого, до речі, називали й філософом. В Острозі жив С. Пекалід – автор ренесансного типу. На замовлення В.-К. Острозького з'явився твір "Апокрисис..." (1698 або 1699 рр.), в якому простежуються протестантські моменти. У кінцевому рахунку все це вело до того, що українські книжники засвоювали ідеї ренесансного гуманізму й Реформації.

У цьому сенсі цікава творчість вихованця Острозької академії М. Смотрицького, особливо його "Тренос..." Незважаючи на консервативні моменти, присутні в цьому творі, його автор, поряд із візантійськими авторами, намагався використовувати праці західних теологів. Хоча про "Тренос..." писалося багато, однак головна увага зверталася на його перший розділ, котрий високо цінувався через свої художньо-літературні достоїнства. Інші ж частини, що мали переважно теологічний характер, належним чином не досліджувалися. Проте богословська частина "Треноса..." цікава з багатьох причин. З одного боку, тут бачимо певні спроби адаптувати деякі надбання західної культури на українському ґрунті. З іншого, перекласти здобутки східної теології на одну з мов західного богословствування (польську).

Зрештою, в Україні визріла думка про необхідність прийняття філософії античності, яку використовували католицькі теологи. Теоретичне обґрунтування її здійснив З.Копистенський у “Палінодії...”, де писав, що Аристотель, інші філософи, яких використовують латиняни, це філософи грецькі. Тому їх можуть і повинні прийняти православні.

Очевидно, філософія як окрема дисципліна не викладалася в Острозькій академії. Принаймні про це немає ніяких відомостей. Тим більше в умовах тогочасної конфесійно-ідейної боротьби це видається малоімовірним. Однак деякі філософські ідеї (переважно християнських неоплатоніків) були присутні в творах острозьких письменників-полемістів. Також у творах острозьких книжників, зокрема Г. і М. Смотрицьких, простежується цікаве намагання “підняти” народну українську мудрість, народне світосприйняття і світовідчуття до рівня філософської рефлексії. Власне, в такому синтезі варто вбачати початки становлення української філософської традиції. На жаль, тенденції синтезу різних культур у теологічній та філософській сферах у Острозі так і не отримали свого логічного завершення. Подальший розвиток цієї тенденції відбувався в Києві, куди перенесли свою діяльність чимало вихованців Острозької академії.

Література:

1. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження / О. А. Бевзо. – К., 1971.
2. Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579, 16 березня / Підгот. Л. Демченко // Острозька данина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С. 110-111.
3. Копистенский З. Палинодия / З. Копистенский // Русская историческая библиотека. – Т. IV. – СПб., 1878.
4. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія / І. З. Мицько. – К., 1990.
5. Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні / В. М. Нічик, В. Д. Литвинов, Я. М. Стратій. – К., 1991.
6. Острозька Біблія: вступи, гравюри, дослідження. – Львів, 2005.
7. Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових // Слово многоцінне. – Кн. 1. – К., 2006.
8. Пересторога // Українська література XVII ст. – К., 1987.
9. Поссевино А. Исторические сочинения о России XVI в. / А. Поссевино. – М., 1983.
10. Смотрицький Г. Ключ царства небесного / Г.Смотрицький. – Житомир, 2005.

Володимир Собчук

СТЕПАНСЬКА ВОЛОСТЬ І ЇЇ ВЛАСНИКИ (ДО КІНЦЯ 60-Х РОКІВ XVI СТ.)

Автор досліджує один із комплексів володінь, з яких склалися магнатські латифундії Волині, у хронологічних межах від першої згадки в кінці XIII ст. в історичних джерелах до кінця 60-х років XVI ст. У центрі уваги формування волості, її статус у територіальному устрої Волині, причини й механізми переходу від одних господарів до інших, службове населення, яке тут проживало.

Ключові слова: удільне князівство, волость, землеволодіння, поземельні відносини, бояри, Степанське князівство, Степанська волость, Волинська земля, Велике князівство Литовське, князі Степанські, князі Гольшанські, князі Острожські.

Автор исследует один из комплексов владений, из которых состояли магнатские латифундии Волини, в хронологических границах от первого упоминания в конце XIII в. в исторических источниках до конца 60-х годов XVI в. В центре внимания формирование волости, ее статус в территориальном строе Волини, причины и механизмы перехода от одних хозяев к другим, службное население, которое здесь проживало.

Ключевые слова: удельное княжество, волость, землевладение, поземельные отношения, бояре, Степанское княжество, Степанская волость, Волинская земля, Великое княжество Литовское, князья Степанские, князья Гольшанские, князья Острожские.

The author explores one of the domain's complexes, which belonged to the Volyn magnate estates in the chronological boundaries between the first reference in historical sources at the end of the XIII century and the late 60-th of the XVI century. The key problems, which are elucidated in the work, relate to the formation of the volost, its status in the territorial structure of Volyn, causes and mechanisms of transition from one host to another, local farm population.

Keywords: the fiefdoms, volost, land tenure, agrarian relations, the boyars, the Stepan principality, the Stepan volost, the Volyn land, the Grand Duchy of Lithuania, Stepansky princes, Holshansky princes, Ostrotsky princes.

Розвиток володінь князівських і шляхетських родів пізньосередньовічної і ранньомодерної України, який привів до появи найбільших у Європі магнатських латифундій, становить один із найменше вивчених аспектів історії нашої країни. У польській науці, яка має чималі традиції дослідження привілейованих верств, у тому числі й тієї частини їх, життєдіяльність яка проходила на території України, тоді, коли вона інтенсивно займалася нею (кін. XIX – перша третина XX ст.), домінувала генеалогія. Українські вчені, активно взявшись за історію вітчизняної еліти аж наприкінці XX ст., мало цікавляться проблематикою, зв'язаною з маєтками. Одна з причин їх нехоті полягає в тому, що тут часто доводиться застосовувати старі методи, а відтак ця проблематика видається несучасною, неактуальною; позначаються також труднощі нагромадження матеріалу, зумовлені станом джерел і складністю їх інтерпретації.

Об'єкт нашого дослідження – Степанська волость, один із комплексів володінь, з яких склалися магнатські латифундії Волині, у хронологічних межах від найдавніших згадок про город-замок Степань в історичних джерелах до кінця 60-х років XVI ст. Нас будуть цікавити формування волості, причини й механізми її переходу від одних господарів до інших, метаморфози статусу цього утворення в територіальному устрої Волині, службове населення, яке тут проживало.

Степанський уділ Рюриковичів і Гедиміновичів. Поселення Степань відоме з кінця XIII ст. Згадка в Іпатіївському літописі про степанських князів Івана Глібовича († зимою 1289/90) і його сина Володимира [8, стб. 938] свідчить, що воно становило тоді столицю однойменного уділу. На півночі це поліське князівство впиралося в Дубровицьку волость (з якої, можливо, і виділилося), на півдні сягало волостей городів Пересопниця й Дорогобуж, на заході стикалося з Чорторийською волостью, на сході доходило десь до Случі (далі були малолюдні лісові простори). Округи, які оточували Степанське князівство, час-від-часу теж ставали уділами.

Після наведеної вище згадки на тривалий час Степань зникає з поля нашого зору, а наприкінці XIV ст. знову з'являється як осередок невеличкого князівства. Загін володаря цього утворення входив у литовське військо, послане Ягайлом допомогти Ядвізі відібрати в угрів Галич [30, с. 122]. Під час походу 11 серпня 1387 р. берестейський і городенський князь Вітовт разом із шістьма “своїми братами” видав воеводі Бенедикту, що видав городом і його округою, лист із гарантіями вдячності польського короля за добровільний перехід під його

сюзеренітет. Перелік братів експонента замикає князь Семен Степанський [17, р. 13].

Степань відомий укладачеві літописного "Списку руських городів" кінця XIV – початку XV ст. [33, с. 95]. На початку серпня 1431 р., під час облоги Луцька польськими військами, тут перебував і збирав свої сили великий князь Свидригайло [36, с. 98]. Про вагу поселення свідчить і те, що в ньому зупинявся (по дорозі з Луцька на Городно) великий князь Казимир – саме в Степані 13 серпня 1469 р. він видав лист, яким упорядкував збирання на Волині мита [10, с. 122]. Помітність города зумовлювалася розташуванням його на одному зі шляхів, що сполучали Волинь із білоруськими й литовськими землями.

Правителі Степаня кінця XIII ст. походили, звичайно, з Рюриковичів. Князь Семен, який господарював тут наприкінці XIV ст., на думку Ю. Вольфа, найавторитетнішого знавця генеалогії титулованої аристократії Великого князівства Литовського, міг бути братом пінського князя Василя Михайловича, а відтак онуком Наримунта Гедиміновича [40, с. 366]. Сучасний дослідник Л. Войтович схильний, правда, вважати його Рюриковичем [29, с. 135], але вказаний вище лист, де ця особа фігурує як один із братів Вітовта, підтверджує правоту Ю. Вольфа.

У результаті централізації Великого князівства, започаткованої ще Ягайлом, а Вітовтом (1392–1430) успішно доведеної до кінця, удільні князівства втратили автономію і перетворилися на великі приватні маєтки. За правління Свидригайла (1430–1438), особливо після заколоту Сигізмунда Кейстуовича, що привів до розколу Великого князівства на два табори, в умовах жорсткої боротьби за верховну владу (1432–1438) та вимушеного загравання претендентів на неї з аристократією, у тих колишніх удільних князів, які зуміли втриматися у своїх володіннях, на деякий час з'явилися надії на реанімацію втраченого становища. Здобувши перемогу, Сигізмунд почав наступ на знать (1438–1440) і спровокував її на змову, яка завершилася успішним замахом на монарха. Нарівні з іншими уділами Степанське князівство теж мало трансформуватися в приватне володіння, але за браком історичних джерел перебіг його метаморфози нам невідомий.

До середини 60-х років XVI ст. приватні маєтки, що повиростали з уділів, зберігали деякі пережитки попереднього статусу, найвагомим з яких була незалежність від місцевих властей. Це означає, що округа Степаня не підлягала луцькому старості; власник комплексу підпорядковувався самому монархові, а для його намісника був недосяжний. Городову повинність піддані виконували на користь свого пана; у

Луцькому замку, як видно з ревізійного опису цієї споруди 1545 р., не було городень, які вони мали будувати чи підтримувати в належному стані [10, с. 133–142]. Військову службу боярсько-зем'янська частина населення округи відбувала окремою корогвою [9, Стб. 687–689]. Іншими словами, до середини 60-х років XVI ст. Степань лежав за межами Луцького повіту. Зв'язаний із Волинською землею історичними традиціями, церковною юрисдикцією, економічними контактами, адміністративно він був відособлений від неї.

Під час існування на Волині окремого князівства Свидригайла (1442–1452) город Степань входив, мабуть, разом зі своєю округою в це політичне утворення. Таке припущення випливає з ревізійного опису Луцького замку 1545 р., за яким з маєтку Степань, що давно вже втратив статус уділу і як приватне володіння (тепер уже князів Острозьких), вилучене монархом у секвестр, тимчасово перебував у віданні королеви Бони, слід було підтримувати в належному стані одну з городень Великого земського мосту через річку Стир (“...городня степаньская королевои ее млсти, тая лиха, треба оправити...” [10, с. 150]), а цю повинність упорядкували десь за Свидригайла, бо Луцький і Володимирський повіти, що входили до його князівства, виконували її, а Кременецький, який залишився за його межами, – ні. Але в оточенні останнього із синів Ольгерда під час його господарювання в Луцьку володарів Степаня не видно – немає їх ні серед свідків, ані серед реципієнтів тих кільканадцяти відомих нині привілеїв на маєтки, які він надав. Ця “неприсутність” могла зумовлюватися причинами демографічного характеру – відсутністю дорослих репрезентантів роду чоловічої статі, тобто передчасним відходом одного покоління їх і неповноліттям іншого.

У середині XV ст. князі Степанські ще раз виринають на денне світло. Один із них, що звався, здається, Михайлом¹, був жонатий на Федці, дочці пана Юрші², у 30-х роках XV ст. сподвижника Свидригайла в боротьбі із Сигізмундом Кейстутовичем за литовський престол, а пізніше – активного провідника інтересів Вільна [35, с. 347], і в шлюбі з нею мав дочку Марію [32, с. 239]. Після смерті цього кня-

¹ За патронімом дочки Марії, указаним у реляції возного 80 х років XVI ст. про доставку Острозьким листа з претензіями Збараських на свій родовий маєток Івачів, начебто заставлений свого часу Марії її чоловіком [4, арк. 84 зв.–85 зв.; 32, с. 245, прим. 74].

² У заповіті зятя початку 60 х років XV ст. згадана як пані Федька Олізарова [7, с. 27–29], у листі 1487 р. – як “пани Федка, пана Юршина дочка, пана Олизара Шиловича, маршалка Вольнское земли, старосты луцкого жона” [14, с. 141–142].

зя його вдова вийшла заміж за пана Олізара Шиловича, впливового представника місцевого клану Кирдіїв (див. прим. 2). Княжна Марія Степанська, у свою чергу, стала дружиною сина іншого сподвижника Свидригайла – луцького старости Немири Рязановича, якого звали Яків-Война, а після смерті останнього (на початку 60-х років XV ст. [7, с. 27–29]) вступила в шлюб із князем Семеном Васильовичем Несвіцьким / Збараським [40, с. 607].

Десь у середині XV ст., коли у зв'язку з політичними змінами, очікуваними з наближенням смерті Свидригайла († 1452), верхівка Волині почала клопотатися перед віленським двором за підтвердження їй маєтків, з'являється князь Іван Степанський, за одним зі скупих реєстрів у третій книзі записів Литовської Метрики, реципієнт привілею Казимира на маєток Черейсел, що становив його отчину [18, р. 31]. На цій особі чоловіча лінія князів Степанських обривається, і пізніше не чути вже про неї.

На початку другої половини XV ст. князі Степанські втратили своє родове гніздо й належні до нього землі. Перехід їхніх володінь у чужі руки за життя вказаної вище спадкоємиці Марії міг зумовлюватися репресивними заходами Вільна, спрямованими на придушення сепаратистських настроїв верхівки Волині, частина якої після смерті Свидригайла пробувала чинити опір зусиллям віленського двору, спрямованим на закріплення спадщини останнього з Ольгердовичів за Великим князівством Литовським, і восени 1453 р. вступила в антиурядову змову [34, с. 221–224].

Аристократичні роди, з яких походили обидва чоловіки княжни Степанської, у 50–60-х роках XV ст. почували себе не дуже впевнено. Батько першого чоловіка очолював змовників [34, с. 221–224], а другий свекор тільки-но повернув собі Збараський повіт та інші родові маєтки, конфісковані Свидригайлом у 30-х роках у бунтівного князя Федька Несвіцького, його батька [32, с. 233]. Відтак клопотатися за Степань не було як, а пізніше питання втратило актуальність.

Степань у руках князів Гольшанських. Десь у 50-х чи в 60-х роках XV ст. город Степань опинився разом із підпорядкованою йому округою в руках князя Юрія Семеновича Гольшанського, що володів уже розташованою по сусідству Дубровицькою волостю. Цей рутенізований литовський аристократ входив у найближче оточення великого князя Казимира. За Хронікою Биховця, 1440 р. він зіграв поважну роль у передачі тринадцятилітньому синові Ягайла литовського престолу, осиротілого внаслідок загибелі Сигізмунда Кейстутовича [13,

с. 156]; на з'їзді панів-ради, скликаному у Вільні в перших числах січня 1452 р., став одним із провідних гарантів прав волинської знаті на належні їй маєтки [34, s. 175–176], а кількома днями пізніше очолив посольство, яке виїхало в Луцьк із метою в разі смерті Свидригайла, що доживав уже віку, закріпити регіон, у якому той господарював, за Великим князівством [34, s. 177–180]. Із документів пізнішого часу відомо, що крім Степана з волостю, у межах колишнього князівства останнього з Ольгердовичів на Волині князь Гольшанський залишив нащадкам маєтки Золотіїв, Подоляни, Горбаків і Краєво.

Обставини набуття Юрієм Семеновичем усіх цих володінь невідомі. Скоріше за все, вони опинилися в його руках не раніше 1452 р. Деяке світло на час переходу двох маєтків проливає лист Олехна Жюси-ча про продаж Дробишу Мжуровичу села Конюхи, виданий в Острозі 13 червня 1458 р. Серед свідків цього акту значаться подолянський воєвода пан Митко й пан Патрикій Краївський, бояри князя Юрія [14, s. 50], під яким слід розуміти саме князя Гольшанського. Отже, принаймні, Краєво й Подоляни перебували вже тоді в його руках.

Деяко з перерахованих вище надбань могло бути куплене князем у попередніх власників, а Степанська волость однозначно становила надання монарха, причому не довічного, а тимчасового характеру. У листі Сигізмунда 1511 р., за яким Степань забирався в Юрія Дубровицького, що доводився Юрію Семеновичу внуком, і передавався Костянтинові Острозькому, зазначено: “А што-колве отець наш король Казимир кому даль до его милости воли, то ест в нашої воли” [20, p. 457–458; 21, p. 71–72].

Остання прижиттєва згадка про князя Гольшанського (правда, непряма) датована 20 червня 1466 р.¹ 1469 р. його сини Іван, Олександр, Василь, Семен і Юрій записують своїй матері княгині Юліані село Денисівське [40, s. 99], з чого можна зрозуміти, що батька не було вже серед живих. Під час поділу спадщини Юрія Семеновича князь Іван (1481 р. страчений за участь у відомій змові проти Казимира) отримав Дубровицю, від назви якої нащадки писалися потім князями Дубровицькими, Олександрові перепав Лебедів, Василеві – Бора, Семенові – Шешоли, а Юрію – Степань і Романів; Гольшани й Глуськ

¹ 20. 06. 1466 р. боярин князя Юрія пан Патрикій, тотожний, мабуть, згаданому вище Патрикію Краївському 1458 р., присутній в Острозі під час спорядження паном Янком Чапличем двох листів князю Іванові Васильовичу Острозькому [14, s. 61, 62]. Сеньйор, який фігурує тут без патроніма й прізвища, однозначно тотожний князю Юрію Гольшанському.

брати поділили між усіма, а Станків і Житин та волинські Подоляни, Горбаків і Краєво залишили матері, але внаслідок передчасної смерті Василя і Юрія та відсутності в обох нащадків вона забрала потім і їхні частки¹. Таким чином, десь у 70-х чи на початку 80-х років XV ст. Степань та інші володіння Юрія Семеновича на Волині опинилися в руках його вдови.

Після смерті матері Олександр і Семен Юрійовичі не допустили вдову і сина брата Івана до залишених нею володінь [24, р. 70–72]. Волинська частина спадщини княгині Юліани Гольшанської відійшла, очевидно, молодшому з її синів, на той час жонатому вже на єдиній дочці й спадкоємиці покійного кременецького намісника князя Семена Несвіцького / Збаразького / Колоденського, яку звали Настасія². По сусідству з цими володіннями теща Семена Юрійовича княгиня Марія Ровенська, колишня княжна Степанська, тримала сформовану разом із чоловіком волость із центром у замку Рівне [32, с. 239]. Степань став резиденцією князя. Саме тут 18 січня 1489 р. його дружина склала лист, в якому “под свѣдомом господина и отца нашего епископа туровского и пинского Евѣфимя” записала йому на вічність батьківські маєтки Забороль, Городок і Коськів з усіма належними до них присілками й у разі смерті попросила поховати її в церкві св. Іоанна в Гольшанах [14, с. 89]. 2 травня 1499 р. Семен Юрійович отримав привілей монарха на ярмарок у Степані “на светого Спаса день одинаво в году” [19, р. 199]. Зусиллями князя Гольшанського тут з’явився також новий замок, зведений, очевидно, замість старого дерев’яно-земляного города князів Степанських, що не відповідав уже потребам часу. 8 липня 1507 р., після його смерті, вдова судилася перед монархом з Олександром Юрійовичем, домагаючись, щоб відшкодував їй половину затрат чоловіка на цю оборонну споруду, будівництво якої коштувало 2000 кіп грошів, але той відповів, що брат зводив замок для своїх потреб, причому силами підданих зі спільних маєтків, а він, у свою чергу, так само будував замок Станків і не вимагає тепер сплати половини затрат [9, стб. 546–547]³.

¹ Зміст угод про поділ відомий із вироку монарха 1507 р. в справі Юрія Івановича Дубровицького з родичами Гольшанськими – стрієм Олександром, віленським каштеляном, і вдовою покійного стрія Семена, луцького старости й маршалка Волинської землі, княгиню Анастасію та дочкою останньої Анною – за родові маєтки, де вони викладені за словами позивача [24, р. 70–72].

² Уперше фігурує як зять князя Збаразького 1. 04. 1481 р. [14, с. 79–80; поправка дати: 14, с. 162].

³ Спочатку монарх передав спір на розгляд троцького воєводи Миколая Микола-

Перетворення Степаня в резиденцію князя Гольшанського зумовлялося традиційністю поселення як осередку влади, розташуванням його на важливому шляху з Волині до столиці Великого князівства, сусідством з указаною вище волостою тещі, що рано чи пізно мала опинитися в тих самих руках. Немаловажне й те, що 1490 р. Семен Юрійович став луцьким старостою, а 1494 р. – маршалком Волинської землі, відтак мав потребу в надійному запллі в регіоні, яким керував. Після битви 1500 р. на Ведроші він відступив, правда, ці уряди князю Михайлові Острозькому, а натомість отримав крісло новгородського воєводи й гетьманську булаву, та як тільки наступник помер, повернувся назад [38, s. 96, nr 364, 366; 39, s. 41, nr 128].

27 червня 1502 р. великий князь Олександр надав Семену Юрійовичу в Луцькому повіті маєток Головин із путними слугами, тяглими людьми й чотирма дворищами (Панфіловським, Янковицьким, Помідаловським і Вовковицьким) та підтвердив наданий раніше будинок єврея Левона в місті Луцьку з фільварком на передмісті [14, s. 123–124]¹. Оскільки Головин межував зі Степанською волостою, князь приєднав його, мабуть, до цього комплексу.

Остання прижиттєва згадка про Семена Юрійовича – у листі монарха про здачу луцького мита в оренду – датована 3 березня 1505 р. [19, р. 329]. Спадщина князя залишилася єдиній дочці, відомій під іменами Тетяна й Ганна, але до виходу її заміж перебувала в руках матері: 24 лютого 1507 р. на клопотання вдови Сигізмунд видав підтвердження на згаданий вище маєток Головин [5, с. 12–13; 15, s. 39–40; 20, р. 192–193]; 8 липня 1507 р. вона судилася перед монархом із братом чоловіка Олександром Гольшанським за компенсацію затрат на замок Степань [9, стб. 546–547], а з племінником Юрієм Дубровицьким – за численні напади й грабежі, в яких сторони звинувачували одна другу [9, стб. 547–548].

Незадовго перед тим князь Дубровицький зажадав від дядька Олександра та родини покійного дядька Семена переділу родових володінь, мотивуючи тим, що коли ті розбирали спадщину своєї матері, то не допустили його з матір'ю до третини, належної їм як синові

йовича, троцького каштеляна Станіслава Яновича, підляського воєводи Станіслава Глібовича й деяких інших осіб, а коли ті не змогли задовольнити сторін, велів, щоб ділячі, які будуть ділити родові маєтки на три частини, порахували затрати на замок Степань, узяли до уваги будівництво його спільними підданими й таким чином вирішили конфлікт.

¹ У копії, за якою тут опубліковано лист, назва четвертого дворища втрачена, але відома з підтвердження цього листа 1507 р. (див. нижче).

й удові брата Івана. Розглянувши скаргу, Сигізмунд задовольнив вимогу позивача [24, р. 70–72]. Вирок у цій справі не датований, але в згаданому вище вирoku щодо затрат на замок зазначено (у зв’язку з необхідністю порохувати їх і взяти до уваги), що найближчим часом дільчі будуть ділити маєтки Гольшанських на три частини [9, стб. 546–547], отже він винесений не пізніше 8 липня 1507 р.

У зв’язку з вимогою князя Дубровицького справедливо поділити родові володіння мати княгині Гольшанської заявила претензії на Степань як на свою отчину. “Жаловала кнегиня Семенова Ровеньская, – читаємо в записі, датованому 8-м липня 1507 р., – на князя Александра и на его братаничовъ о Степань, поведаючи, ижъ бы то было именьє єє отъчизное. Ино господару и паномъ раде виделося: коли она была въ мольчаньи за отца нашего Казимира короля и за брата нашего, ино для того тоє именьє Степань от неє отсудили и не казано єи чересь тоє о то вжо впоминатися. А господарь его милость часу подобьного хочеть о томъ доведатися: которымъ обычаємъ Степань мають листы потвержоно Казимера короля” [9, стб. 548]. Як бачимо, монарх і пани-рада відмовили колишній княжні Степанській у праві на отчину, але її домагання не пройшли безслідно, оскільки спонукали поцікавитися правами Гольшанських на цей комплекс маєтків.

Домігшись вирoku про поділ володінь, князь Дубровицький уклав із князем Гольшанським угоду про обмін частками – за степанську третину дядька він відступав йому свої частки в маєтках Станків і Житин, а за третини у волинських маєтках Золотиїв, Горбаків і Подоляни та білоруському маєтку Романів, – відповідні частки в маєтках Глуськ, Гольшани й Шешоли (за винятком того, що мало перепастися йому тут у частці родини Семена Юрійовича, оскільки хотів залишити це у своїх руках). 24 листопада 1507 р. Сигізмунд підтвердив уже князю Гольшанському набуті ним частки на вічність [15, s. 47–48], але здійснення угод – і про поділ, і про обмін частками – затягнулося.

Перехід Степаня до Костянтина Острозького. Через деякий час після описаних вище подій удова Семена Юрійовича видала дочку Тетяну / Ганну за князя Костянтина Івановича Острозького, який восени 1507 р. повернувся із семирічного московського полону. 8 квітня 1509 р. останній складає вже в Луцьку лист, в якому на випадок смерті записує дружині на замку Турів та належних до нього дворах і боярських селах віно на 1000 кіп грошів литовської монети [28, s. 424–425; поправка дати: 40, s. 176, *przyp.* 17; 40, s. 348, *przyp.* 15]. Після шлюбу княжни Гольшанської Степань залишився формально в руках

матері, що мала, очевидно, відповідний запис чоловіка. Зокрема, 22 жовтня 1510 р. на клопотання вдови Сигізмунд підтвердив привілей попереднього монарха чоловікові на ярмарки тут на Покрову й святого Афанасія із застереженням, що Олександр Гольшанський і Юрій Дубровицький не мають до них жодного відношення [20, р. 389]. Далі спадщина Семена Юрійовича перейшла до зятя, і той вступив у боротьбу з князем Дубровицьким із метою зібрати всі володіння Гольшанських на Волині, що перебували раніше в руках батьків дружини.

Реалізація наміру полегшувалася тим, що незадовго до смерті (у першій половині 1511 р. [40, s. 101]) Олександр Гольшанський передав свою частку володінь на Волині та деяких інших маєтків, яку проміняв уже князю Дубровицькому, родині покійного брата Семена. В сумарії архіву Острозьких кінця XVI ст. значиться лист князя романівським боярам, де він повідомляє, що братова вдова та її зять відступили йому свою третину литовських маєтків, отриману під час остаточного поділу родових володінь, а він віддав їм свою третину в Степані, волинських дворах Горбаків, Подоляни й Золотийв та дворі Романів, у зв'язку з чим велить колишнім підданам коритися новим господарям [1, с. 371–372].

На початку літа 1511 р., під час сейму в Бересті, спір між Юрієм Дубровицьким і Костянтином Острозьким був винесений на розгляд монарха й панів-ради і завершився двома вироками.

За одним із них, недатованим, гетьман оскаржив свояка в тому, що всупереч привілею, за яким Сигізмунд підтвердив ярмарок у Степані тільки його тещі і йому самому, а князю Гольшанському, тепер уже покійному, і князю Дубровицькому “въ тотъ ярмарокъ вступатися не казалъ”, послав свого намісника і той зібрав із купців мито й інші доходи. Причому монарх спеціально посилав до Дубровицького дворянина Занька з листом про заборону вступати в ярмарок, та коли він приїхав, той “отказалъ, не хотячи тому ярмарьку покоя дати”, і тоді слуга Острозького заповів йому не вступати в ярмарок під зарукою на 1000 кіп грошів. А коли почався ярмарок і намісник Дубровицького став брати мито, Костянтин Іванович знову послав до свояка того самого дворянина й своїх слуг, “заряживаючи ему подъ трима тисячма копами грошей, абы ся въ тотъ ярмарокъ не вступалъ”, та Юрій Іванович знехтував обома закладами й забрав собі третю частину доходу. Дубровицький підтвердив, що Острозький прислав дворянина, але силоміць тої третини, яка належить йому за поділом, він не брав, а коли настав час ярмарку, послав до намісника й урядників

Острозького своїх людей із господарським вижом Кочаном спитати, чи дадуть йому третю частину, і ті добровільно зібрали мито спільно з його врядниками. Дворяни Занько й Кочан одноголосно підтвердили, що Дубровицький справді взяв третину доходу від ярмарку за згодою врядників сусіда. У результаті розгляду скарги монарх визнав відповідача винним на 4000 кіп грошів, “для того ижъ онъ противьку привилья и листу нашего того ярмарьку третюю часть на себе браль”, зобов’язав віддати позивачеві зібрані доходи й остаточно заборонив вступати в ярмарок, а вимогу гетьмана заплатити ще й за “гвалт” відхилив, оскільки, за свідченням дворян, його не було [9, стб. 674–677]¹.

Дубровицький, у свою чергу, звинуватив Острозького, що силоміць ув’язався в третину Степаня, виміняну ним у дядька Олександра, і на підтвердження своїх слів пред’явив відповідний лист князя Гольшанського, але гетьман відповів, що ця третина перепала йому за поділом з Олександром Юрійовичем, і теж поклав лист, за яким той записав йому її на вічність. Якщо Гольшанський записав свою третину Дубровицькому, вирішив суд, а потім передав її Острозькому, то кривда Дубровицькому від Гольшанського й хай він “ищетъ” свого на його дітях, а Острозький має спокійно тримати обидві частини – свою і Гольшанського – з обома ярмарками [9, стб. 674–677].

Юрій Іванович домагався також сплати йому частини доходів, які батькові брати Олександр і Семен Юрійовичі Гольшанські та вдова другого з них брали до поділу маєтків, під час якого він “правомъ зыскаль третюю дельницу”. Острозький відповів, що нічого не знає про те, як брали раніше доходи з цих маєтків і як їх тримали, а тільки те знає і тримає, що перепало йому з поділу за дружиною. У цьому питанні монарх вирішив: оскільки тесть і теща Острозького тримали маєтки не силоміць, а як свою близькість, що спала на них, а Дубровицький домігся частини її через суд, то Острозький і його дружина не повинні платити йому за час, коли тесть і теща тримали ці маєтки й брали на себе доходи; якщо ж теща Острозького чи сам він усупереч указаному у вирокі термінові затягували поділ і далі брали доходи, то Юрій Іванович може судитися за них, але він не відреагував на цю пропозицію [9, стб. 674–677].

За іншим вирокі, датованим 6-м червня, Острозький скаржився, що сторони обрали собі для поділу володінь господарського маршалка й дорогицького намісника Яна Литавора Хребтовича, а коли

¹ Дата не вказана; наступний запис у книзі – про розгляд іншої справи між тими самими особами – датований 6. 06. 1511 р.

той доходив уже в довіреній йому справі до кінця, Дубровицький поїхав геть, перешкодивши цим завершенню поділу й завдавши чимало шкоди. Юрій Іванович відповів, що справді “были вси пану Литавору далися въ руки”, “ино коли почаль межи нами панъ Литаваръ конецъ находити, мне ся стала кривѣда и квалтъ отъ князя Александра и отъ тебе, княже Костеньтине, въ томъ, штожь князь Александро перво былъ мне даль свою часть въ Степани, а потомъ тую часть отнемшы въ мене квалтомъ, тебе даль и записаль; для которое жъ то кривды и квалтъу мусиль есми зъехати съ права, конца не достоявшы”. На цей раз суд вирішив, що Дубровицький не винен, оскільки поїхав, побачивши завдану йому кривду; тепер же те, у чому Хребтович дійшов до кінця, хай залишається, а в чому не дійшов, хай візьмуть суддів і завершать [9, стб. 677–679].

15 червня 1511 р. князі Острозький і Дубровицький спільними зусиллями отримали в Бересті вирок монарха й панів-ради в справі зі степанськими боярами Федоровичами за відмову служити їм як своїм сюзеренам [9, стб. 687–689] (див. нижче детальніше). Тим самим днем датований також привілей Дубровицькому на ярмарок у належній йому третині Степаня на день святого Петра із застереженням, що Острозький не матиме до нього жодного відношення [9, стб. 689–690].

Розсудивши Острозького й Дубровицького, 18 червня 1511 р. Сигізмунд видав привілей, яким перекреслив розглянуті вище вирокі й привілей. У цьому документі, відомому у двох варіантах (один із них – руською мовою – у 8-й і 9-й книгах Литовської Метрики [20, р. 457–458 (датовано 18. 06. 1511 р.); 21, р. 71–72 (датовано 17. 06. 1511 р.)], а інший – латинською – у збірнику копій середини XVI ст. [15, s. 83–85]), читаємо, що Казимир надав свого часу замок Степань Юрію Семеновичу Гольшанському тільки “до воли”. “А штоколве отецъ наш король Казимир кому даль до его милости воли, то ест в нашої воли”; відтак, узявши замок із містом і всіма волостями, що здавна належать до Степаня – у тому числі й третину, яка перепала князю Дубровицькому, – до своїх рук, великий князь дарує це тепер “со вѣсимъ правомъ и панствомъ, и властью” князю Острозькому в нагороду за “послуги у знаменитых валках” за панування Казимира, Олександра й самого Сигізмунда. У варіанті латинською мовою, що становить остаточну редакцію привілею, згадано відомі вже нам ярмарки на Покрову й св. Афанасія і додано, що разом зі Степанем надаються волинські двори Золотіїв, Подоляни й Горбаків.

Таким чином, з отчини княжни Гольшанської замок Степань із містом і волостю та вказані вище три волинські двори перетворилися у вислугу її чоловіка, відтак угода Острозького з Гольшанським про обмін частинами втратила сенс, Та оскільки до реалізації її через смерть Олександра Юрійовича не дійшло, Костянтин Іванович притримав те, що мав віддати, доти, поки 3 січня 1519 р. син покійного контрагента луцький і берестейський біскуп Павел Гольшанського не відмовився від цих володінь на його користь [15, s. 185–187]. 16 вересня того самого року на клопотання гетьмана монарх підтвердив йому запис біскупа на вічність [15, s. 193–194; поправка дати: 15, s. 192, przym. 1].

Після смерті Тетяни / Ганни з Гольшанських († 12. 07. 1522) за посередництвом київського митрополита Йосифа й земського підскарбія Богуша Боговитиновича князь Острозький уклав угоду з княгинею Анастасією Слуцькою про одруження з її дочкою Олександрою. У зв’язку з цим 26 липня 1522 р., перед виїздом до Мінська на господарську службу, він склав у Вільні лист, де взяв на себе обов’язок до видачі майбутній дружині листа на віно нікому не записувати, заставляти чи дарувати свої родові, вислужені й куплені маєтки, щоб це віно було на повній третині володінь, а дітей із нею любити так само, як Іллю, народженого першою жінкою; після смерті гетьмана всі його володіння незалежно від часу й характеру їх набуття Ілля й сини, які з’являться в шлюбі з княжною Слуцькою, мали поділити на рівні частини; окремо нікому з них він нічого не записуватиме [28, s. 425–428].

Повернувшись зі служби, 28 серпня 1522 р. Костянтин Іванович видав в Острозі новий лист, за яким подарував Степань із замком і містом, ярмарками, торгами, митами, корчмами “и з Городцем и со всею волостью Степанскою и селы городовыми и боярскими” та степанськими дворами Золотиїв, Горбаків і Подоляни синові Іллі, наголосивши, що в разі його одруження й народження інших дітей ці володіння не підлягатимуть уже поділу. Появу документа князь мотивував тим, що чималі скарби, отримані за першою дружиною, “утратил на службах господарских”, тому “маючи на то бачность, а хотячи сыну своему, князю Ильи за то досыт учинити”, і робить цей запис [15, s. 237–238]. Тим самим він порушив свої зобов’язання перед майбутньою тещею.

Після народження княжною Слуцькою сина Василя й дочки Зофії в подяку за 1000 угорських червоних золотих та коштовності й інші речі, оцінені на 3000 кіп грошів литовською монетою, внесені дружиною, Костянтин Іванович записав їй на замку Турів і маєтку Тарасов

у Білорусі та волинських маєтках Сатіїв і Крупа (до останнього з них належали окремі села Поворськ і Котів) 6000 кіп грошів литовської монети з умовою користуватися цими володіннями до кінця життя. 23 грудня 1528 р. на прохання княгині Острозької і її чоловіка монарх підтвердив у Вільні цей документ у присутності панів-ради [22, р. 531–532]. Через два дні княгиня Острозька отримала аналогічний документ на розташований у Віленському повіті двір Словенсько з тамтешніми боярами, міщанами, путними слугами, тяглими людьми, невільною челяддю й землями, вислужений чоловіком ще 1516 р., а тепер подарований їй із правом розпоряджатися ним на власний розсуд [22, р. 532]. Зазначивши в першому з листів дружині, що після досягнення молодшим сином 15-річного віку старший має порівну поділити з ним усі маєтки, Костянтин Іванович випустив з уваги свій запис 1522 р. на Степань.

Степанська волость під час боротьби за спадщину Костянтина Острозького. Угода 1522 р. з княгинею Слуцькою та записи старшому синові й другій, а раніше, як виявилось згодом, і першій дружинам, після смерті Костянтина Івановича († бл. 15. 08. 1530) спровокували в родині Острозьких гостру боротьбу за спадщину. Спочатку вона точилася між удовою покійного й старшим сином Іллею, а пізніше – між удовою останнього й молодшим сином Василем. На другому етапі цієї “родової війни” одним із головних “каменів спотикання” став комплекс володінь із центром у замку Степань.

5 жовтня 1530 р., через півтора місяця після смерті Костянтина Івановича, король Сигізмунд писав уже з Кракова Іллі Костянтиновичу, що за скаргою князя Юрія Слуцького, брата овдовілої княгині Острозької, поїхавши з останками батька до Києва, він наслав звідти на замок Турів сто вершників, і ті забрали в неї різні речі та привілеї і тестамент чоловіка, запечатали це все й передали на зберігання турівському наміснику, у зв’язку з чим до нього виїжджає дворянин із наказом віддати забране [6, с. 78–79].

За вироком монарха, винесеним 3 лютого 1531 р., Ілля Острозький мав повернути мачусі записані їй батьком замок Турів із волостями та двори Тарасово, Сатіїв і Крупа, а також узяті в борг два золоті ланцюги, два срібні паси й два тузики срібних ложок [40, s. 351]. Тим часом виявилось, що подарований гетьманом другій дружині двір Словенсько становить спадщину першої, якій він, очевидно, теж записував це надбання; на замку Турів перша дружина теж мала віно, суму якого друга не сплатила синові й спадкоємцю своєї попередни-

ці; і на дворах Тарасово й Крупа тяжіли якісь записи на користь першої дружини; тому 20 березня 1531 р. король присудив княгині Острозькій віддати ці володіння пасинкові, залишивши їй узяті заміною маєтки Здитель та Охоново [40, s. 351].

Оскільки вирок не примирив сторін, 1 серпня 1531 р. Сигізмунд заново розглянув у Кракові спір [23, р. 135–137], і 5 серпня вони отримали вже в Неполоніцях, куди король виїхав на деякий час зі столиці, відповідний лист. Для кращого вивчення справи зверх панів-ради Великого князівства з дозволу монарха Острозькі вибрали собі по дві особи з панів-ради Польського королівства, щоб “кождую сторону во всем добре осмотрети”; комісари розглянули всі аргументи й привели Іллю Костянтиновича та його мачуху “ку слушному еднаню”, після чого ті стали перед монархом і віддалися йому на суд під загрозою штрафу на 10 000 кіп грошів за порушення вироку [15, s. 385–387]. Не вдаючись у деталі остаточного рішення короля, які не мають прямого відношення до предмета нашого розгляду, зазначимо тільки, що воно, влаштувало, нарешті, Острозьких, і, вислухавши вирок, того самого дня вони уклали угоду про порядок його виконання [23, р. 137–138]¹.

Після суду Ілля Костянтинович поклав перед Сигізmunдом батьків лист 1522 р. з проханням, “абыхмо тот запис отца его милости при mocy zostавили, а оный замок Степан зо всим, што к нему прислухает, як в записе отца его есть выписано, потвердили ему на его парсуну нашим привилем на вѣчность”. У привілеї, датованому 1 серпня 1531 р., король зазначив, що Костянтин Іванович видав запис, “маючи волность водле данины и привилія нашего кому хотя то все отда-ти, продати, записати и што хотя с тым водле воли своей вчинити и будучи [...] в добром здорови и в полном розуме”; визнав, “иж князь Костянтин, воевода троцкий, добре а слушне то сыну своему князю Или даровал и записал”; згадав положення листа, за яким у разі появи у видавця інших дітей “князь Иля мает сам вес Степан один на себе держати на вѣчные часы”; підтвердив Іллі Костянтиновичу маєток і наголосив, що ні мачуха, ані молодші брат і сестра не мають уступати в нього “и некоторым правом и обычаем под князем Илею и его милости княгинею и дѣтми и потомки поискивати не мают и вѣчное молчане мѣти мают против него в том водлуг листу записного небожчика князя Костянтинова” [15, s. 377–380]. Цим підтвердженням монарх розставив у питанні про права на Степань начебто всі можли-

¹ 17. 01. 1532 р. монарх писав комісарам, щоб прискорили виконання вироку [23, р. 143–145].

ві крапки над “і”. На кілька літ у родині Острозьких запанував спокій.

1 січня 1539 р. Ілля Острозький записав у Кракові позашлюбній дочці короля Беаті Костелецькій, з якою третього дня наступного місяця оженився [37, s. 52], на третині всіх своїх володінь віно з привінком у сумі 33 082 золоті польської монети [16, s. 177–178]. Опинившись через кілька місяців на порозі смерті, він видав їй в Острозі ще два листи, датовані 7 серпня 1539 р. За першим із них, князь позичив у дружини на господарську службу та інші потреби 6000 кіп грошів, які вона роздобула у своїх приятелів, і в цій сумі заставив їй до кінця її життя успадкований після матері замок Рівне з містом, дворами та княжими й боярськими селами [16, s. 204], а за другим із доброї волі записав на вічність вислужений батьком і записаний йому замок Степань із Городцем та всіма іншими належними сюди городовими й боярськими селами, куплений ним самим замок Сатиїв із містом, дворами, городовими й боярськими селами, маєтком Зарицьк і половиною маєтку Борблин та замок Хлапотин із групою сіл, що теж становив купівлю [3, арк. 30 зв. –31 зв.]. Свідками обох листів були володимирський і берестейський владика Геннадій, луцький і острозький владика Арсеній, жидичинський архімандрит Варсонофій, луцький староста князь Федір Чорторийський, кременецький староста пан Станіслав Фальчевський, хорунжий Волинської землі князь Солтан Сокольський, Василій і Петро Чапличі та Семен Бабинський. Приїзд цих поважних осіб під час посту, на другий день після Спаса, у родове гніздо Острозьких зумовлювався, очевидно, наближенням смерті його господаря. 16 серпня князь повторив викладене в листах у тестаменті [16, s. 206–209], а через три дні його не стало [37, s. 59]. 23 вересня того самого року на клопотання передчасно овдівої Беати Острозької, що фігуруватиме далі в документах часто як княгиня Ілліна, монарх підтвердив їй у Кракові тестамент чоловіка [16, s. 206–209]. Наприкінці року вдова народила дочку Гальшку.

Смерть старшого з Острозьких, здавалося, відкрила перед його мацухою і братом шанс на розширення доступу до спадщини Костянтина Івановича, але княгиня Ілліна взяла в королівській канцелярії листи, в яких за нею було визнано право протягом року й шести тижнів розпоряджатися всіма маєтками, що перебували раніше в руках чоловіка, та “описано, абы княз(ь) Василей в отчизну свою не въезждчалъ и ничимъ се в то не вступовал” під загрозою штрафу розміром 10 000 кіп грошів. Олександра Острозька оскаржила вдову пасинка перед монархом, що вона незаконно отримала листи, за якими “ку великой кривде и шкоде

кн(я)зя Васильевой тыи имен(ь)я, отчизну его, на себе держала и многие шкоды тамъ поделала, и тыи именья знищыла”, та зажадала скасувати заруку, допустити її сина до батькової спадщини й передати йому родові папери. За вироком, винесеним 3 вересня 1540 р., Сигізмунд узяв маєтки Острозьких у секвестр і звелів представити всі документи, необхідні для належного вивчення справи [25, р. 43–45; 31, с. 35–37]. Намісникам замків удови Іллі Костянтиновича канцелярія направила листи з вимогою дозволити посланцям монарха переписати все озброєння й коритися їм аж до вирішення спору між княгинями [16, s. 268].

11 січня 1541 р. Сигізмунд скасував заповіт Іллі Острозького, але залишив його вдові записану ним третину маєтків, а до повноліття дочки – і дві третини матерізни (одна третина належала їй за листом на віно) з умовою збору доходів із цих володінь під наглядом представників короля. Оскільки Олександра Острозька пред’явила лист чоловіка, за яким повноліття її сина мало настати, “кгда он петнадцати лет дорастет”, і заявила, що на свято Громниці він досягне вже цього віку, монарх визнав Василя Костянтиновича дорослим і велів поділити між ним і Гальшкою Іллівною спадщину його батька, правда, тільки на час до повноліття племінниці. Для забезпечення князя Василя монарх дозволив йому ще до поділу в’їхати в замок Острог і користуватися доходами з належної до нього волості, а княгиня Беата на тих самих умовах отримала право вступу в замок Здитель. Монарх присудив князю Острозькому всі документи на батькову спадщину, а вдова його брата мала отримати тільки копії паперів на матерізну чоловіка. Спірні маєтки Степань, Рівне, Сатіїв і Хлапотин, які князь Василь вимагав поділити як батькову спадщину, а княгиня Беата – віддати їй як володіння покійного чоловіка, до яких його брат не має відношення, за згодою сторін монарх залишив “до зуполных панов рад” у секвестрі. Василь Костянтинович просив передати йому в управу до повноліття Гальшки Іллівни дві третини належної їй спадщини його батька (третина перебувала в руках її матері), та оскільки княгиня Беата категорично заперечила, ця частина володінь поки-що теж залишилася в секвестрі. Дільчими призначили господарських дворян Федора Гулевича, Семена Бабинського, Богдана Семашка й Петра Чаплича. Організацію поділу й нагляд за його здійсненням король доручив маршалкові Волинської землі і володимирському старості князю Федору Сангушковичу [25, р. 58–65].

29 травня 1541 р. у відповідь на повідомлення Сангушковича про завершення поділу Острозьких монарх направив йому лист, в якому

висловив комісарам удячність за те, що “тыи докуки частокротныи, которыи от них до нас были допусканы, вже есте застановили, а реч посполитую тым успособили” [16, s. 291–292]. Та оскільки результат роботи комісії не задовольнив сторін, невдовзі монарх скасував його і передав спір на компромісарський суд панів-ради. За вироком, ви-несеним у Вільно 20 грудня 1541 р. під загрозою штрафу за його порушення на 10 000 кіп грошів, на пропозицію суддів княгиня Ілліна поділила спадщину Костянтина Івановича на дві рівні частини, після чого Василь Костянтинович вибрав собі половину, яку склали замки Дубно, Дорогобуж і Здитель, Звягельська волость та двори Крупа й Здовбиця, а вдові й дочці його брата залишилися замки Острог, Полоний, Красилів і Чуднів, двори Новоставці й Гури та будинок у Вільно, але останні дві складові цієї половини до повноліття Гальшки Іллівни віддали князю Василеві як компенсацію за маєтки, продані свого часу Іллею Костянтиновичем, причому двір Гури княгиня Беата мала викупити із застави, в яку його завів ще її чоловік [25, p. 175–179]. 6 лютого 1542 р. дворянин Ян Лютомирський увів матір і дочку Острозьких у володіння родовим гніздом [12, с. 17–29]. Через три місяці кременецький староста Станіслав Фальчевський, луцький ключник Петро Загорівський і згаданий уже Лютомирський, яких король призначив комісарами для виділення княгині Ілліній “подле записовъ оправы вена и привеньку” в успадкованій дочкою отчині батька третьої частини (материзну вона вже мала у своїх руках) [12, с. 31–33], передали їй замок Острог із містом і частиною сіл, залишивши Гальшці Іллівни решту Острозької волості та замки Полоний, Красилів і Чуднів, і 12 травня 1542 р. видали відповідний декрет [12, с. 30–37].

Спірні замки Рівне, Степань, Сатиїв і Хлапотин із підпорядкованими їм волостями за згодою сторін залишилися в секвестрі, в який на вимогу Станіслава Фальчевського включили також Кузьминську волость (через наявність там маєтків зем'ян підпорядкованого йому повіту) [6, с. 121]. Сигізмунд передав ці володіння королеві Боні, і та призначила сюди своїх урядників. Державцем Степаня в квітні 1546 р. був князь Федір Вишневецький [16, s. 449].

На остаточне вирішення долі Степанської волості та інших секвестрованих володінь Острозьким довелося чекати ще майже п'ять років. 18 жовтня 1546 р. Сигізмунд Август і пани-рада розглянули у Вільно п'ять справ між Василем Костянтиновичем і княгинею Ілліною – за Степань [3, арк. 14 зв. –19 зв.], Кузьминську волость [6, с. 120–123], Сатиїв [3, арк. 23–26], Хлапотин [16, s. 517–518] і Рівне [3,

арк. 27 зв. –29 зв.]. Син гетьмана вимагав рівного поділу цих володінь як спадщини батька, а невістка доводила, що це материзна її чоловіка або купівля, здійснена ним разом із батьком. Замки Сатіїв, Хлапотин і Рівне з усіма належними до них поселеннями й землями віддали вдові й дочці Іллі Острозького, а Степанську й Кузьминську волості присудили поділити між сторонами на рівні частини.

Під час розгляду спору за Степань Василь Костянтинович оповідав, що це вислуга його батька, яку княгиня Беата і її дочка безпідставно привласнюють собі, відмовляючи йому в рівному поділі. На підтвердження своїх прав він пред’явив привілей 1511 р. на Степань із волостю та дворами Золотий, Подоляни й Горбаків, наголосивши, що там ідеться про надання цього комплексу свого часу Казимиром князю Юрію Гольшанському тільки “до волі” монарха. Тим самим він відсік трактування спірних володінь як спадщини князів Гольшанських, а відтак материзни покійного брата Іллі.

Княгиня Ілліна поклала у відповідь лист тестя 1522 р., звернувши увагу на те, що Костянтин Іванович записав Степань синові Іллі ще до одруження з матір’ю Василя, причому з важливої причини – через розтрату на господарській службі скарбів і статків його матері – і з умовою в разі нового шлюбу й появи в ньому інших дітей не ділити з ними цей маєток. Для надійнішого обґрунтування своїх претензій удова пред’явила також королівське підтвердження 1531 р.

Василь Костянтинович заявив, що коли батько чинив із його матір’ю княжною Олександрою Слуцькою “змову”, то “змовним або сватівським листом” узяв на себе зобов’язання, що поки не запише їй на третині своїх володінь віна, нікому ніяким способом не буде віддавати, заставляти чи відписувати жодного маєтку, тому пред’явлений стороною запис неслухняний, отже не має сили, і підтвердження короля нічого тут не дає. Крім того, у “сватівському листі” сказано, що сини, які можуть з’явитися в новому шлюбі, мають порівну поділити зі старшим братом усі батьківські маєтки, а дочкам дати з них виправу. У листі матері на віно, який теж був пред’явлений, батько записав, що коли Василеві виповниться 15 літ, Ілля має порівну поділити з ним усі маєтки, і Степань із них не вилучено. Коли батько поправляв потім матері віно (відповідний лист скріплений печатями всіх паніврад, що були у Вільні при монархові) і коли особисто брав у монарха підтвердження, він знову не застеріг Степаня для Іллі. Батьків запис Іллі не має сили також “яко последънеишии датою”, бо “сватівський лист” давніший від нього, а за Статутом і стародавнім звичаєм слід

дотримуватись саме давніших записів. Повернувшись до підтвердження монархом листа 1522 р. на Степань, князь Василь просив узяти до уваги, що воно видане на прохання не батька, а брата Іллі, причому після батькової смерті.

Княгиня Ілліна заявила, що мати Василя Костянтиновича ніколи не показувала “сватівського листа” перед урядом, не підтверджувала його в монарха й не користувалася ним; гетьман же записав синові маєток не даремно, а щоб відшкодувати розтрату його материзни, до того ж він розпоряджався своїм маєтком на власний розсуд. Якщо лист складено згідно права, відповів князь Василь, то він може бути й без підтвердження; крім того, документ зберігався в князя Слуцького, матеріного брата, і тільки після його смерті потрапив до її рук.

У записі про розгляд справи зазначено, що сторони наводили й інші докази на підтвердження своїх вимог. Вислухавши все, монарх і пани-рада вирішили, що згідно права й звичаю слід дотримуватись листів із давнішою датою, а оскільки “сватівський лист” давніший, Степанську волость належить ділити на рівні частини; лист гетьмана й підтвердження монарха, читаємо далі, “велели есмо тутъ жо передь нами на праве сказити и зрезати”; головні листи й привілеї Костянтина Івановича на Степань присудили віддати князю Василеві, а княгині Беаті і її дочці зняти з них копії, які називаються видимусами.

Княгиня Беата просила повернути до Степаня і залишити їй із дочкою двори Подоляни й Горбаків, які Костянтин Іванович приєднав свого часу до замку Дорогобуж, до якого ближче, і вони так і залишилися в комплексі з ним, мотивуючи тим, що їх не ділили ще. Князь Василь відповів, що під час поділу, гарантованого зарукою на 10 000 кіп грошів, ці двори відійшли разом із Дорогобужем у його половину, і їх не слід чіпати. Суд вирішив, що вдова може отримати Подоляни й Горбаків за умови рівноцінної компенсації братові чоловіка з половини володінь, що перепала її дочці. Княгиня Ілліна просила також залишити Гальшці як материзну її батька маєток Головин із чотирма дворищами, вислугу князя Семена Гольшанського. Оскільки ця “волость” дійсно становила вислугу й належала до Луцького повіту, а не до Степаня, суд визнав прохання слухним [3, арк. 14 зв. –19 зв.].

Претензії на Степань князів Гольшанських і Дубровицьких. Після смерті Іллі Острозького претензії на частину залишених ним володінь почали виставляти родичі по матері князі Гольшанські й Дубровицькі. 9 вересня 1540 р. сини згадуваного нами Юрія Дубровицького князі Іван / Януш і Володимир, перший з яких займав тоді

уряд литовського стольника, зажадали віддати їм третю частину Степаня та дворів Краєво, Золотиїв, Подоляни й Горбаково на Волині і Романово “на Русі”, відібрану колись у їхнього батька [25, р. 46]. До клопотань, поданих 11 січня наступного року, приєднався їхній двоюрідний брат луцький біскуп Павел Гольшанський. На цей раз ішлося вже також про дві третини волинських маєтків Степань, Золотиїв, Подоляни, Горбаків і Краєво та білоруських володінь Гольшани, Глуськ, Барань, Копись, Романов і Суша, на які вони претендували як родичі, “кгда бы племени близьких князя Ильных не стало” [25, р. 65–66]. 20 серпня 1541 р. у зв’язку з від’їздом Івана / Януша Юрійовича на службу до Брацлава й Вінниці розгляд справи за Степань перенесли на інший час [25, р. 116].

Через кілька років Дубровицькі ще раз заявили про свої інтереси. 18 листопада 1546 р. монарх велів записати до книг Литовської Метрики, що під час розгляду справи Василя Острозького з удовою його брата Беатою Костелецькою за замок Степань князь Януш Гольшанський / Дубровицький, що посідав уже уряд троцького воєводи, від себе й від молодшого брата Семена (середній брат Володимир 1545 р. загинув у сутичці з татарами [40, s. 111]) нагадав про належне їм право на третю частину Степаня, просив записати це в книги й видати позови по обидві сторони [3, арк. 93], але до судового розгляду претензії, мабуть, не дійшло. У великий піст 1549 р. Януш Юрійович помер, не залишивши жодного нащадка [26, s. 403], а в першій половині 1556 р. зійшов зі світу й Семен Юрійович, який теж не мав дітей [40, s. 111]. Сестри цих останніх репрезентантів чоловічих ліній князів Гольшанських / Дубровицьких, успадкувавши родові маєтки й роздробивши їх аж на шість частин, не виставляли вже, здається, претензій на Степань.

Степанські бояри. Села, які входили в округу Степаня, склали дві групи. Костянтин Іванович записує, наприклад, 1522 р. синові Іллі замок “со всею волостью Степанскою и селы городовыми и боярскими” [15, s. 237–238]. Пізніше поселення першої групи будуть називатися замковими, а другої – зем’янськими [27, s. 39–40]. Дехто з бояр фігурує в документах під іменем, яке містить компонент прізвищового типу із закінченнями на *-ський / -цький*, похідний від назви села чи двору, що перебуває в його руках.

Історичні джерела повідомляють про бояр князя Юрія (тотожно Юрію Семеновичу Гольшанському) Патрикія Краївського й подолянського воєводу Митка, які 1458 р. засвідчували в Острозі один із

листів [14, s. 50], та Патрикія Городецького, свідка двох інших листів, датованих в Острозі 1466 р. [14, s. 61]. Поряд з останнім в обох актах значиться ще один боярин Патрикій, яким міг бути відомий уже нам Патрикій Краївський [14, s. 61]. Судячи з назв поселень, з якими ці особи зв'язані як субвласники, державці чи урядники, вони сиділи в окрузі Степаня. Свідком ще одного листа, складеного в Острозі 1474 р., був Богдан Патрикійович [14, s. 68; обґрунтування дати: 14, s. 161], що доводився, мабуть, сином котромусь з указаних вище носіїв відносно рідкісного імені, від якого утворено його патронім (правда, термін “боярин” тут не вжито). Зі степанчан міг походити Федько Пашкович, боярин Семена Юрійовича, який 1483 р. був у Рівному свідком запису князем своїй дружині віна [14, s. 82; про дату див. : 14, s. 162]. На це припущення наводять поважна позиція, яку ця особа займає в оточенні сюзерена, і збіг її імені з іменем батька заможних бояр Федоровичів, що трохи пізніше держали у волості аж три села (див. нижче)¹. До Степаня належали також і згадані тут Федоровичі.

Дехто зі степанських бояр міг походити з корінного військовослужбового населення Волині, яке в XV – на початку XVI ст. під натиском життєвих обставин добровільно-примусово переходило зі своїми маєтками під захист могутнього сусіда й поповнювало ряди його слуг. Саме цим, наприклад, намагалися пояснити свою залежність Федоровичі (див. нижче). Інші переселялися у волость, отримавши тут від власника якесь сільце чи право садити його на свою користь. Бояри Головинські потрапили сюди внаслідок того, що 1502 р. великий князь Олександр надав маєток Головин, в якому вони сиділи, князю Семену Гольшанському [14, s. 123–124], а той підпорядкував його замкові Степань, з волостью якого стикалося це надання. Тим самим шляхом раніше могли стати слугами господарів Степаня бояри Краївські, які сиділи в селі Краєво, просторово відірваному від волості. Не виключено, що князі Гольшанські та Острозькі переводили в розряд бояр декого з данників і тяглих людей, спроможних носити зброю або виконувати інші важливі для них функції.

Деякі з бояр намагалися вийти із залежності від власників города й волості, шукали захисту у великого князя, але їхні зусилля слабо документовані. На початку XVI ст. траплялося, що й сюзерени таких бунтарів для приборкання їх удавалися до монарха. Показовий

¹ В актах натрапляємо також на інших бояр Семена Гольшанського, які наприкінці XV ст. перебувають на Волині (Бут, Вщовський, Єрля), але даних про зв'язок їх зі степанським комплексом володінь князя немає.

у цьому відношенні випадок із Федоровичами. 15 червня 1511 р. в присутності панів-ради Сигізмунд розглянув під час сейму в Бересті справу Костянтина Острозького і Юрія Дубровицького з Костюшком Федоровичем і його братією, яких позивачі оскаржували в тому, що “они бояре звѣчныѣ наши степаньские; отцу ихъ даль именьѣ въ Степани князь Юрий села на ймя Городецъ а Тотовичи а Влюхчи, и онъ съ того именьѣ служилъ ему и по немъ детемъ его; а тыми разы, какъ вже намъ Степанъ достался, и они намъ съ тымъ именьемъ служити не хотятъ”. Федоровичі відповіли, що “мы дей бояре не степаньские, але бояре есмо звечные волыньские, почонши от великого князя Витовѣта; нижли отецъ нашъ, видячи ласку князя Юрьеву, и служилъ ему по доброй воли”. Та “князь Костентинъ и князь Юрьѣ послалися до всеѣ земли Волыньское”, і представники її на сеймі засвідчили, “штожь дей они бояре не волыньские, але степаньские, и николи зъ волынцы не служивали и подъ хоруговью Волыньскою не стоивали, але здавна служили къ Степаню, посполъ зъ бояры степанскими”, після чого суд велів Федоровичам служити до Степана або вибратися з маєтків [9, стб. 687–689].

Бояри Головинські з часом зуміли вийти з формальної залежності від князів Острозьких і реанімувати собі статус господарських зем'ян. 1545 р. серед “поветников луцьких”, присутніх у Луцьку на ревізії, яку за дорученням короля проводили луцький і берестейський біскуп Юрій Фальчевський та дяк Лев Патей, був Богдан Головинський [10, с. 122]. За складеним тоді описом, бояри Головинські відповідали нарівні з повноправними повітниками за одну з городень у дерев'яній частині Окольного замку в Луцьку, в якій мали крити верх [10, с. 135]. Схожа метаморфоза відбулася з боярами Краївськими, причому навіть раніше, оскільки в документах 1507–1511 рр., зв'язаних із поділом родових володінь Гольшанських та переходом Степана й волинських дворів до князя Острозького, їхнє родове гніздо вже не згадується. На грані XVI–XVII ст. репрезентанти обох родів займали навіть у Кременецькому повіті один із земських урядів [38, с. 54–55, nr 91–92].

На кінець досліджуваного нами часу боярсько-зем'янські села становили близько третини населених пунктів Степанської волості. У поборовому реєстрі 1577 р., результати якого викладені в таблиці 1, поселення цього комплексу маєтків поділені на три групи. Першу з них становить місто Степань, другу – 27 сіл Степанського замку, а третю – 12 сіл тамтешніх зем'ян [27, с. 39–40].

Таблиця 01
Побор із міста Степань і волості Степанського замку за 1577 р.

Категорії платників	Такса (у гро- шах)	К-сть одиниць / сумарний по- бор (у грошах)		
		Місто	Замкові села	Зем'ян- ські села
Поселення	–	1 / 1288	27 / 2449	12 / 865
Ринкові будинки	4	30 / 120	–	–
Вуличні будинки на ½ дворищ	10	56 / 560	–	–
Городники з невел. ріллею	4	23 / 92	–	–
Убогі хатини з городами	2	50 / 100	–	–
Будинки ремісників	5	25 / 123	–	–
Будинки торгашів	9	10 / 90	–	–
Вуличні будинки	3	41 / 123	–	–
Убогі підсусідки (від худоби)	4	20 / 80	–	–
Дими на ½ дворища	10	–	139 / 1390	50 / 500
Дими на ¼ дворища	5	–	157 / 785	47 / 235
Городники з невел. ріллею	4	–	6 / 24	–
Убогі люди з невел. ріллею	4	–	–	6 / 24
Підсусідки (від худоби)	4	–	3 / 12	–
Городники	2	–	117 / 234	53 / 106
Ремісники	2	–	2 / 4	
Загалом господарств / побору	–	255 / 1288	424 / 2449	156 / 865
Середня к-сть господарств на село	–	–	15,70	13,00
Середня сума побору із села	–	–	90,70	72,08
Середній розмір побору з господарства	–	5,05	5,77	5,54

Якщо порівняти внесені в реєстр і віддзеркалені в нашій таблиці результати збору податку, то виходить, що місто Степань заплатило 52,59 % суми, зібраної з 27-ми замкових сіл. Скарбницю власника воно поповнювало, очевидно, не менш істотно. Зем'янська частина волості за кількістю поселень становила 44,44 % замкової групи, а зібрала з неї 35,32 % суми побору із замкових сіл. Середня залюдненість замкових сіл більша від аналогічного показника зем'янських

поселень на 20,77 %, середня економічна потужність підданих, тожжна тут середньому розміру побору – на 4,15 %, а середня економічна потужність сіл – на 25,83 %, отже переважна більшість приросту останнього з показників забезпечується чисельністю населення, а господарська спроможність підданих займає в ньому незначне місце, оскільки мало відрізняється. Очевидно, організаційно-адміністративні, репресивні, економічні та інші ресурси, якими диспонував власник комплексу, забезпечували йому більшу залюдненість, а відтак і більшу доходність сіл, що підпорядковувалися замкові.

* * *

З кінця XIII ст. на Волині існувало удільне князівство зі столицею в городі Степань. Спочатку тут правила одна з гілок руських Рюриковичів. Князі Степанські, відомі з кінця XIV ст., належали вже до литовських Гедиміновичів. У першій третині XV ст. Степанське князівство перетворилося в приватний маєток із широкими імунітетними правами, власники якого підпорядковувалися самому монархові.

На початку другої половини XV ст. князі Степанські втратили родове гніздо. Великий князь Казимир надав відібраний у них маєток, а також волинські двори Золотиїв, Подоляни, Горбаків і Краєво князю Юрію Гольшанському. Син останнього Семен, маршалок Волинської землі і луцький староста, перетворив замок Степань у свою резиденцію, а підпорядковану йому волость розширив висулуженим у монарха маєтком Головин. 1511 р. Сигізмунд I передав замок разом із містом і селами та дворами Золотиїв, Подоляни й Горбаків князю Костянтинові Острозькому. Новий власник приєднав останні два двори до свого замку Дорогобуж.

1522 р. князь Острозький записав увесь степанський комплекс синові Іллі. Після смерті останнього замок Степань виявився однією з найбільше спірних складових у володіннях роду, тому разом із кількома іншими маєтками тривалий час перебував у секвестрі. Восени 1546 р. Сигізмунд Август присудив поділити маєток між Василем Костянтиновичем та Гальшкою Іллівною Острозькими.

На кінець досліджуваного періоду Степанська волость нараховувала близько сорока сіл, третина яких належала боярам-зем'янам, що служили за користування ними власнику, а решта перебували в підпорядкуванні замку. Історичні джерела свідчать про прагнення частини бояр стати повноправними зем'янами-повітниками, які інколи завершувалися успіхом.

Джерела та література:

1. Бібліотека Варшавського університету. – Рукописи. – № 425.
2. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389 (Литовська Метрика), оп. 1, кн. 24. – 235 арк.
3. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389 (Литовська Метрика), оп. 1, кн. 29. – 158 арк.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 22 (Кременецький земський суд), оп. 1, спр. 9. – 803 арк.
5. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1848. – Т. 2: 1506–1544. – III, 405, 15, 14 с.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1863. – Т. 1: 1361–1598. – [6], 301, 15 с.
7. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волыньском генерал-губернаторе. – К., 1907. – Ч. 8, т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. – 224, 451, 66, XXI с.
8. Ипатьевская летопись. – Фототип. воспроизведение изд. 1908 г. – М., 1962. – XVI с., 938 стб., 87, IV с. (Полное собрание русских летописей. – Т. 2).
9. Литовская Метрика. – СПб., 1903. – Т. 1. – [2], VII, 50 с., 1566 стб., 258, [5], IV с.
10. Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / [Підгот. В. Кравченко]. – К., 2005. – 598, [2] с.
11. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. – Книга 30 (1480–1546 гг.). Книга запісаў № 30 (копія канца XVI ст.) / [Паdryхт. В. С. Мянжынскі]. – Мн. : Беларуская навука, 2008. – 386 с.
12. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004 / [Упор. В. Атаманенко]. – 384 с.
13. Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. – М., 1975. – Т. 32. – С. 128–173.
14. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszkw w Sławucie / [Wyd. nakładem właściciela pod kier. Z. L. Radziwińskiego przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka]. – Lwów, 1887. – Т. 1: 1366–1506. – XXIX, 204 s., 3 tabl.
15. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / [Wyd. przez B. Gorczaka]. – Lwów, 1890. – Т. 3: 1432–1534. – XII, XXXVI, 556 s.
16. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / [Wyd. przez B. Gorczaka]. – Lwów, 1890. – Т. 4: 1535–1547. – IX, XXXIII, [2], 647 s.
17. Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae. 1376–1430 / [Collectus opera A. Prochaska]. – Cracovia, 1882. – CXVI, 1113, [1] p.

18. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1998. – Kn. Nr. 3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / [Parengė L. Anuzyte ir A. Baliulis]. – 168 p.
19. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 2007. – Kn. Nr. 6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / [Parengė A. Baliulis]. – 516 p.
20. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1995. – Kn. Nr. 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / [Parengė A. Baliulis, R. Firkowicius, D. Antanawicius]. – 710 p.
21. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 2003. – Kn. Nr. 9 (1511–1518) / Užrašymų knyga 9 / [Parengė K. Pietkiewicz]. – 616 p.
22. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 2001. – Kn. Nr. 12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12 / [Parengė D. Antanawicius ir A. Baliulis]. – 856 p.
23. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 2002. – Knyga Nr. 15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / [Parengė A. Dubonis]. – 448 p.
24. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1998. – Kn. Nr. 25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25 / [Parengė D. Antanawicius ir A. Baliulis]. – XXII, 462 p.
25. Lietuvos Metrika (1540–1543). – Vilnius, 2007. – 12-oji Teismų bylų knyga (XV a. pabaigos kopija) / [Parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė]. – XXXVI, 394 p.
26. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. – Wyd. nowe. – Warszawa, 1846. – T. 2. – 372, XLVIII s.
27. Wykazy geograficzno-statystyczne. Województwo wołyńskie / [Wyd. A. Jabłonowski] // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – T. 19. – S. 3–158.
28. Zródła do dziejów polskich / [Wyd. M. Malinowski i A. Przewdziecki]. – Wilno, 1844. – T. 2. – XVIII, 485 s.
29. Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – 256 с.
30. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. – К., 1993. – Т. 4: XIV–XVI вв. : Відносини політичні. – 544 с.
31. Соболев Л. В. Борьба за наследство кн. К. И. Острожского в 40-е гг. XVI века // Острогіана в Україні і Європі: Матеріали міжнародного наукового симпозиуму 29–30 червня 2001 р. – Старокостянтинів, 2001. – С. 33–48.
32. Собчук В. Д. З історії титулованої української аристократії пізнього Середньовіччя (Становлення роду князів Збарзьких та його володінь на Волині) // Молода нація. – К., 2000, № 1. – С. 228–245.
33. Тихомиров М. Н. "Список русских городов дальних и ближних" // Тихомиров М. Н. Русское летописание. – М., 1979. – С. 83–137.
34. Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915. – VI, [2], 315 s., mapa.
35. Kuczyński S. M. Jursza... // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964–1965. – T. 11. – S. 347.
36. Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły: Ustęp z dziejów unii Litwy z Koroną. – Kraków, 1892. – [8], 315 s.
37. Przewdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku: Obrazy rodziny i

dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta królów polskich. – Kraków, 1868. – T. 2. – VIII, 306, 5 k. tabl.

38. Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy / [Pod red. A. Gąsiorowskiego]. – Kórnik, 2007. – T. III: Ziemie ruskie. – Zesz. 5: Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski. – 189 s.

39. Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy / [Pod red. A. Gąsiorowskiego]. – Kórnik, 1994. – T. XI: Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy. Oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba. – 255 s.

40. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – XXV, 698 s.

Владислав Берковський

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ З КІНЦЯ XV – ДО ПОЧАТКУ XVII СТ.: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ТА ХАРАКТЕРНІ РИСИ

Статтю присвячено основним напрямкам та характерним рисам у господарській діяльності родини князів Острозьких, починаючи з часів князя Костянтина Івановича Острозького і до вигаснення родини на початку XVII ст. Відзначено, що основними напрямками діяльності стало збільшення земельного фонду родини, локування нових населених пунктів, а в тому числі і міського типу, та сприяння розвитку торгівлі.

Ключові слова: Острозькі, Острозький домен, торгівля, мита, посесія, локація.

Статья посвящена основным направлениям и характерным чертам хозяйственной деятельности семьи князей Острожских, начиная со времён князя Константина Ивановича Острожского и к времени выгасания семьи в начале XVII в. Отмечено, что основными направлениями хозяйственной деятельности стало увеличение земельного фонда семьи, локация новых населённых пунктов, и в том числе и городского типа, а также протекция развитию торговли

Ключевые слова: Острожские, Острожский домен, торговля, мита, посесия, локация.

This article is dedicated to the main tendencies and characteristic features of the Ostrozkyi princes' family economic activity from the times of Prince Konstantin Ostrozkyi till the dying-out of the family at the beginning of XVII century. It has been determined that the main directions of the activity are the family available land expansion, new settlements, including towns and trade development contribution.

Key words: Ostrozkyi, Ostrozkyi domain, trade, duties, possession, location.

Поза зростаючу актуальність дослідження питань, пов'язаних з розвитком господарства ранньомодерної України, впливу економічних чинників на розвиток політичної та соціально-культурної скла-

дової, питання історії української економіки залишаються маловідомими. В цьому контексті надалі малодослідженим залишається вплив власників великих земельних маєтностей на формування економічної ситуації не лише України в цілому, але й окремих її регіонів. Разом з тим, саме від волі та рішення того чи іншого землевласника залежав розвиток економічної потужності кожного мікрорегіону. Вивчення вище процесів поставив собі за мету автор статті.

Одним з таких землевласників, діяльність якого значно вплинула на формування економічного підгрунтя такого специфічного регіону України, як Волинь, був рід князів Острозьких. Фактично, найбільшого впливу даний князівський рід набув вже з кінця XV ст., завдяки діяльності князя Костянтина Івановича Острозького. Як справедливо відзначив В. Ульяновський, К. І. Острозький, незважаючи на досягнення ним найвищих державних урядів в історії свого роду, фактично опинився в тіні слави свого сина Костянтина-Василя Острозького [14, с. 3]. Разом з тим, у історіографії склався певний образ даного князя як, в першу чергу, воєначальника, мецената, і лише потім – найбагатшої особи Великого князівства Литовського (ВКЛ). Що більше, визнаючи К. І. Острозького як одного з найбагатших урядовців ВКЛ, більшість дослідників основну свою увагу звертають на проблеми формування Острозького домену, залишаючи поза увагою вплив князя на формування економічної потужності своїх володінь, хоча саме завдяки його діяльності було визначено основні стратегічні напрямки розвитку господарської потужності дому князів Острозьких.

Оцінюючи діяльність князів Острозьких з розбудови та подальшого розвитку економічної потужності свого домену, слід зазначити, що вона розпочалася у період виходу європейської економіки з економічної депресії середини XV ст. та завершилася наприкінці фінансової революції 1590–1620-х рр. Тобто, почавшись у час, коли економіка різних регіонів та областей Європи все більше зазнавала інтегруючого впливу, відображенням якого стало об'єднання регіональних і локальних економічних структур в єдину комерційну систему, основними центрами якої були міста – осередки організованого виробництва та концентрованої робочої сили [19, s. 27, 29], економічні заходи Острозьких завершилися в процесі загальноєвропейських економічних змін, пов'язаних з формуванням нового господарського укладу в Європі, а зокрема, в країнах, пов'язаних з Балтійським торгово-економічним регіоном [20, s. 9]. Що більше, економічна діяльність представників князівської родини проходила в межах творення єдиної ко-

мерційної системи та тісно пов'язаної з нею концентрації капіталу. Щоправда, дані процеси відбувалися нерівномірно, оскільки були тісно пов'язані з регіональними характеристиками (політичним та суспільним устроєм, рівнем торгових зв'язків тощо) [27, s. 651]. Так, наприклад, якщо до 1451 р. Волинська земля фактично становила окреме державне утворення, то вже пізніше розпочинається активний процес її інкорпорації до складу Великого князівства Литовського [28, s. 12, 14-15]. Як результат, по смерті князя Льва-Болеслава Ольгердовича Волинь, остаточно втративши свою незалежність, поступово перетворюється з конфедерації локальних князівств на структурну адміністративну одиницю ВКЛ [7, с. 162-166, 168]. Щоправда, навіть після остаточного включення до складу ВКЛ Волинь надалі утримувала свою окремішність.

Фактично протягом кінця XV – початку XVII ст. в господарській діяльності князів Острозьких можна виокремити декілька напрямків, які в своїй сукупності створили фінансово-економічну потужність князівського дому. Зокрема, це заходи, спрямовані на збільшення земельного фонду родини, локування нових населених пунктів, в тому числі і міського типу, та сприяння розвитку торгівлі.

Одним з базових принципів розвитку економічної могутності будь-якої шляхетської чи магнатської родини у ранньомодерну добу було забезпечення відповідними земельними ресурсами. Зокрема, протягом досліджуваного періоду у земельному питанні Острозькі постійно вирішували дві проблеми: а) повернення ділчих маєтків; б) збільшення земельного фонду. При цьому, проблемою повернення батьківських маєтків фактично розпочиналася діяльність кожного з представників князівського дому у досліджуваній період – від князя К. І. Острозького до Я. К. Острозького, оскільки в результаті ділчих актів або вінових записів батьківська спадщина не лише розпорошувалася, але й частково втрачалася. Наприклад, за результатами поділу маєтностей між князями Юрієм та Іваном Васильовичами (бл. 1461 р.) Острозький домен втратив Заслав з волостю, а також маєтки Білашів, Верхів, Черняхів, Милятин [13, с. 105]. Як віно Катерині Радзивіл з Острозьких у 1579 р. втрачено каменицю у Вільно [22, s. 242]. У 1576 р. Острозькі втрачають чеські маєтності Радніце поблизу Пльзно, отримані ними як спадок по великому коронному гетьману Яну Аморю Тарновському [22, s. 242; 26, s. 26-30].

Більш того, протягом всього досліджуваного періоду князівський домен постійно втрачав окремі маєтності, які пізніше нащадками з

певними труднощами поверталися назад. Так, наприклад, отримані у 1428 р. від великого князя Вітовта, сс. Ступно, Новоставці та присілок Ілліно були втрачені Острозькими протягом 30 наступних років і повернуті назад лише на початку XVI ст. [16, s. 92, 136-137, 229-230]. Особливо гостро питання повернення батьківської спадщини постало у період з 1531 по 1574 рр. в процесі об'єднання Острозького домену у руках князя К.-В. Острозького [12, с. 34; 17, s. 206-209; 22, s. 175-176]. Таким чином, можна зазначити, що практично кожен з князів Острозьких, дбаючи про господарську потужність родини, був змушений витратити значні фінансові ресурси на повернення та концентрацію своїх дідичних маєтків.

Поряд з поверненням маєтків т. зв. Острозького князівства князі провадили роботу по збільшенню своїх земельних ресурсів шляхом великокнязівських чи королівських надань, купівлі, вінових записів, успадкування маєтностей. При цьому, не можна не відзначити, що левова частка маєтностей надійшла у земельний фонд Острозьких завдяки діяльності князя К. І. Острозького, який, в основному, купував маєтності навколо своїх великих волостей [22, s. 242]. Тобто метою діяльності князя на земельному ринку Волині було створення єдиного господарського комплексу шляхом утворення спільного кордону між своїми маєтками, що лежали в різних волостях. Значну частину маєтків Острозькі отримали шляхом великокнязівських та королівських надань, а також в результаті одруження. Зокрема, в квітні 1570 р. у володіння Острозьких переходить, шляхом вінового запису кн. Софії Острозької з Тарновських, Тарновське графство [26, s. 29-32]. Таким чином, на кінець розглядуваного періоду у володінні князів Острозьких знаходилося 57 міст і містечок, 857 сіл та 111 фільварків [9, с. 128].

Формування земельного фонду автоматично означало ангажування князів у справи господарського розвитку своїх маєтностей. Враховуючи, що практично власник не мав значного впливу на формування товарних надлишків у своїх маєтках, де практикувалася трипільна система, найбільш прийнятним виходом для збільшення прибутків ставала посесія, застава та кредитування. При цьому, застава була найкращим засобом до одномоментного отримання значної грошової суми. Зокрема, у другій половині XVI ст., завдяки використанню застав, К.-В. Острозький отримав 3650 кіп грошей. Щодо кредитування, то отримуючи у заставу ті чи інші маєтності князь через своїх представників намагався отримати якнайбільше зиску та повернути кредитовані кошти щонайменше у подвійній сумі. Так, якщо напри-

кінці XVI ст. князь К.-В. Острозький кредитував близько 161900 кіп грошей, то у результаті його скарбниці, за рахунок використання ресурсів заставних маєтків, мала поповнитися щонайменше у два рази [6, с. 165].

Зростання земельних ресурсів, в першу чергу на теренах Південно-Східної Волині, спонукало Острозьких до пошуку оптимального варіанту загосподарювання краю в умовах постійної військової небезпеки. Найбільш прийнятним у даному випадку стала передача маєтків у посесію. Про це яскраво свідчать кількісні розміри посесійного землеволодіння у прикордонних волостях. Наприклад, у Остропільській волості посесорське землеволодіння переважало замкове у 4,5 рази, Старокостянтинівській та Полонській волостях – у 2 рази [3, с. 282, 285]. Незважаючи на те, що населені пункти передавалися в посесію зі всіма прибутками, частина від них (зазвичай близько третини) надалі надходила до князівського скарбу.

Важливим заходом в контексті збільшення економічних ресурсів родини стала політика локування нових населених пунктів, в першу чергу міст. Слід зазначити, що локаційна політика кн. Острозьких початково була спрямована не стільки на формування міст як торгово-ремісничих центрів, але як осередків, навколо яких формувався певний господарський ареал, а також як оборонних центрів (характерно для Південно-Східної Волині, а також маєтків на Київщині та Брацлавщині). Зокрема оборонні функції – побудова замків, стоять на першому плані у привілеях на осадження, напр. Звягеля у Волинському воєводстві та Чуднова у Київському (1507) [2, с. 32-33; 24, с. 238, № 285].

Лише з XVI ст. у господарській діяльності Острозьких щодо утворення нових міст поступово проявляється напрямок формування міст за торгово-ремісничим принципом, оскільки новоутворене місто сприяло економічному зростанню свого аграрного запліччя – сільської округи. Зокрема у локаціях Острозьких другої половини XVI – початку XVII ст. на перше місце виходять надання, пов'язані з торговельною та ремісничою діяльністю міст [8, с. 61, 65, 79].

Фактично Острозькі створили низку локальних ринків, що обіймали своїм впливом відносно невеликі території радіусом від 2 до 20 км [25, с. 61], що давало змогу населенню навколишніх теренів без перешкоди приїжджати на торг і повертатися назад протягом 1 доби. Таким чином, на міста, як центри князівської адміністрації, покладался контроль за округою-волостю та забезпечення її товарами першого попиту [25, с. 60-61].

Поява локальних ринків на теренах Острозького домену сприяла створенню торгово-ярмаркової системи, яка формувалася за певними принципами. Намагаючись надати права ярмарку та щотижневого торгу своїм маєтностям, Острозькі формували певну торгову мережу, де ярмарки відбувалися протягом року один за одним у розташованих неподалік одне від одного міста. Як результат, купці переїжджали від одного міста Острозьких до іншого не виходячи поза межі острозьких володінь. Для прикладу наведемо одну з таких схем, сформованих в результаті господарської діяльності Острозьких: Острог (19 грудня) – Полонне (22 грудня) – Острог (7 січня) – Черняхів (14 січня) – Острог (19 січня) [16, s. 80, 163, 341].

Збільшення маєтностей дому Острозьких, зростання чисельності підпорядкованих їм міст, а також збільшення товарного господарства в усіх секторах економічного життя т. зв. Острозького князівства та протекціоністська позиція самих князів Острозьких значно вплинули на формування торговельного потенціалу даних володінь [4, с. 329-339].

В першу чергу на формування внутрішньої торгівлі володінь князів Острозьких вплинув процес поєднання кількох менших локальних ринків в один. Характерно, що обидва рівні процесу поєднання (економічний та суспільно-політичний) відбувалися в межах формування волостей. Зокрема, набуті представниками князівської фамілії населені пункти навколо певного міста чи містечка, в першу чергу, Острога, поступово ставали складовими частинами єдиного Острозького маєтку. Даний процес був розтягнутим у часі і між наданням маєтку та його остаточною інкорпорацією у склад Острозького маєтку іноді проходило кілька десятків років. Так, наприклад, отриманий у 1496 р., Здовбицький маєток остаточно був інкорпорований у межі острозького ринку лише на початку 1590-х рр. [1, с. 163].

Разом з тим, процес об'єднання вимагав від власника застосування протекціоністської політики, в першу чергу спрямованої на створення найбільш сприятливих умов для реалізації місцевої товарної продукції. Як результат, вже в кінці XV ст. Острозькі розпочинають заходи щодо отримання територіальних безмитних привілеїв. Особливо активно у даному напрямку діяв К. І. Острозький, стараннями якого у 1508-9 рр. піддані з Дубна, Звягеля, Здетеля, Острога, Полонного, Турова та Чуднова були звільнені від сплати волощини [24, s. 285, № 371; 333, № 452], у 1521 р. піддані Острозького князівства отримали привілеї на безмитний продаж та транспортування солі з Руського воеводства до Волинського. В 1527 р. дія цього привілею була поши-

рена на міщан міст Острог, Дубно, Рівне, Степань, Дорогобуж, Красилів та Полонне [16, s. 311-312, № 323]. Продовженням цих заходів стає отримання у 1570 р., поряд зі звільненням від сплати мита всіх підданих князів Острозьких в межах Волинського воєводства, міщанами та євреями з міста Острога звільнення від сплати будь-яких мит в межах цілої Речі Посполитої [15, s. 103; 18, s. 35v-37].

Поряд зі звільненнями від сплати мита Острозькі, отримуючи у свою власність певні маєтки, в першу чергу двори та фільварки у королівських містах, дбали про вилучення їх з під міської фіскальної юрисдикції. Зокрема у 1498 р. від міських податків звільнено було наданий К. І. Острозькому Атачиківський двір та фільварок у Луцьку [23, s. 181-182, №273].

Намагаючись отримати привілеї для своїх підданих, Острозькі також здійснювали регуляторну функцію, забезпечуючи своїх підданих найбільш сприятливими умовами для провадження торгівлі. Так, наприклад, доволі специфічною прерогативою влади князів Острозьких було право на видавання дозволів на торгівлю тим чи іншим товаром в межах населеного пункту, або заборона в'їзду до нього певним купцям. Прикладом є заборона в 1588 р. на торгівлю заславських купців в Острозі як відповідь на подібні дії зі сторони кн. Заславських [10, арк. 349].

Наступним заходом економічного спрямування, безпосередньо пов'язаним з торговельним розвитком Острозьких маєтностей стала митна політика. Мита, як засіб відносно легкого збільшення прибутків від того чи іншого населеного пункту, починаючи з середини XV ст., користувалися сталою зацікавленістю зі сторони князів Острозьких, що не лише розвивали вже існуючі мита, але й впроваджували нові митні побори на торгових гостинцях через свої землі. Принагідно слід зазначити, що більшість придбаних Острозькими маєтностей диспонувала правом збору мита. Так, наприклад, К. І. Острозький придбав у Миколи Бернатовича у 1498 р. маєтність Шепле разом з половиною мита [23, s. 173, №255].

Більш того, базуючись на давньому руському праві, Острозькі, як представники місцевої владної еліти, намагалися створювати в межах своїх маєтностей чим більше мостів, гребель, різного роду гатей, за переїзд якими бралось мито. Що характерно, неодноразові намагання державних структур ВКЛ та Польського королівства ліквідувати численні "звиклі" та "незвиклі" мита у приватних володіннях, а в тому числі і у острозьких володіннях, викликали шалений спротив зі

сторони князів Острозьких, які у відповідний момент скаржилися на численні шкоди своїм маєностям від проїжджих купців і вимагали додаткових привілеїв на запровадження там нових мит або надання нових безмитних привілеїв [5, с. 120-133].

Загалом слід зазначити, що саме завдяки протекціонізму зі сторони князівської родини, а також сприятливій не лише торгово-економічній, а й політичній ситуації, Острожчина, як сукупність всіх володінь князів Острозьких, доволі швидко займає одне з провідних місць у економічній структурі як ВКЛ, так і Речі Посполитої. Для прикладу, від 1490-х рр. провідне місце у безпосередній, а також і у посередницькій торгівлі худобою займають піддані Острозьких, які не зосереджуючись лише на продажу місцевої худоби, активно купують і пізніше перепродують до Корони Польської тисячні гурти молдавської чи волоської худоби [11, с. 97-99, 108]. При цьому на забезпечення даного виду торгівлі працювали практично всі південноволинські маєності кн. Острозьких поблизу міст Красилів, Сульжинці, Базалія та Костянтинів, де, власне, й випасалася придбана у Молдавії та Волощині худоба перед відправкою її на ринок Центральної та Західної Європи. Слід зазначити також, що особливої активізації дане торговельне спрямування фільваркового господарства дістало наприкінці XVI ст. і досягло свого апогею за часів Януша Острозького [21, с. 19, 82].

Підсумовуючи, слід зазначити, що проблема господарської діяльності Острозьких вимагає комплексного узагальнюючого підходу. Оскільки лише співставлення всіх аспектів економічної політики, що впроваджувалася князівською родиною на своїх землях, дозволяє створити не лише цілісну картину соціально-економічного розвитку Острозького домену, але й зрозуміти, які ідеї та чинники впливали на її творення.

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (Далі – АЗР). – Спб., 1846. – Т. 1 (1340 – 1506). – 419 с.
2. АЗР. – Спб., 1848. – Т. 2 (1506 – 1544). – 437 с.
3. Атаманенко В. Б. Волинські маєності Острозьких: склад та структура / В. Б. Атаманенко // Наукові записки НаУОА. Історичні науки. – Острог : НаУОА, 2008. – Вип. 13. – С. 266-328.
4. Берковський В. Г. До питання ролі Острожчини в розвиткові ло-

кальної та регіональної торгівлі Волині (XVI – перша половина XVII ст.) / В. Г. Берковський // Наукові записки Національного університету "Острозька Академія": Історичні науки. – Острог : НаУОА, 2008. – Вип. 13. – С. 329-339.

5. Берковський В. Г. Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV – першій половині XVII ст. / В. Г. Берковський // Вісник Академії митної служби України. – Дніпропетровськ, 2006. – № 1 (29). – С. 120-133.

6. Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. / А. Блануца – К., 2007. – 248 с.

7. Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV – XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація / Л. Войтович // Профонема. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича / Уклав Б. Якимович. – Львів, 1998. – Вип. 5. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – С. 153-168.

8. Заєць А. Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. / Заєць А. Є. – Львів, 2003. – 205 с.

9. Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник / Н. П. Ковальський // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вип. 2. – С. 113-137.

10. Львівська Наукова Бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 91, спр. 62.

11. Подградская Е. М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI – XVII веках / Подградская Е. М. – Кишинёв, 1968. – 224 с.

12. Соболев Л. Борьба за наследство кн. К. И. Острожского в 40-е гг. XVI века / Л. Соболев // Острогіана в Україні і Європі. – Старокостянтинів, 2001. – С. 33-48.

13. Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості / І. Тесленко // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. III: Джерелознавчі дисципліни. – С. 102-123.

14. Ульяновський В. "Славний для всіх часів чоловік": князь Костянтин Іванович Острозький / В. Ульяновський. – Острог, 2009. – 166 с.

15. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie / wyd. przez X. Liske, A. Prochaske, O. Pietruski. – Lwów, 1884. – Т. X.

16. Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / wyd. przez B. Gorczaka (Далі – AKLS). – Lwów, 1890. – Т. III. – 556 s.

17. AKLS. – Lwów, 1890. – Т. IV. – 647 s.

18. Archiwum Państwowy w Lublinie. – F. 8 "Księgi grodzkie lubelskie. Seria: RMO". – Sygn. 39

19. Farr J. R., *On the Shop Floor: Guilds, Artisans, and the European Market Economy, 1350 – 1750* / J. R. Farr // *Journal of Early Modern History*. – T. I. – 1997. – Nr 1.
20. Hart M. *Money and trust. Amsterdam moneylenders and the rise of the modern state, 1478–1794* / M. Hart // *XIV International Economic History Congress*. – Helsinki, 2006. – Session 13.
21. Horn M. *Handel wołami na Rusi Czerwonej w pierwszej połowie XVII w.* / M. Horn // *RDSG*. – 1962. – t. XXIV
22. Kempa T. *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej* / Kempa T. – Toruń, 1997.
23. *Lietuvos Metrika – Lithuanian Metrica – Литовская Метрика*. – Vilnius, 2007. – Kn. 6 (1494 – 1506): *Užrašymų knyga 6*.
24. *Lietuvos Metrika – Lithuanian Metrica – Литовская Метрика*. – Vilnius, 2004. – Kn. 8 (1499 – 1514): *Užrašymų kn. 8*.
25. Małecki J. *Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI wieku* / J. Małecki – Warszawa, 1963. – 250 s.
26. Moskal K. *In castro nostro Tarnoviensi. Zamek Tarnowski jako rezydencja, warownia i centrum administracyjno-gospodarcze dóbr Tarnowskich* / K. Moskal – Tarnów, 2004.
27. Nightingale P. *England and the European Depression of the Mid-Fifteenth Century* / P. Nightingale // *The Journal of European Economic History*. – T. XXVI. – 1997. – Nr 3.
28. Zajączkowski S. *Wołyń pod panowaniem Litwy* / S. Zajączkowski // *Rocznik Wołyński*. – Równe, 1931. – t. II.

Леонтій Войтович

КНЯЗЬ КОСТЯНТИН ІВАНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ ЯК ПОЛКОВОДЕЦЬ

Стаття присвячена оцінці діяльності князя К. І. Острозького як полководця. Розглянуто головні його перемоги, зокрема під Оршею (1514) та Каневом (1527). Обґрунтована гіпотеза стосовно ролі князя у формуванні раннього козацтва.

Ключові слова: Костянтин Іванович Острозький, полководець, Орша, Канів, козаки.

Статья посвящена деятельности князя К. И. Острожского как полководца. Рассмотрены главные его победы, в особенности битвы под Оршей (1514) и Каневом (1527). Аргументирована гипотеза о роли князя в формировании раннего казачества.

Ключевые слова: Константин Иванович Острожский, полководец, Орша, Канев, казаки.

In this article Duke Konstantyn Ivanovych Ostrozhsky is evaluated as a combat general. His major victories, particularly under Orsza (1514) and Kaniv (1527), have been analyzed. The author brings arguments concerning the role played by Duke Ostrozhsky in the formation of the early Cossachs.

Key words: Konstantyn Ivanovych Ostrozhsky, combat general, Orsza, Kaniv, Cossaks.

Українська військова історія робить тільки перші кроки свого становлення. Через це і постаті полководців українського походження залишаються десь на марґінесі або ж займають достойне місце в шеренгах видатних діячів сусідніх держав і народів. Значимість того чи іншого військового діяча визначається перш за все відповідністю результатів його діяльності рівню епохи, в якій ця діяльність протікала, засвоєнню і практичному втіленню передових ідей цієї епохи, а також кінцевих наслідків цієї діяльності. З численних сутичок і битв, як проміжних так і вирішальних для долі кампаній або й цілих війн, кожне століття виділяє менше десятка битв, які мали вплив на подальший розвиток військового мистецтва або своїм враженням на сучасників зберегли за собою довгу пам'ять. Примхливість військової долі, коли успіх залежить від вели-

кого масиву факторів, приводить до того, що рідко якому полководцеві вдавалося здобути хоча б десяток великих перемог. Всі ці критерії застосовуються світовою військовою наукою при оцінці полководців, тоді як українські, і почасти російські дослідники розглядають такі особистості ізольовано не тільки від світового чи загальноєвропейського контексту, але й без порівняння з основними сусідами та противниками.

Князю Костянтину Івановичу Острозькому (1450-1530), перш за все як політикові та одному з лідерів Великого князівства Литовського, який підтримував православ'я, присвячена достатньо велика кількість літератури [48, 448; 46, 179-189; 21, 33-48; 16; 37; 6, 182-191; 24, 205-209; 23, 50-71; 22, 79-81; 50; 51, 3-40; 34, 229-239; 56, 342-351; 33; 15, 457-461; 3; 45; 58; 35; 40, 33-68; 47, 349-398; 36, 15, 64-66, 219; 55, 486-489; 4, 355-367; 27, 112-121; 13; 20, 49-56; 19, 133-137; 32, 150, 163, 237-286; 42]. Серед них виділяються ґрунтовні дослідження В. Уляновського [28, 24-31; 29]. У цих працях дослідники, торкаючись оцінки князя Острозького як полководця, здебільшого просто переказують захоплені оцінки сучасників і перелічують число битв, взятих з епітафії. Були спроби переглянути усталену оцінку князя Костянтина Івановича Острозького сучасниками, які називали його “руським Сципіоном”, порівнюючи з відомим римським полководцем, який здобув Карфаген, а також Олександром Македонським, Пірром та іншими визначними полководцями. Такі сумніви спробував обґрунтувати той же В. Уляновський [28, 26]. Згодом історик переглянув свою позицію, хоча сумніви його повністю не розвіялися (“наша оцінка не має жодного значення, оскільки головним є сприйняття кн. К. І. Острозького його сучасниками та нащадками” [29, 80]). Отже проблема далі залишається дискусійною і питання про оцінку князя К. І. Острозького як полководця, що поставлено за мету дослідження, залишається далі актуальною.

Захоплені відгуки та свідчення сучасників, зокрема короля Сигізмунда I, давно широко цитовані в історичній літературі [28, 26]. Зупинимось на трьох свідченнях зовсім різних авторів, які не мали особливих підстав так високо піднімати князя Острозького.

Для сучасника легата римського папи у Польщі абата Пізоні князь К. І. Острозький мав одну вагому ваду – він був схизматиком, тобто православним, і прославляти його подвиги потреби не було, скоріше навпаки. Однак в листі 1514 р. легат писав: “Князь Костянтин може бути названим кращим воєначальником нашого часу, він 33 рази ставав переможцем на полі битви... в бою він не поступається хоробрістю Ромулу” [8, 88-89].

Князь Андрій Курбський, сам добрий і досвідчений полководень, оцінював князя К. І. Острозького як "гетьмана хороброго і славного... яко славний і похвальний в діяннях ратних себе показав, батьківщину свою обороняючи" [16, 19].

І, нарешті, Шимон Старовольський у своїх біограмах сарматських полководців (1631), куди він вносить цвіт польського воїнства, подає таку оцінку схизмата і руського князя К. І. Острозького: "Муж сильної руки, з великим розумом та іншими перевагами, який не мав рівних собі серед сучасників. Був воїном видатним. Тридцять три рази здобував він перемоги, завжди отримуючи славні тріумфи над ворогами Батьківщини. Це преславний вождь, під чиїм командуванням здобуто славні на цілому світі перемоги над Москвою під Оршею, над Татарами під Каневом. З цього поводу він єдиний тільки з усіх вождів польських відбув тріумф у Відні та в Кракові. Був то славний майстер військового мистецтва в Сарматії..." [53, 184-187].

Всі сучасники і дослідники сходяться на тому, що найбільшою перемогою князя К. І. Острозького була перемога у битві під Оршею 8 вересня 1514 р. Що було в цій битві незвичного, що відрізняло її від великої кількості інших битв цього і пізнішого часів? Битва достатньо добре досліджена у військовій літературі [5, 309-327; 38, 85-95; 12, 12-118; 40, 33-68; 52, 331-337; 19, 133-137] і подавати ще раз її перипетії немає потреби. Перш за все російські дослідники визнають, що у військах князя М. І. Голіци-Булгакова та боярина І. А. Челядніна було 80 тисяч бійців, тоді як у князя К. І. Острозького не більше 30 тисяч [26, 239]. Звичайно, як і всі битви, або більшість з них, битва під Оршею визначалася сприятливим для князя Острозького збігом обставин: місництво і взаємна ненависть головних московських воєвод вплинули на кінцевий результат битви. Але блискучий маневр з центру та правого флангу на лівий перед очима противника, рівно ж як і зворотній маневр у другій фазі битви з лівого флангу в центр – безперечна заслуга великого гетьмана литовського К. І. Острозького, який керував ходом битви, не випускаючи ініціативу з рук. Рівно ж як і масоване застосування вогнепальної зброї, з чим московське військо у польовій битві зіткнулося практично вперше. Заманивши противника імітованим відступом під залпи своєї артилерії, наслідки яких були жахливими, князь Острозький зламав волю противника до продовження битви. Звідси і такі приголомшливі втрати (близько 30 тисяч вбитими, пораненими і полоненими).

24 лютого 1525 р. при Павії імператор Карл V розгромив французьке військо. Долю битви вирішили залпи акебузерів, причому

один постріл виводив зі строю відразу кілька людей та коней. При рівній чисельності військ (бл. 23-25 тис. кожне), французи втратили біля 12 тисяч, а в полон потрапив король Франциск I та краща частина армії. Іспанці втратили біля 500 чоловік [43].

Загалом вперше польову артилерію став використовувати знаменитий венеційський кондот'єр Бартоломео Коллеоні (1400-1475) з середини XV ст., до нього подібні спроби були неефективними [39; 49]. Щодо ручної вогнепальної зброї, перевагу якої над арбалетом та луком довела аж тільки битва при Босворті (22 серпня 1485 р.), то вперше ефект від масового використання аркебуз зафіксований у згадуваній битві при Павії. У битві при Маріньяно (13-14 вересня 1515 р.) крім артилерії ефективну роль зіграли арбалетники [17, 37-43].

Таким чином можна стверджувати, що саме князь Острозький у 1514 р. в битві під Оршею масово застосував польову артилерію та ручну вогнепальну зброю (аркебузи), до чого противник виявився неготовим і що не тільки привело до великих втрат, але й приголомшило військо і зламало його волю до опору.

В полон потрапили обидва головні воєводи, 8 воєвод, 37 командирів рангу сотників і вище та 1500 дворян (за підрахунками з російських джерел – 380 дворян [10, 165-166]). Підрахувати точне число загиблих неможливо, але воно було вражаючим. У родинних пом'яниках чи розписах багатьох князівських фамілій зустрічаються вказівки на загиблих під Оршею.

Зрозуміло, що така подія не могла не захопити сучасників. Величне полотно із зображенням цієї перемоги (нині в Народному музеї у Варшаві) показували іноземним дипломатам аж до падіння Речі Посполитої у кінці XVIII ст. Можна не сумніватися, що якби князь К. І. Острозький здобув лише одну таку перемогу, то і те давало би право називати його великим полководцем. За своїми масштабами та результатами ця битва перевершує всі відомі битви XVI ст.

Сучасники нараховували ще при житті полководця 33 такі перемоги, а потім навіть і 63 (за А. Кальнофойським, який скопіював епітафію з його надгробка [41, 34]). Вигадувати ці перемоги також не було жодної потреби. Зрештою, сліди цих битв все-таки проглядаються. Зрозуміло також, що числа 63 віднайти неможливо, позаяк неможливо встановити критерій визначення битви сучасниками. Битва під Оршею і битва з ординським загоном, який проривався через кордон з метою захопити ясир або ж втікав з таким ясиром, різні події за масштабами, але можуть бути рівною мірою названі битвами.

Ш. Старовольський порівнював перемогу Острозького над татарами під Каневом з перемогою під Оршею. Битва під Каневом відбулася у 1527 р., вона тривала цілий день, ординці втратили аж 26 тисяч воїнів, після чого переможець знову справив триумф у Кракові [53, 185]. Крім Старовольського про цю битву згадує також хроніст М. Стрийковський [54, 394]. Битва мусила бути значною, оскільки її сучасники порівнювали з перемогою під Оршею. У 1525 р. "великого князя козаки" доповідали з Азова, що з Криму вийшла рать у 50 тисяч, в числі якої було 15 тисяч "турецької сили" [9, 82]. Тобто в цей період ординські напади провадився значними силами, які очолював сам хан або його наступник калга-султан. Ш. Старовольський черпав інформацію з якихось рочників, які втрачені. Там було записано, що в цій битві взяли участь в складі українсько-литовського війська також частини канівського і черкаського старости Остафія Дашковича (одного з ранніх козацьких вождів) та князя Федора Сангушка [53, 185].

У 1527 р. ординський напад був особливо масштабним. Крім великої перемоги під Каневом та розгрому ординців на Ольшаниці [2, 126] князь Острозький завдав поразку ординцям, які прорвалися до Пінська [53, 185]. Чисельність ординців за джерелами була до 25 тисяч [44, 855]. Гетьману Острозькому вдалося відбити в ординців гігантський полон, який за оцінкою Ш. Старовольського складав 40 тис. [53, 185]. Послідовність цих битв за джерелами, що збереглися, відновити неможливо. Можливо, один з ординських чамбулів було розбито на Ольшаниці, тоді як основні сили прорвалися аж до Пінська. І вже переслідуючи їх, гетьман Острозький довершив розгром під Каневом.

Взагалі, починаючи з 1492 р., коли Менглі-Гірей відбудував Кара-Кермен (Очаків), колишню литовську прикордонну фортецю Дашків, та біля Тавані, де ширина рукава Дніпра не перевищувала 500 кроків, спорудив фортецю Іслам-Кермен [11, 134; 14, 56; 57, 56], ординські напади стали постійними. Польсько-Литовська держава не будувала засічних ліній як Москва і не виводила в степ постійні військові континенти, через що оборона величезного степового кордону практично була відсутньою: ланцюжок невеликих фортець, скоріше замків, не завжди міг оборонити навіть себе. З 1497 р. як великий гетьман литовський цю оборону організував і провадив князь Острозький.

Потрібно відзначити, що практично ніхто з дослідників не пробував ґрунтовно розібратися в бойовій практиці князя Костянтина Івановича Острозького, яка була дуже інтенсивною. До поразки на Ведроші

у 1500 р. він мусив мати вже якусь значну і успішну військову практику. Не даремно його не просто утримували у Вологді, сподіваючись на викуп, а вели перемовини про перехід на російську службу, що він невдовзі і вчинив, отримавши володіння у Московському князівстві [23А, 45]. Очевидно було вирішено використати його досвід оборони степового кордону на Україні і його поставили на чолі одного з полків на московський степовий кордон, де він “в кількох битвах перемогу ... отримав” [53, 184]. Коли ж князь невдало спробував втекти, його змусили 18 жовтня 1506 р. дати відповідний запис за порукою митрополита та інших вельмож: “се аз, князь Константин Иванович Острожский, что есми бил челом своему государю в. к. Василию Ивановичу за свою вину” [25, 403-404]. Схоже, що успіхів князь Острозький досяг під час літньої кампанії 1506 р. на Степовому кордоні, в кінці якої спробував залишити московську службу. Очевидно резонанс від цих перемог був значним, бо князя відносно легко вибачили і повернули до війська. Мусила бути успішною і літня кампанія 1507 р., в кінці якої за князем послабили нагляд, що дозволило йому порозумітися з ординцями (можливо з деякими з них він зустрічався у попередні роки) та з їх допомогою дістатися Литви. 25 вересня 1507 р. князь прибув до Вільна з якимсь татарським відділом. В ті часи і Москва, і Литва охоче брали на військову службу ординців, які отримували шляхетство і зберігали свою належність до ісламу. Воюючи один з одним, суперники нерідко домовлялися і брали участь у спільних походах проти Москви (як це робив в той же час, приміром, вже згадуваний О. Дашкевич [10, 170]). У вічному протистоянні між собою Росія та Литва постійно намагалися залучити на свій бік ординців.

Протягом 1508 р. (до першої, теж успішної, битви під Оршею) різні частини війська, яке князь очолював, здобули і спалили Білу, оволоділи Коропцем та спалили Дорогобуж [26, 221].

З повідомлень цього ж Ш. Старовольського також випливає, що поверненню князеві Острозькому гідності великого гетьмана литовського, яке мало місце у 1511 р., передували ще якісь перемоги у сутичках з московським військом [53, 184; 46, 180]. Після перемоги під Оршею у 1514 р. були здобуті Дібровна, Мстиславль і Кричев та обложений Смоленськ. При цьому князь Острозький виступав тільки з 6-тисячним корпусом.

Ш. Старовольський згадує також аж три переможні битви під Слуцьком з трьома різними ординськими військами, які відбувалися, очевидно, в різні періоди діяльності князя Острозького [53, 185].

Невдала Сокальська битва 1519 р. також вочевидь не була єдиною в цьому році битвою з ординцями. Причому цей наступ татар відбувався кількома з'єднаннями, які діяли на різних напрямках. Спочатку 4 тисячі білгородських татар і 12 тисяч турків вторгнулися на Поділля і спробували взяти Чурилов та Рогатин [2, 100]. А основні сили чисельністю до 80 тисяч дійшли до Сокаля. І схоже, що князь Острозький спочатку рушив до Рогатина, змусивши там ординців зняти облогу, а вже потім поспішив до Сокаля, бо у нього залишилося тільки 5 тисяч війська [2, 125]. Можливо, що під Рогатином відбулася переможна битва, в якій військо князя Острозького зазнало значних втрат. Постійна військова служба змусила князя К. І. Острозького навіть відкласти свій другий шлюб з княжною Олександрою Семенівною Слуцькою – князь мусив виступити в похід до Мінська [1, 160].

Відповідаючи за оборону степового кордону, князь К. І. Острозький не міг не оцінити значення ранньої козацької організації, яка самочинно виникла на Поділлі та в Придніпров'ї нижче Канева та Черкас за мовчазної згоди та підтримки прикордонних старост (Предслава Лянцкоронського, Остафія Дашковича та інших). Варто звернути увагу на два заходи в цьому напрямку. У 1524 р. король доручив річицькому державцеві Сенку Полозовичу і чернігівському державцю Христофору Кмітичу набрати *малий почет* чисельністю 1-2 тисячі козаків з виплатою останнім кількох сот кіп литовських грошей [18, 31]. Ці козаки мали сторожити від ординців дніпровські переправи, але через нестачу коштів це військо розійшлося [31, 81]. Тоді на раді панів Литовського сейму 10 грудня 1524 р. у Бересті було розглянуто питання про організацію постійного козацького контингенту на Дніпрі. У записці короля, переданій через біскупа Миколу Вежнгайла, високо оцінювалися результати загону С. Полозовича та Х. Кмітила [7, 523-524]. Ризикну припустити, що всі ці пропозиції короля Сигізмунда Старого були ініційовані князем Острозьким, чий військовий авторитет був величезним. Працюючи і воюючи разом з вождями раннього козацтва такими як О. Дашкович, який вже по смерті князя у 1533 р. на Пйотрковському сеймі виступив з проектом 2-тисячного постійного козацького реєстру з військовою флотилією на дніпровських островах [44, 1059], він таки добився сеймової постанови про організацію постійного козацького війська (яка так і не була реалізована). Тим більше, що саме на період, коли оборона степового кордону була покладена К. І. Острозького, тобто на 1497-1500, 1511-1530 рр., і припадає раннє формування козацького війська [30,

57-64], основою якого стали вільні, напіввійськові стани (путні бояри, замкові та ординські слуги тощо) та дрібна шляхта.

В цілому можна стверджувати, що князь Костянтин Іванович Острозький був одним з кращих європейських полководців XVI ст. і, мабуть, таки взяв участь у 63 переможних битвах. Інша річ, що внутрішній стан суспільства Польсько-Литовської держави не давав можливості скористатися плодами таких блискучих перемог, як битва під Оршею чи битва під Каневом. Але ці обставини не залежали від самого князя Острозького. Його високо цінували як прихильники, так і противники. Початки козацької організації також пройшли ймовірно під його покровительством і, напевно, безпосередньою участю. Все це вимагає детального глибокого дослідження саме військової діяльності князя К. І. Острозького, яка може дати ще багато цікавої інформації. Серед полководців українського походження небагато таких, яких можна було би поставити в один ряд прославлених європейських полководців свого часу (поряд з князем К. І. Острозьким).

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Западной России / Собранные и изданные Археографической комиссией. – Санкт-Петербург, 1848. – Т. 2.

2. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець / О. А. Бевзо. – К., 1970.

3. Быков П. Н. Князья Острожские и Волынь / П. Н. Быков. – М., 1915.

4. Войтович Л. Родина князів Острозьких / Л. Войтович // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 355-367.

5. Голицын Н. С. Русская военная история / Н. Голицын. – СПб., 1878. – Т. 2.

6. Голубев С. Т. По поводу двух сообщений о князе Костянтине Ивановиче Острожском / С. Т. Голубев // Труды Киевской Духовной Академии. – 1877. – № 4. – С. 182-191.

7. Документы Московського Архипа Министерства юстиции. – М., 1897. – Т. 1.

8. Домбровский В. Острожская старина / В. Домбровский // Киевлянин. – 1840. – Кн. 1. – С. 88-89.

9. Дунаев Б. И. Максим Грек и греческая идея на Руси в XVI веке / Б. И. Дунаев. – М., 1916.

10. Зимин А. А. Россия на пороге нового времени. Очерки политической истории России первой трети XVI в. / А. А. Зимин – М., 1972.

11. История борьбы Московского государства с Польско-Литовским. – Санкт-Петербург, 1842. – Т. 1.

12. Каспровский Е. Ю. Борьба Василия Ивановича с Сигизмундом I / Е. Ю. Каспровский // Сборник Историко-Филологического Общества при Институте кн. Безбородко. – Нежин, 1899. – Т. 2. – С. 112-118.

13. Ковальський М. П. Етюди з історії Острога / М. П. Ковальський. – Острог, 1998. – 288 с.

14. Крип'якевич І. З минулого Каховки / І. Крип'якевич // Вісник Академії наук УРСР. – 1951. – № 4.

15. Лихач Е. Острожский Константин Иванович / Е. Лихач // Русский биографический словарь / Ред. А. А. Половцев. – Т. Об.-Оч. – СПб., 1905. – С. 457-461.

16. Максимович М. А. Письма о князях Острожских к графине А. Д. Блудовой / М. А. Максимович. – К., 1866.

17. Марков М. И. История конницы / М. И. Марков. – М., 2007. – Кн. 2.

18. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2.

19. Мицик Ю. А. Битва під Оршею 1514 року / Ю. А. Мицик // Україна крізь віки. – К., 2000. – С. 133-137.

20. Мицько І. Синодики монастирів як унікальне джерело української генеалогії: князі Острозькі / І. Мицько // Лавра. – 1999. – № 2 (4). – С. 49-56.

21. Перлштейн А. Несколько слов о княжестве Острожском / А. Перлштейн // Временник об-ва истории и древностей российских. – М., 1852. – Кн. 14. Исследования. – С. 33-48.

22. Петров Н. И. Две надгробные надписи конца XVII века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острожским / Н. И. Петров // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1879. – Кн. 1. – С. 79-81.

23. Петрушевич А. Материалы к истории рода кн. Острожских 1879 г. // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів, ф. 77, ч. 703, арк. 50-71.

23А. Полное собрание русских летописей. – Т. 6. – Санкт-Петербург, 1853.

24. Романовский Л. М. О Константине Ивановиче князе Острожском / Л. М. Романовський // Труды Третьего Археологического съезда в России. – М., 1878. – Т. 2. – С. 205-209.

25. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. – СПб., 1813. – Ч. 1.

26. Соловьев С. М. Сочинения. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – М., 1989. – Т. 5. – Кн. 3.

27. Ульяновський В. Пам'ятник Костянтину Острозькому в Києво-Печерській Лаврі / В. Ульяновський // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 112-121.

28. Ульяновський В. Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К. І. Острозького / В. Ульяновський // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 24-31.

29. Уляновський В. “Славний для всіх часів чоловік”: князь Костянтин Іванович Острозький / В. Уляновський. – Острог, 2009.

30. Черкас Б. В. Українське козацтво наприкінці XV – у першій половині XVI ст. // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах / Б. В. Черкас. – К., 2006. – Т. 1. – С. 57-64.

31. Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. – Кн. 13. – К., 1894.

32. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Н. Яковенко. – К., 2002.

33. Ярушевич А. Ревнитель православья князь Константин Иванович Острожский (1461-1530) и православная литовская Русь в его время / А. Ярушевич. – Смоленск, 1896.

34. Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku / A. Boniecki. – Warszawa, 1883.

35. Charkiewicz W. “Scipion Ruski” Konstanty Iwanowicz książę Ostrogski / W. Charkiewicz. – Wilno, 1934.

36. Dundulis B. Lietuvos uzsienio politika XVI a / B. Dundulis. – Vilnius, 1971.

37. Genealogia domu Ostrogskich. – Wilno, 1871.

38. Górski K. O rozwoju sztuki wojennej w Polsce w wieku XV / K. Górski // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1890. – Т. 3. – С. 85-95.

39. Graevenitz G. Gattamelata und Colleoni / G. Graevenitz. – Leipzig, 1906.

40. Herbst S. Obraz bitwy pod Orszą Dokument historii sztuki I wojskowości / S. Herbst, M. Walicki // Rozprawy Komisji Historii Kultury i Sztuki Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. – Warszawa, 1949. – С. 33-68.

41. Kalnofojski A. Teratorgema lubo cuda, które były tak w samym świętocydownym Monasteru pieczarskim Kijowskim, jako y w obudwu świętych Pieczarach / A. Kalnofojski. – Kijów, 1638.

42. Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich / T. Kempa. – Toruń, 2003.

43. Konstam A. Pavia 1525: The Climax of the Italian Wars / A. Konstam. – Oxford, 1996.

44. Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. 2.

45. Lewicki K. Książęta Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej / K. Lewicki. – Równe, 1938.

46. Niesiecki K. Herbarz Polski / K. Niesiecki / Wyd. i oprac. J. N. Bobrowicz. – Lipsk, 1841. – Т. 7.

47. Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów Krymskich w XV-XVI wieku / J. Ochmański // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – Warszawa, 1960. – Т. 5. – С. 349-398.

48. Paprocki B. Herby rycerstwa Polskiego, przez Bartosza Paprockiego zebrane I wydane r. p. 1584 / B. Paprocki / Wyd. K. J. Turowskiego. – Kraków, 1858.

49. Rendino C. I capitani di ventura / C. Rendino. – Roma, 1994.
50. Rulikowski E. Kniaziowie na Ostrogu Ostrogcy / E. Rulikowski, Z. Radziwiński. – Kraków, 1880.
51. Rulikowski E. Kniaziowie i szlachta / E. Rulikowski, Z. Radziwiński. – Kraków, b. r.
52. Spieralski Z. Bitwa pod Orszą / Z. Spieralski (1514) // Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. – T. 1. Do roku 1648 / Red. J. Sikorski. – Warszawa, 1965. – S. 331-337.
53. Starowolski S. Wojownicy sarmaccy / S. Starowolski. – Warszawa, 1978.
54. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi / M. Strykowski. – Warszawa, 1846.
55. Wojtkowian Z. Ostrogski K. I. / Z. Wojtkowian // Polski Słownik Biograficzny. – T. 24/3. – Warszawa, 1979. – S. 486-489.
56. Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku / J. Wolff. – Kraków, 1895.
57. Wójcik Z. Dzikie pola w ogniu (o kozaczyźni w dawnej Rzeczy Pospolitej) / Z. Wójcik. – Warszawa, 1966.
58. Znosko P. K. Knjaź Konstantin Ostrożskij / P. K. Znosko. – Warszawa, 1933.

Ігор Мицько

КОСТЯНТИН ІВАНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ ТА ЦЕРКВА ГАЛИЧИНИ

У статті проаналізовано церковно-релігійну ситуацію в Галичині першої третини XVI ст., наведено приклади протегування К. І. Острозьким тамтешнім релігійним осередкам.

Ключові слова: К. І. Острозький, Галичина, Церква, генеалогія.

В статті проаналізована церковно-релігійна ситуація в Галичині першої третини XVI в., показані приклади протегування К. І. Острозьким місцевим релігійним центрам.

Ключевые слова: К. И. Острожский, Галичина, Церковь, генеалогия.

The article deals with church situation in Galicia in the first third of XVI century. The examples of protection of local religious centres by K. I. Ostrozskyi are shown.

Key words: K. I. Ostrozskyi, Galicia, Church, genealogy.

Цього питання вже побіжно торкалися вітчизняні історики Іван Крип'якевич [4, с. 84-85] та Василій Ульяновський [10, с. 129-130]. У цій короткій статті хочу звернути увагу на історичний контекст зв'язків найбільшого магната підлитовських українських земель з галицькими монастирями та церквами.

Релігійна ситуація у Галичині була непростою. Якщо територіально менша її частина входила до Перемисько-Самбірської єпископії, то більша не мала єпархії. Заснована бл. 1300 р. галицька митрополія проіснувала з перервами до 1389 року¹.

Від кінця XIV ст. ця церковна територія управлялась митрополичими намісниками. А у 1458 р. "туторію або опекальництво Крилоського монастиря", тобто керування кліром від імені галицького кафедрального храму в м. Галичі, король надав галицькому старості католикові

¹ Фактичним її кафедральним храмом, т.зв. монастирем, була львівська церква св. Петра, правдоподібно, іменована галицьким митрополитом Петром Ратенським (1305-1308) на честь свого небесного покровителя. У 1370-х рр. храмом заволодів католицький орден домініканців та перебудував його в костіол Божого Тіла.

Станіславові з Ходча. Останній своєю чергою відпродав таке право за 25 гривень світській особі, Романові з Осталович. Окрім доходів від маєтностей колишньої митрополії, грошових кар з духовних, річних податків священників, за цим українським шляхтичем визнавалась ще й юрисдикція над священиками [12, s. 94-95; 13, s. 437-438; 3, с. 432].

Однак у 1509 р. на підставі королівської грамоти львівський католицький архієпископ Бернард Вільчек відібрав у Станіслава сина Станіслава з Ходча, право призначати "православних намісників у галицькій дієцезії" [18, р. 137].

З його ж ініціативи галицький шляхтич Яків (в чернецтві – Ісакій) Гдащицький 21 березня 1522 року призначається намісником "в округах львівському, галицькому, коломийському, кам'янецькому, снютинському" (згодом, ще і жидачівському) [18, р. 138; 13, р. 214]. У вересні того ж року він став ще і архимандритом, з усіма правами, які колись прислугували галицьким митрополитам [13, р. 270]. 19 листопада 1522 року королівською грамотою місцеві власті у згаданих повітах повідомлялися про затвердження Якова-Ісакія Гдащицького на цій посаді [18, р. 139; 2, с. 16]. Того ж дня король наказав руському воєводі Оттові з Ходча, маршалку королівства львівського старості Станіславові з Ходча та К. Острозькому підтримувати архимандрита Гдащицького [2, с. 17]. Останнє натякає на те, що К. Острозький, як зі зрозумілих причин Отто та Станіслав із Ходча, були противниками призначення латинським архієпископом Ісакія Гдащицького. Князь міг передбачати, що підпорядкування православних католицькому єрархові зможе привести до посилення національного гніту українців. За це говорили численні випадки приниження православних, зокрема, у Львові. Тому король Зигмунт I 28 червня 1521 року змушений був заборонити дискримінаційні акції щодо українців, які здійснював католицький патриціат міста: знову визнавалась правочинність клятви православних, яку вони могли знову скласти в церкві, а не в костьолі; українцям знову дозволено нести померлих через місто і т. і. [14, s. 125; 10, с. 129-130]. У літературі панує твердження, що ця грамота була видана за сприяння К. Острозького, але його ім'я не фігурує у цьому документі [17, р. 2-4; 9, с. 39-42].

Проте у подальшому архимандрит Ісакій "успішно організував заклад бану свою єпархію й навертав назад на православ'є тих, що були попереходили на латинство за часів опіки" Бернарда Вільчека [3, с. 435]; звільнився з-під його впливу та перейшов під юрисдикцію київського митрополита [3, с. 433-436].

Костянтин Острозький фігурує в декількох документах. У 1518 р. львів'яни кушнір Стецько та кравець Андрій, правдоподібно, від імені міського Успенського братства, купили на передмісті город для протегованого ним монастиря св. Онуфрія [17, р. 1-2; 4, с. 74]. Через чотири роки з ініціативи К. Острозького Зигмунт I зменшив з 24-ти грошів до 12-ти річний податок цієї обителі за город [17, р. 4-5; 16, р. 264]. А ще через два роки король, також за поданням К. Острозького, взагалі звільнив монастир від його сплати [17, р. 6-7].

Кидається у вічі мізерність коштів, які зекономила обитель за сприяння князя К. Острозького. Вочевидь, тут насамперед йшлося не так про покровительство князя конкретній релігійній інституції, як про особисті далекосяжні церковно-політичні плани князя. Не забуваймо, що до Галичини, яка перебувала у складі Польського королівства, найбільший православний магнат Великого князівства Литовського не мав жодного стосунку. Це були дві окремі держави, хоч і об'єднані через особу спільного правителя.

Правдоподібно, що К. Острозькому йшлося про створення правового прецеденту, який би дозволяв йому в подальшому брати активну участь у церковно-релігійному житті й цієї частини України, так як це він робив в українських та білоруських землях Великого князівства Литовського [10, с. 110-136].

Для цього він скористався своїм великим авторитетом у Зигмунта I. Саме тоді князь досяг найвищого визнання зі сторони королівського уряду. 17 вересня 1522 року Зигмунт I “бачучи на его милости знаменитый, а высокий домъ княжацкій, даемъ и даруемъ и дозволяемъ воскомъ черленимъ всякіи листы свои печатовати” [1, с. 143]. Це в тогочасній Європі могли робити лише незалежні правителі.

30 вересня 1524 року за сприяння К. Острозького король підтвердив привілей 1471 р. на звільнення від державних податей та податків львівську церкву св. Миколая, сусідню із Святоонуфріївським монастирем [11, с. 149; 15, р. 265].

Костянтин Острозький разом з братом дружини, Юрієм Слуцьким, 20 листопада 1524 року у Львові підтримав претензії лаврівського Святоонуфріївського монастиря на певні ґрунти. Ця обитель розташовувалась на терені перемишльсько-самбірської єпископії [15, р. 269].

Не виключено, що неофіційним виправданням втручання цих православних князів в церковно-релігійні справи Польщі стало їх поріднення з правителем Галицько-Волинської держави королем Данилом Романовичем (†1264). Острозькі по жіночій лінії були нащадками

його сина Юрія Львовича [6, с. 6]. А протопласта роду Юрія Слуцького – литовський король Гедимін – мав за дружину доньку Лева Юрійовича [7, с. 36]. Народно-церковна традиція пов'язує всі три об'єкти протекції з цією ж династією. За нею, фундатором львівського Святооноуфріївського [5, с. 553] та лаврівського Святооноуфріївського монастирів [8, с. 25-30; 5, с. 579-601], львівської Святомиколаївської церкви [5, с. 533-559] вважався князь Лев Данилович.

Такими є відомості про зв'язки К. Острозького з церковними інституціями Галичини. Можливо, що невідомі дослідникам факти з цієї проблематики ще будуть виявлені в малодосліджених галицьких актових книгах кінця XV – першої третини XVI століть.

Джерела та література:

1. Акты Западной России. – СПб., 1848. – Т. 2.
2. Архив Юго-Западной России. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 10.
3. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1994. – Т. 5.
4. Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали / І. Крип'якевич. – Львів, 1994.
5. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / О. Купчинський. Львів, 2004. – 1082 с.
6. Мицько І. Загадки родоводу князів Острозьких // Острозький краєзнавчий збірник / І. Мицько. – Острог, 2010. – Вип. 5.
7. Мицько І. Правові підстави володіння князем Любартом спадщиною Романовичів / І. Мицько // Старий Луцьк. – Луцьк, 2009.
8. Мицько І. Про початки Святооноуфріївського монастиря у Лаврові // Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України / І. Мицько. – Львів, 2000.
9. Привілеї національних громад міста Львова (XIV – XVIII ст.) / Упоряд. М. Капраль. – Львів, 2005
10. Ульяновський В. "Славний для всіх часів чоловік"... князь Костянтин Іванович Острозький / В. Ульяновський. – Острог, 2009.
11. Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów. 1876. – Т. 6.
12. Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów. 1878. – Т. 7.
13. Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów. 1887. – Т. 12.
14. Łapiński A. Zygmunt Stary a Kościół prawosławny / A. Łapiński. – Warszawa, 1937.
15. Matricularum Regni Poloniae Summaria. – Varsovia, 1910 – P. 4. – Vol. 1.
16. Matricularum Regni Poloniae Summaria Varsovia. – 1912. – P. 4. – Vol. 2.
17. Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis. – Leopoli, 1895-1898.
18. Supplementum ad Historica Russiae monumenta. – Petropoli, 1848.

Петро Кулаковський

КНЯЗЬ КОСТЯНТИН ІВАНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ І ОБОРОНА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВІД ТАТАРСЬКОЇ АГРЕСІЇ (КІНЕЦЬ XV – ПЕРША ТРЕТИНА XVI СТ.)

Стаття присвячена військовій та організаційно-оборонній діяльності гетьмана Великого князівства Литовського князя Костянтина Івановича Острозького на південних кордонах князівства, скерованій на стримування татарської агресії на українські землі. Доводиться, що саме завдяки його зусиллям вдалося зменшити татарську загрозу й створити більш-менш ефективну систему протидії їм.

Ключові слова: *гетьман, татари, замки, тактика, битва, оборона, українські землі.*

Статья посвящена военной и организационно-оборонной деятельности гетмана Великого княжества Литовского князя Константина Ивановича Острожского на южных границах княжества, направленной на сдерживание татарской агрессии на украинские земли. Доказывается, что именно его усилиями стало возможным уменьшить татарскую опасность и создать более-менее эффективную систему противодействия им.

Ключевые слова: *гетман, татары, замки, тактика, битва, оборона, украинские земли.*

The article is dedicated to the military, organizational and defensive activities of Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi, hetman of Grand Duchy of Lithuania on the southern borders of the principality that were aimed to deter aggression on Ukrainian lands. Author proves that thanks to his efforts Tatar threat was reduced and more or less effective system of defense was created.

Key words: *hetman, Tatars, castles, tactics, battle, defense, Ukrainian lands.*

Литовська експансія на українські землі, що розпочалася в середині XIV ст. і завершилася виходом до берегів Чорного моря, виявилася явищем тимчасовим. Вже 1399 р. об'єднані литовсько-польські сили

під керівництвом литовського князя Вітовта зазнали нищівної поразки під Ворсклою від татарського війська царя Едигея. Це означало, що просування литовців у Дніпровсько-Донецькому межиріччі було зупинене. Контроль над Північно-Західним Причорномор'ям виявився короткотривалим і вже на початку XV ст. князь Вітовт орієнтував своїх представників на Київщині та Поділлі на створення ефективної системи оборони, розташованої на межі лісостепу і Диких полів. Оскільки Велике князівство Литовське представляло країну, базовану на системі державного феодалізму, то ключову роль в обороні південних рубежів князівства мали відігравати ленники, що володіли землею з обов'язком відбуття воєнної служби на користь великого князя, який асоціювався з державою. Такі ленники були сформовані з місцевих тяглих людей, тобто верхівки селянства, та іноземців, що перейшли на службу великому князю, у першу чергу татар. Європейська і близькосхідна (під час хрестових походів) практика свідчила, що ленна система оборони виявлялася відносно ефективною за умови створення оборонної лінії, що складалася з укріплених замків. Логіка оборони визначала їх місце знаходження – вони мали розташовуватися на найбільш ймовірних шляхах проникнення татар в Правобережну Україну.

До 1470-х рр. на Правобережній Україні спостерігалася відносна рівновага між татарами і Великим князівством Литовським (далі – ВКЛ). Щоправда, зафіксовано декілька достатньо масштабних нападів заволзьких татар, зокрема у 1453, 1469 рр. на Волинь і Червону Русь [8, s. 130, 530], але досить істотні перерви між ними дозволяли місцевому населенню відновити людський і матеріальний потенціал і це не виглядало як катастрофа, що постійно повторюється. У Криму тим часом тривала міжусобна боротьба за владу і це відволікало увагу татар від масштабних акцій зовнішньополітичного характеру. Ця боротьба завершилася у 1470-х рр. перемогою династії Гіреїв і встановленням османського протекторату над Кримом, який служив своєрідною парасолькою для татар, оскільки наражатися на пряме протистояння з Портою не наважувався на той час жоден християнський монарх. Для Польського королівства епоха спокою завершилася у 1474 р., коли татари здійснили напад на Поділля та Червону Русь, а для ВКЛ у 1478 р., коли татари спалили Брацлавський замок [20, s. 362]. Справжній шок настав для ВКЛ у 1482 р., коли татари здійснили масштабний напад на Київщину, під час якого спалили і пограбували Київський замок. Далі татарські напади повторювалися практично кожного року. Татари вдавалися до простої, але доволі ефективної

тактики при здійсненні цих нападів. Вторгнувшись у межі іншої держави, вони ставали кошем (табором), звідки надсилали окремі загони (чамбули) в різні сторони. Їх завданням було захоплення худоби, рухомого майна, а насамперед ясиру – християн. Це все виводилося до Криму, а там ясир значною мірою продавався до Османської імперії. Спроба залагодити проблему дипломатичним шляхом та внаслідок сплати татарам “поминок” – данини грошима, коштовностями, цінними речами, характерної для відносин між Золотою Ордою і васально залежними від неї князівствами, в тому числі Литовським і Московським, виявилися безуспішними. З одного боку, князівський скарб не завжди мав змогу вчасно сплатити в Крим поминки з огляду на брак відповідних надходжень, з іншого, колишні васали Золотої Орди – Литовське й Московське князівства – вступили в фазу загострення відносин, основною причиною чого стали обопільні й масштабні претензії на киево-руську спадщину. Кримське керівництво дуже вдало використовувало ці протиріччя, змінюючи акценти у своїх військових операціях на півночі то в бік Литви, то в бік Москви. Оскільки обидві держави сподівалися на силове вирішення киево-руського питання, то шансів на створення єдиного християнського фронту в Східній Європі не спостерігалось. Як наслідок, кожна країна осібно вирішувала проблему татарських нападів.

Перший військовий досвід протистояння татарам Костянтин Острозький здобув у 1480-х рр., коли брав участь у виправах свого батька [20, с. 15]. Без сумніву, молодий Костянтин взяв участь у відбитті татарського нападу 1491 р., під час якого кочівники спалили Печерську церкву в Києві, Пречистенський собор у Володимирі, спустошили Галич. Вирішальна битва відбулася під Заплавом, де під керівництвом князя Семена Юрійовича Гольшанського християни отримали перемогу. Це забезпечило відносний спокій для Волині на чотири роки [17, с. 54–55].

Свій авторитет серед військових князів з Острога утвердив достатньо швидко. У статті автор поставив за мету розкрити військову та організаційно-оборонну діяльність князя К. І. Острозького. Вже з середини 1490-х рр. він почав відігравати одну з ключових ролей на Волині щодо організації відсічі татарам. Втім довгий час ефективною вона не могла бути, оскільки татари надсилали численні війська, що істотно переважали військові підрозділи сформовані волинськими князями і панами [16, с. 17–18]. Вільна надати допомоги не могла, оскільки була втягнута в перманентний конфлікт з Московією. Так, у 1496 р. К. Ост-

розькому разом з іншими полководцями князем С. Гольшанським і Василем Хребтовичем довелося, перебуваючи в Рівненському замку, обложеному татарами, сплатити їм викуп для припинення військових дій. Однак замок довелося спалити [17, с. 64]. Певний перелом настав у 1497 р. Костянтину разом з братом Михайлом вдалося двічі завдати під Полонним і Брацлавом поразки татарам. М. Острозький весною того року, захищаючи Волинь від спільного татарсько-турецького походу, гнав татар від Кременця до Полонного і там звільнив 400 бранців з татарського полону. Інші чамбули татар тоді ж пустошили Олеську і Мозирську волості. Брати Острозькі перехопили їх при відході в Крим. Татари, судячи з джерел, відходили двома хвилями. Відповідно відбулося дві битви – обидві у Брацлавській землі: перша – поблизу р. Сорока, на Козловських селищах, друга – у верхів'ях р. Уші, біля Петухової могили. Київський літопис повідомляє, що в другій битві було вбито сина кримського хана Менглі Гірея Мехмед Гірея (татарські царі традиційно доручали керувати грабіжницькими походами одному з своїх синів). Загальні втрати татар склали 340 осіб [12, s. 247]. Ці перемоги здійснювалися в межах буковинського походу польського короля Яна-Ольбрахта, метою якого було поновлення сюзеренітету над Молдовським князівством. Попри те, що буковинський похід завершився невдало, Костянтин Іванович основне своє завдання – не допустити з'єднання молдавського війська з кримськими татарами – виконав [11, s. 47]. Князь був нагороджений за це і матеріально (отримав цілий ряд володінь у Луцькому та Кременецькому повітах Волині), і кар'єрним поступом – йому був наданий уряд великого гетьмана литовського [16, с. 19].

Також за заслуги в протистоянні з татарами Костянтин Іванович Острозький отримав 1498 р. уряди брацлавського, вінницького і звенигородського намісника (старости). Староста вважався пожиттєвим державцею комплексу королівських маєтностей під назвою староство. Старості мали підпорядковуватися місцеві бояри (замкові, путні тощо). Під керівництвом старости вони, а також міщани, що проживали у місцевих замках, мали виступати ополченням проти ворога. Для прикладу, за старостування К. Острозького брацлавські бояри, які мали у володінні залежних людей, зобов'язувалися з ними їздити на кожну послугу господарську, тобто великого князя. Міщани ж, які мали пасіки, повинні були в разі необхідності прибувати зі зброєю і двома кіньми [4, с. 233]. Деякі з староств, згодом і на Україні, приносили значні прибутки їх державцям, як наприклад у XVII ст. Пере-

яславське чи Білоцерківське. Староства Східного Поділля (Брацлавщини) ніколи не були економічно прибутковими, не кажучи вже про кінець XV ст. Так, Вінницьке староство складалася на 1545 р. з міста та всього трьох сіл – Мізикова, Вонячина і Новоселиці [4, с. 219]. На кінець XV ст. їх мало бути трохи більше – частина була роздана як вислуги місцевим боярам. Так, сам К. Острозький надав як вислуги село Петничани Степану, Супрунів Микулинському [4, с. 219–220]. На 1545 р. у Вінниці та п'яти згаданих селах нараховувалося бл. 360 димів, тобто бл. 2,5 тисяч мешканців. Ситуація кінця XV ст не мала істотно відрізнятись від середини XVI ст., бо фактично безперервні татарські напади призводили до постійного призупинення колонізаційних процесів на Східному Поділлі. Брацлавське староство наприкінці XV ст., судячи з джерел, було більш потужним. Тоді до староства належали Саврань, Нічкишинці, Гайсин, Слави, Удицьке, але всі згодом були надані у вислуги місцевим боярам. Крім цього, під тиском татар вони втратили статус поселень і перетворилися в селища [4, с. 231–232]. На середину ж XVI ст. фактично господарським залишився лише Брацлав з його 390 будинками [4, с. 233]. Звенигородське староство на середину XVI ст. вже перестало фактично існувати, бо замок був остаточно зруйнований у 1541 р. На час надання його К. Острозькому, крім Звенигородського замку, до староства належали сільце Пальчик на Гнилому Тікичі, Мошурів, Соколків, Митківці, можливо Романівці, Демківці, Якубовці на Гірському Тікичі [4, с. 235; 16, с. 31]. Частина з них ще за старостування К. Острозького опинилася як вислуги у приватних руках, зокрема під час його перебування у московському полоні [16, с. 31]. Таким чином, надання К. Острозькому цих трьох староств було не стільки нагородою за боротьбу з татарами, скільки механізмом його більшого включення у цей процес, зважаючи на географічне розташування цих староств. І гетьман активно взявся за виконання цього завдання. Реконструкція Вінницького і Брацлавського замків, що розпочалися у 1496 р., відбувалися під його керівництвом [15, с. 112, 121]. Згодом Сигізмунд I не без прохання К. Острозького виділив 700 кіп литовських грошів на оновлення укріплень Брацлавського замку [22, с. 373].

У липні 1500 р. в битві над річкою Ведрошею Костянтин Іванович потрапив до московського полону, де пробув сім років. Спочатку його тримали у в'язниці зі скутими руками. Згодом князь ймовірно присягнув великому князю Василю III на вірність. Отримав за те значні маєтності у держання. Московський уряд поспішив використати

значний досвід Костянтина Івановича у боротьбі з татарами. За свідченням Сигізмунда Герберштейна і Мацея Стрийковського князь з Острога очолював московське військо у переможних для нього битвах з татарами [3, с. 188; 13, s. 570]. Під час однієї з таких виправ, у вересні 1507 р. на Сіверщині, йому вдалося втекти до ВКЛ.

Князю були повернені всі уряди, включно з посадою великого гетьмана литовського. З новою силою гетьман розпочав боротьбу зі “степом”, тобто татарами. Розуміючи, що державні оборонні замки не забезпечують надійної оборони проти татар, Костянтин Іванович намагається убезпечити від спустошливих татарських набігів свої волинські мастки. У цих володіннях створюється власна оборонна лінія, опорними пунктами якої стали збудовані й реконструйовані замки в Острозі (1508–1509), Дубному (1507–1509), Чуднові (після 1507), Звягелі (перше відновлення 1507–1511, друге – після 1519), Полонному (раніше 1511), Дорогобужі (після 1514), Красиліві (після 1517), Сатиеві (після 1522), Черняхіві (після 1529 р.). Крім цього, гетьману дісталися замки князів Гольшанських на Волині – Рівне (замок зафіксований у 1507 р.), Степань (раніше 1511 р.), Колодне (раніше 1518 р.). З цих замків добре виписуються дві оборонні лінії. Першу складають Чуднів, Полонне, Красилів, Колодне, Черняхів (пізніше син гетьмана Василь-Костянтин Острозький доповнить цю лінію замками у Старокостянтиніві й Базалії). Другу лінію формували замки у Звягелі, Дорогобужі, Острозі, Рівному, Сатиеві, Дубному. Елементарне картографічне спостереження засвідчує, що обидві лінії оборони були розвернуті фронтом проти найбільш ймовірних напрямів проникнення татар на Волинь. Характерно, що, очікуючи чергових татарських набігів, К. Острозький полюбляв перебувати у Степані – замку, розташованому в тилу обох оборонних ліній та найглибше у створеній ним оборонній системі [16, с. 40]. Це засвідчувало добре знання князем військового мистецтва, яке вимагало, щоб командний пункт збройних сил знаходився на достатній відстані від передової лінії фронту з метою раціонального прийняття рішень та об’єктивної оцінки ситуації. Очевидно, що з наказу К. І. Острозького всі ці замки були додатково укріплені. Так, доведеним фактом є те, що у 1521 р. турки під час свого походу на Поділля і Волинь спіткнулися саме об Красилів – спроби його взяття завершилися для них безуспішно [9, s. 1027].

Татарські напади повторювалися тоді щорічно. Вже 1508 р. К. Острозькому довелося протистояти татарській загрозі. За свідченням Марціна Бельського і Алессандро Гваньїні, перекопські татари

цього року вдерлися на Волинь. В організації опору татарам взяли участь як частини під керівництвом К. Острозького (мабуть переважно приватні хоругви волинських князів і панів), так і козацькі загони під керівництвом козака Полоуса. Діяли вони автономно – частину татар розбив гетьман, частину – козаки. Відбулося це вже під час повернення татар з Волині, оскільки А. Гваньїні повідомляє, що і гетьманські підрозділи, і козацькі частини відняли у татар здобич, тобто награвоване майно [9, s. 949–950; 2, с. 362]. Густинський літопис зазначає, що К. Острозький розбив татар аж під Слуцьком [5, с. 144]. Звідси випливає, що масштаби цього татарського походу вийшли далеко за межі Волині і не виключено, що скеровувалися до столиці князівства – Вільни.

У 1510 р. татари вдалися до ще більш масштабного походу. Близько 50 тисяч татар (хроністи традиційно завищували дані про їхню чисельність; в дійсності їх число рідко перевищувало 10 тисяч), очолювані царевичами Махмудом, Бурнушем та Алікою вдерлися до Київщини, а далі розсипалися на окремі чамбули і пограбували землі князівства аж до Вільни. К. І. Острозький очікував татарського нападу на Поділля, де й були зосереджені основні сили литовських військ. Маневреність татарських підрозділів була значно вищою, ніж литовських, тому татари практично безперешкодно з ясиром і награвованим майном повернулися до Криму. При цьому постраждали й маєтності великого гетьмана, зокрема численний полон татари захопили в околицях Полонного [21, s. 235; 16, с. 38]. Правдоподібно, кульгала у литовському війську і дисципліна, оскільки наступного року гетьман отримав від великого князя надзвичайні повноваження, які давали йому право покарання жовнірів і шляхти за непослух, а влада гетьмана прирівнювалася у війську до влади великого князя [10, s. 308–309; 16, с. 39].

Результат не забарився. У квітні 1512 р. К. Острозький разом з коронними військами наніс татарам, що під керівництвом трьох синів хана Менглі-Гірея Чорним шляхом в чергове увірвалися до Волині, поразку під Вишневецем. На початку квітня одна частина татар стала кошем під Кузьмином, що був у володінні К. Острозького. Інша частина зупинилася кошем під Буськом. Спектр дії татар охоплював Волинь, Руське воеводство, а окремі чамбули сягали аж до Любліна. Мобілізація польських і литовських військ тривала три тижні. Посполите рушення шляхти концентрувалося під керівництвом кам'янецького старости Станіслава Лянцоронського. Відправилося

проти татар і коронне військо на чолі з коронним гетьманом Миколаєм Каменецьким. К. Острозький керував литовським військом. Загальна чисельність християнського війська, сконцентрованого 27 квітня під Лопушною, поблизу Вишневеця, складала бл. 6 тисяч. Число татар хроністи обраховують у 25 тис. (в дійсності їх чисельність складала кільканадцять тисяч) [9, s. 963–965; 2, с. 363–365]. За словами М. Бельського, які майже повністю повторив А. Гваньїні, між союзниками виникла суперечка, хто перший має вдарити на татар. Острозький пропонував розпочати першим, бо він краще знав звичаї татар, і завдати локальних ударів окремими підрозділами. Поляки пропонували себе, бо вони мали кращі коні та були ліпше озброєні, та радили наступати єдиним широким фронтом. Польські частини дійсно мали, крім кінноти, роти найманої піхоти і дві гармати [18, s. 115]. Острозький визнав кращу боєздатність польських підрозділів, але зауважив, що для битви з татарами необхідне вміння.

Доки тривала суперечка, перед світанком підійшла сторожа й повідомила, що татари вже готуються до битви. Костянтин Іванович зайняв правий фланг, поляки на чолі з Миколою Каменецьким – лівий. В тилу литовсько-руські та польські війська оперлися на ліс, що не дозволяло татарам застосувати улюблену тактику оточення противника. Основний удар татар припав на правий фланг. Він викликав певне сум'яття в підрозділах Острозького. Останній закликав поляків надати допомогу. Передислокація польських підрозділів і їх вступ у бій переломили ситуацію. Татари під тиском християн вишикувалися колом навколо свого коша, де знаходився ясир. Але одному з польських загонів вдалося пробитися до коша й розпочати звільнення в'язнів. Вони почали братися до бою і таким чином для татар відкрився другий фронт. Розуміючи безвихідність ситуації татари почали тікати. А. Гваньїні вважав, що розбито було 25 тис. татар (Йодок Людвік Децій додає, що з татар мало хто залишився живий, а християн загинула хіба сотня), визволено 16 тис. бранців, захоплено бл. 10 тис. татарських коней. Крім К. Острозького, у битві взяли участь волинські князі Андрій Збараський і Михайло Вишневецький [9, s. 964–966; 2, с. 363–365; 14, s. 107–108; 7, s. 64–68]. Попри те, що наведені цифри були істотно завищені, успіх був безсумнівним, бо порівняно з попередніми роками акції татар не виявилися безкарними.

В честь перемоги на Лопушанських полях у Краківському францисканському монастирі була намальована картина з зображенням поразки татар, на якій художник зобразив і К. І. Острозького [17, с.

123]. Крім цього, Коронний канцлер Кшиштоф Шидловецький доручив королівському секретарю Анджею Кшицькому написати поему, присвячену цій битві та головним її акторам – Каменецькому і Острозькому [21, s. 220–226; 20, s. 25–27; 16, с. 41–43]. Це доручення було виконане і поема-панегирик “Про вибиття татар перекопських під Вишневцем року 1512-го” була написана. Щоправда, як довів В. І. Ульяновський, сталося це вже після смерті К. І. Острозького [16, с. 44–45]. Частину полонених татар князь осадив на своїх землях в передмісті Острога, названому Зарванським, й з цього часу, як вважають, розпочалася історія татарської громади в Острозі [16, с. 46]. Принагідно слід зауважити, що є й інша точка зору, згідно з якою поселення татар на Зарванському передмісті мало місце після перемоги над татарами під Полонним у 1508 р. [17, с. 108].

Найважливішим наслідком битви під Вишневцем стало укладення мирного трактату між Сигізмундом I Старим, що представляв Польське королівство і ВКЛ, та Менглі Гіреєм, царем Кримського ханства, у 1513 р. у Кракові в присутності, між іншими, і К. І. Острозького. Полякам і литовцям це відкрило можливість відновлення війни з Московською державою, тим більше, що Менглі Гірей погодився взамін 15 тисяч дукатів річної плати виставляти до польсько-литовського війська 30 тисяч татарської кінноти. Наступник на кримському престолі син Менглі Гірея Мехмед Гірей у 1515 р. поновив договір свого батька [20, s. 27]. Не убезпечив цей трактат Польщу і Литву від епізодичних набігів татар (у кримського хана пояснювали це не підпорядкуванням йому ряду орд), але дав можливість сподіватися на ймовірність не виникнення масштабної війни з ханством.

Перемога під Вишневцем, а також наступна, вже більш “особиста”, перемога над московськими військами під Оршею у 1514 р. викликала чергову хвилю маєткових і кар’єрних надань в житті князя, ініційованих Сигізмундом I. Разом з тим, задіяність гетьмана у війні з Москвою об’єктивно зменшувала його увагу до оборони південних кордонів князівства. К. Острозький це усвідомлював, тому намагався передати частину своїх повноважень щодо оборони цих рубежів найближчим своїм соратникам, тим більше, що його авторитет і вплив на дворі Сигізмунда I досягли свого апогею. Втілюючи в життя цю стратегію, гетьман у січні 1516 р. домагається від великого князя видання дозволу на поступку брацлавського, вінницького і звенигородського староств своєму сестринцю (сину сестри) князеві Роману Андрійовичу Сангушку. При цьому застерігалось, що у випадку, коли б Сигізмунд

мунд I хотів би забрати у Р. Сангушка ці замки, він мав би їх передати К. Острозькому [6, s. 133–134]. Відтепер Р. Сангушко ставав “очима й вухами” гетьмана на Східному Поділлі, яке, к правило, долали татари при організації походів на Волинь. Сангушко, втім, “потішився” урядом недовго – у грудні 1516 р. він загинув вражений татарською стрілою (за іншою версією був посічений після поранення і падіння свого коня [17, с. 144] під час антитатарської операції польсько-литовського війська на Поділлі, здійсненої під керівництвом С. Лянцкоронського.

Мобілізацію військових контингентів на Волині з наказу Сигізмунда I проводив саме К. І. Острозький [9, s. 992]. Татарський похід осені цього року засвідчує спроби певних військових реформ, проведених у татарському війську. М. Бельський повідомляє, що біля Вишневця був розбитий невеликий (200 осіб) татарський загін, що був озброєний за німецьким зразком [9, s. 297, 17, с. 144]. Втім, очевидно, що ці нововведення мало узгоджувалися з традиційною тактикою татар, в якій швидкість і їх традиційна зброя були більш ефективними, ніж запозичені з німецьких земель елементи рицарської військової культури. Зрештою, внаслідок загибелі Р. Сангушка староства знову повернулися до Костянтина Івановича, а в березні 1522 р. він виклопотав у великого князя привілей на Брацлавське, Вінницьке і Звенигородське староства для свого сина Іллі, який, щоправда, мав зайняти уряд після смерті батька [6, s. 222–223]. Що й не дивно, бо на час видання привілею Іллі ще не виповнилося 12 років.

В організації опору татарам до 1519 р. К. І. Острозький брав участь спорадично, зосереджуючись на військових акціях на східному фронті. Літом 1516 р. датується глуха згадка про битву між Острозьким і кримським царевичем Ахматом [16, с. 59]. Мартин Бельський дещо суперечить джерелам російського походження, стверджуючи, що напад Ахмат-Гірея, брата перекопського хана, мав місце наприкінці листопада. Хроніст зауважив, що татари почли значні шкоди на Волині й у Белзькій землі та безкарно повернулися до Криму [9, s. 999]. Дрібні сутички тривали й протягом наступних років, але найбільш масштабним виявився похід татар у 1519 р.

На тоді змінилася зовнішньополітична ситуація для Польського королівства і ВКЛ. Московському князю Василю III вдалося заручитися підтримкою кримського хана Мехмед Гірея і домовитися про спільні дії проти Кракова і Вільни. Ситуація погіршувалися тим, що до війни з Польською Коронаю готувався великий магістр Тев-

тонського ордену Альбрехт Гогенцолерн. Першими вдалися до дій татари, які у липні 1519 р. широким фронтом проникли до Корони і Князівства через Поділля та Київщину.

В інтерпретації М. Бельського, а в наступному А. Гваньїні перебіг подій, до яких мав причетність К. Острозький, виглядав так. Внаслідок домовленості між московським князем Василем та перекопським ханом 40-тисячне (М. Бельський говорить про 80 тисяч) татарське військо у липні вдерлося через Волинь аж до Люблінського воєводства. Захопивши ясир, вони почали рухатися назад. На перехоплення виступив кн. К. Острозький. Його військо налічувало 5 тис. Воно зосередилося біля Соколя над Західним Бугом. Туди ж підійшло і польське військо. Оскільки значна кількісна перевага була на боці татар, то гетьман порадив польським ротмістрам, щоб вони розташувалися між водами, де через тисняву з татарами легше було б битися. Якщо б так не вдалося зробити, то Костянтин рекомендував дочекатися доки частина татар переправиться через Буг, а з ар'єргардом можна було б вступити у бій. Крім цього, як зауважив М. Бельський, гетьман не хотів розпочинати битву у вівторок, який у нього був "підозрілим" днем. Також князь сподівався на швидкий прихід додаткових військових частин. Хроністи підкреслили, що старіші, тобто більш досвідчені, його підтримали, а молодші звинуватили у боягузстві й зраді. Більшість останніх перебувала у складі польських рот, якими керували подільський воєвода Мартин Каменецький і руський воєвода Станіслав з Ходча. Вони думали, що гетьман наполягає на своїй пропозиції, бо не хоче ділитися з ними славою у випадку цілком прогнозованої, як їм здавалося, перемоги. Впливати на них Острозький не міг, тому, як зазначає А. Гваньїні, благально просив хоча б почекати до світанку, коли він очікував отримати підтримку з Литви та Поділля. Молодші знову почали дорікати гетьману. Психологічний тиск був настільки потужним, що Острозький розгнівався і всупереч своєму переконанню 2 серпня дав команду розпочати переправу через Буг. Татарське військо очікувало на такий "подарунок долі". Польські жовніри виходили на берег низинами, а татари, розташовані на пагорбах, спокійно обстрілювали їх з луків. Щоб уникнути цього князь зі своїми волинцями переправився в іншому місці. Зав'язалася жорстка битва. Оскільки вона відбувалася на зораній ріллі, піднялася така курява, що про ефективну тактику ведення битви з більш численним ворогом не могло бути й мови. Татари, користуючись перевагами в чисельності й більш вдалим розташуванням, поступово оточили литовців і поляків.

Острозький закликав битися, але ситуацію змінити було вже не можливо. За свідченням хроністів, загинуло 4 тис. татар, 1200 християн. Рештки останніх сховалися у Сокальському замку. Вину за поразку поклали на Фрідріха Гербурга, що був з лідерів “молодих”. Він сам, відчуваючи провину за поразку, героїчно бився, аж доки не був посічений татарами [9, s. 1007–1009; 2, с. 370–371].

Попри цю поразку, Польська Корона і Литва отримали на декілька років відносний спокій на своїх південних кордонах, оскільки Мехмед Гірей погодився відновити свій союз з Сигізмундом I.

Однак такий “перепочинок” не міг продовжуватися довго. Цьому суперечив традиційний спосіб організації татарського суспільства. Крім цього, саме на цей час припав апогей османської могутності. Патрон Кримського ханства якраз роздумував в якому напрямку продовжувати свою експансію – чи то на Угорське королівство, чи на Корону. В обох випадках татарський чинник мав бути задіяним. У червні 1524 р. мав місце турецький напад на Поділля, але турків нараховувалося бл. 4 тисяч, тому польське військо на чолі з Петром Кмитю завдало їм тяжкої поразки у Молдавському князівстві біля Серету – лівої притоки Дунаю. Вслід за цією турецькою акцією в українські землі за вказівкою зі Стамбула вторгнулася 30-тисячна (М. Бельський говорить про 40-тисячне військо) татарська армія на чолі з двоюрідним братом перекопського хана Іслам Гіреєм. Вона розташовувалася поблизу Мостиської, а своїми діями охопила територію до Перемишля і Ярослава. К. Острозький та його польський колега – коронний гетьман Миколай Фірлей не змогли організувати належну відсіч цьому нападу і татари з великим полоном та здобиччю повернулися безкарно в Крим. У Кракові та Вільні після цього очікували відновлення турецької експансії й розпорядилися провести мобілізацію приватних військових підрозділів. Серед останніх було й 3 тисячі кіннотників під командою князя Острозького. На щастя, чутки про турецький похід не справдилися [9, s. 1027–1028; 23, s. 116–117; 20, s. 27).

Тим часом у Стамбулі було вирішено основний удар нанести по Угорщині. Щоб не допустити надходження військової допомоги з Польщі та Литви кримські татари отримали наказ султана здійснити масштабний похід на князівство. Всупереч традиційній тактиці татар здійснювати свої походи влітку, цей похід розпочався наприкінці грудня 1526 р. 34-тисячне (М. Бельський говорить про 26 тисяч [9, s. 1040]) татарське військо зосередило свої дії на Поліссі. Але окремі їх загоны діяли аж на Белжчині та Люблінщині [9, s. 1040; 2, с. 377]. Ост-

розькому вдалося досить оперативно сконцентрувати під Острогом військо, сформоване з приватних почтів. На чолі цих сил гетьман кинувся переслідувати татар, що вже поверталися в Крим. Його військо наздогнало татар біля річки Ольшаниця на Київщині. Битва відбулася 27 січня 1527 р.

Королівський секретар Йодок Людвіг Децій досить докладно описав дії Острозького та перебіг битви у листі своєму товаришу з Нюрнберга Вільгельму Вейдольту. Децій назвав князя воєначальником, що талантом своїм перевершив всіх вождів світу. Отримавши звістку про напад татар, Острозький миттєво вирушив на Київ, де, правдоподібно, відбулося об'єднання військових загонів, очолюваних панами і князями ВКЛ. Знаючи, що татар можна були зупинити лише при поверненні в Крим, князь Костянтин вирушив манівцями (“блукав поза шляхами”) до Черкас, щоб вже звідтіля вирушити у тил ворога. З Черкас військо гетьмана відправилося до Чорного шляху. Перехід був надзвичайно тяжким, зважаючи на зимовий час та просування другорядними дорогами. Коні страждали від браку паші, воїни дуже часто змушені були транспортувати провіант на руках. Діставшись Чорного шляху, військо рушило за татарами, зупиняючись на місцях ночівель татарського табору. З огляду на брак провіанту в їжу почали використовувати коней.

Зрештою, 26 січня в суботу надвечір військо під командуванням Острозького підійшло до татарського табору. Ворогуючі сторони простояли всю ніч і весь недільний день. Татари намагалися спровокувати суперника на дії, переганяючи табуни коней і демонструючи нібито якісь тактичні заходи. Бойові дії розпочали військові підрозділи К. Острозького в нічний час. Пара, що піднімалася з коней, створила ефект туману для татар, в якому вони виявилися відрізнаними від становиськ своїх коней. Тимчасом князь Костянтин на чолі 5-тисячного кінного загону вдарив у місце розташування юного хана (Малай Гірея, сина Саадат Гірея) зі своїми мурзами. Оточені татари, на маючи змоги втекти, билися на смерть і більшість з них полягли на полі бою. Інші татарські частини, що не потрапили до оточення, намагалися організовано відступити, але це не дуже виходило, бо бранці, з набраного татарами ясиру, також почали битися. Поразка татар була очевидною. За інформацією Ю. Л. Деція, близько 20 тисяч татар полягло під час битви, було захоплено майже 20 тис. коней, звільнено бл. 40 тис. полонених християн, відібрано ясир, що складався з худоби та рухомих речей. Але непроста доля чекала і переможців. Всі панські повозки і

чотириста возів, на яких стояли юрти, що залишилися від татар, були використані для перевезення малих дітей і хворих. Через суворий мороз і важку дорогу не витримували коні й транспорт доводилося штовхати вручну. Так довелося рухатися 10 миль (бл. 200 км), аж поки з’явилися поселення, які могли забезпечити військо й табір провіантом. Полонених татар переважно вбили, залишивши 600 чи 700 татар знатного походження. Зрештою, Децій підсумував, відзначаючи особливу роль К. І. Острозького, “... битва була світлою і вічною пам’яті гідний пан Костянтин князь з Острога...” [1, с. 174–177]. Так, практично на порозі свого 70-ліття Костянтин Іванович Острозький здобув одну зі своїх найбільших перемог. М. Бельський, а слідом за ним А. Гваньїні вважали, що саме перемогою на Ольшаниці К. І. Острозький помстився за поразку під Сокалем [9, s. 1040; 2, с. 377]. У Кракові, куди згодом прибув гетьман для участі в роботі сейму, його зустрічали як свого часу знаменитих римських полководців у Римі. Його вітали оваціями король, королева, їх двір, шляхта, що прибула на сейм, та краківські міщани. Почет князя вів знатних татарських в’язнів, ніс знамена переможених орд. Не випадково, що з того часу Острозького почали називати “руським Сципіоном” [9, s. 1040; 20, s. 42]. Це був другий тріумфальний в’їзд гетьмана до столиці. Перший мав місце 3 грудня 1514 р. у Вільно після успішної битви під Оршею (17, с. 135).

У наступному році гетьман вже лише організаційно брав участь у поході польських і руських кіннотників під Очаків. Очолювали цей похід хмельницький староста Предслав Лянцкоронський і черкаський староста Остафій Дашкович, однак М. Бельський зазначає, що їх акція відбулася за підтримки вінницького і брацлавського старости (а відомо, що ним був К. Острозький). Чисельність польсько-руських сил складала кільканадцять сотень кінноти. Вони тричі вступали в бій з татарами і три рази виходили з протистояння переможцями. Ними було забрано додому бл. 30 тис. худоби та 500 коней [9, s. 1043]. Причетність К. І. Острозького до цього походу свідчить про кристалізацію в його помислах нової тактики боротьби з татарами (що згодом стане найважливішою зброєю козаків) – здійснення походів на татарські населені пункти з метою знищення організаційної та сировинної бази їхнього війська.

Посол дому Габсбургів до Москви Сигізмунд Герберштейн, що отримував інформацію як з польських та литовських, так і з московських джерел, вважав, що К. І. Острозький витворив власну тактику боротьби з татарами. Він описав її таким чином. К. І. Острозький ні-

коли не виступав татарам назустріч, коли вони ватагою йшли грабувати, а переслідував їх, обтяжених здобиччю. Коли татари добиралися до, як їм здавалося, безпечного місця й зупинялися на перепочинок, князь з Острога вже чекав їх зі своїми воїнами не менше доби. Воїни запасалися продуктами харчування принаймні за добу від планованого бою. В ніч перед битвою гетьман забороняв їм розводити вогнища. Татари вважали, що їх переслідувачі залишалися далеко позаду, відпускали коней на пасовисько, різали худобу, бенкетували й засинали. Лише тоді К. Острозький з першими променями сонця віддав наказ про атаку татарського табору [3, с. 188].

Таким чином, на роки життя князя К. І. Острозького випали складні випробування. Одним з таких була активізація татарських нападів на ВКЛ та Польське королівство. Разом з цим постійно посилювався вплив на стосунки між ВКЛ, Польською Короною та Кримським ханством Османської імперії. Фактично постала проблема організації ефективної оборони на південному кордоні обох союзних держав. В цьому аспекті суміщалися державні та приватні інтереси князя. Як гетьман ВКЛ він відповідав за стан оборонної лінії в цілому, тактично правильне розміщення військових підрозділів, мобілізацію приватних збройних поттів. Як брацлавський, вінницький і звенигородський староста він відповідав за стан обороноздатності трьох східно подільських замків – Брацлава, Вінниці та Звенигорода, яким відводилося одна з ключових ролей у стримуванні татарської агресії. Як власник численних маєтків на Волині, меншою мірою на Київщині, Острозький ініціював створення власних оборонних ліній, що склалися з укріплених замків і відігравали роль третього й четвертого оборонного ешелонів у протистоянні з татарами. Друга, не менш важлива роль, яку відігравав К. І. Острозький на південних рубежах ВКЛ, полягала в організації мобільного опору татарським нападам. Розуміючи, що на боці татарського війська більша мобільність та ефект несподіванки, князь прийшов до висновку, що ефективно боротися й перемагати татар можна лише при їх відході до Криму. Саме завдяки цій тактиці гетьману вдалося отримати цілий ряд перемог над переважаючими силами противника, серед яких найвидатнішими були перемоги 1512 р. під Вишневцем та 1527 р. над Ольшаницею. Перемога 1514 р. під Оршею, здобута Острозьким вже над московським військом, засвідчила багатогранний військовий таланти князя і дала підстави сучасникам ідентифікувати князя з Острога як “незрівнянного з жодним сучасним воєначальником, мужем, повним воєнної слави”.

Джерела та література:

1. Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст. / Д. Вирський. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – У 2-х ч. – Ч. 1. – 326 с.
2. Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / О. Гваньїні [упор. о. Ю. Мицик]. – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 1007 с.
3. Гербештейн С. Записки о Московии / С. Герберштейн [под ред. В. Л. Янина]. – М. : Издательство Московского университета, 1988. – 430 с.
4. Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / [підгот. В. Кравченко]. – К. : Наукове товариство ім. Шевченка, 2005. – 599 с.
5. Полное собрание русских летописей. – СПб. : Дмитрий Булаин, 2003. – Т. 40. – 202 с.
6. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / [wyd. przez B. Gorczaka]. – Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1890. – Т. III: 1432–1534. – 556 s.
7. Deciusz J. L. Księga o czasach Zygmunta / J. L. Deciusz. – Warszawa: PWN, 1960. – 145 s.
8. Długosz J. Historiae Poloniae libri XII / [wyd. Ż. Pauli]. – Kraków: Wydawnictwo Akademii Umiejętności, 1876–1887. – Т. XIV. – 461 s.
9. Kronika Marcina Bielskiego / [wyd. K. J. Turowski]. – Sanok: Druk Karola Pollaka, 1856. – Т. II (Ks. IV, V). – 1222 s.
10. Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8 (1499–1514) / [parende: A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius]. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995. – 710 p.
11. Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów perekopskich 1496–1515. Akta i listy / K. Pulaski. – Kraków-Warszawa: G. Gebethner i spółka, 1881. – 376 s.
12. Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych... / [wyd. I. Daniłowicz]. – Wilno: Wydał Jan Sidorowicz, 1862. – Т. II. – 370 s.
13. Strykowski M. О początkach, wywodach, dzielności, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, zemojdzkiego i ruskiego, przedtym nisyd od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia / M. Strykowski [oprac. J. Radziszewska]. – Warszawa: PIW, 1978. – 764 s.
14. Wapowski B. Kroniki / B. Wapowski // *Scriptores Rerum Polonicarum*. – Kraków: Wydawnictwo Akademii Umiejętności, 1874. – Т. 2. – 365 s.
15. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.) / О. Мальченко. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2001. – 380 с.

16. Ульяновський В. “Славний для всіх часів чоловік”: князь Костянтин Іванович Острозький / В. Ульяновський. – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2009 (Серія “Видатні постаті Острогіани”. – Вип. 2). – 168 с.

17. Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский и православная литовская Русь в его время / А. Ярушевич. – Смоленск: Типо.-лит. Инж.-Мех. С. Гуревич, 1897. – 249+XVII+II.

18. Drózdź P. Orsza 1514 / P. Drózdź. – Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2000. – 216 s.

19. Herbst S. Najazd tatarski 1512 r. / S. Herbst // Przegląd Historyczny. – 1948. – T. 37. – S. 220–226.

20. Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich / T. Kempa. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 194 s.

21. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce / T. Korzon. – Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1923. – T. 1. – 388 s.

22. Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich XV–XVI wieku / J. Ochmański // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1960. – S. 349–398.

23. Pociecha W. Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia / W. Pociecha. – Poznań: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1953. – T. 2. – 432 s.

Тарас Вихованець

ЛИСТ КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО ДО ЮРІЯ РАДЗИВІЛА ВІД 26 ТРАВНЯ 1531 Р. : ЗАУВАГИ НА ПОЛЯХ “ПОСМЕРТНОГО” ПОСЛАННЯ КНЯЗЯ

У статті автор аналізує датований 26-им травня 1531 року регест листа Костянтина Івановича Острозького до Юрія Миколайовича Радзивіла, пов’язаного зі справою розмежування Польської Корони та Великого князівства Литовського на предмет вірогідності та можливості використання в історичних студіях.

Ключові слова: *регест, лист, розмежування, комісія.*

В публикации автор рассматривает датированный 26-ым мая 1531 года регест письма Константина Ивановича Острогского к Юрию Николаевичу Радзивиллу относительно розграничения Польской Короны и Великого княжества Литовского касательно достоверности и возможности использования в исторических исследованиях.

Ключевые слова: *регест, письмо, розграничение, комиссия.*

In the article the author deals with the regest (a sketch) of the letter of Kostyantyn Ivanovych Ostroz'kyu to Yuriy Mykolayovych Radzyvil from 1531, May, 26 concerning establishing the state border between Poland and Great Duchy of Lithuania, and tries to analyze whether it is true or false, and whether one may use it as a source in historical studies or not.

Key words: *a regest (a sketch), a letter; establishing the state border; commission.*

Колінгвуд порівнює процедуру історичного пізнання з судовим слідством: історик садить своїх “авторитетів” (джерела. – Т. В.) на лаву свідків і перехресним допитуванням видобуває з них інформацію, якої ті не видали у своїх попередніх свідченнях або тому, що не бажали видавати, або тому, що не володіли нею.

Наталя Яковенко, Вступ до історії

Життєвий шлях одного з найвідоміших представників родини Острозьких – великого литовського гетьмана Костянтина Івановича був бурхливим, сповненим численних державних справ, військових змагань. Одна із перших осіб Великого князівства Литовського, Костянтин Острозький, син Івана Васильовича та Марії Іванівни з князів Бельських [35, с. 307; 9, с. 364; 10, с. 51], наприкінці 1490-х та після повернення з московського полону й до кінця життя обіймав важливі уряди, був власником багатьох маєтків, меценатом православ'я. Постає князя віддавна користувалася популярністю серед істориків, й аналіз самої лише історіографічної спадщини потребував би окремого ґрунтовного дослідження. З важливіших синтетичних праць згадаємо тут біограму авторства Збіслава Войтков'яка [78, s. 486-489], відведений Костянтину Івановичу розділ у монографії Томаша Кемпи [55, s. 15-50], а також присвячені цій історичній особистості статтю та монографію Василя Ульяновського [32, с. 24-31; 31]. Проте окремі деталі біографії литовського гетьмана, троцького воеводи, вінницького та брацлавського старости досі з'ясовані недостатньо чи взагалі випадають із поля зору дослідників. Відтак, залишаються перспективи додати низку штрихів до історичного портрету князя, що автор статті поставив за мету.

Гортаючи довідку про рукописи з архіву Радзивілів у Бібліотеці Ординації Красінських, уміщену на початку впорядкованого Владиславом Хоментовським [71, s. 414-415] видання кореспонденції Яна Кароля Ходкевича, ми звернули увагу на реґест листа Костянтина Острозького до Юрія Радзивіла від 26 травня 1531 року такого змісту: "*Konstanty Iwanowicz Książę Ostrogski do Jerzego Radziwiłła Kasztelana Wileńskiego, pisze o rozkazy Królewskim poprawienia granic pomiędzy Wielkim Księstwem i Koroną, i dopytuje się, kiedy mają się zjechać z inszemi Kommissarzami. Dan w Ostrogu 26 Maja 1531 roku. Pieczęć odpadła*" [40, s. 9-10]. В історика, котрий бодай трохи знайомий із біографією Костянтина Івановича Острозького, уміщена дата відразу викличе сумнів: на сьогодні достеменно відомо, що князь помер 1530 року. Відтак, постає проблема: "Чи ж доречно послуговуватися таким niepewним джерелом в історичних студіях?". Аби дати вичерпну відповідь на поставлене запитання, корисно було б здійснити повноцінну контекстологічно-палеографічну експертизу джерела та з'ясувати, чи ми, бува, маємо справу не з підробкою. На жаль, оригінал документа загинув із більшістю матеріалів названого закладу в роки Другої світової війни. Таким чином, власне у нашому розпо-

рядженні залишився лише регест та ще згадка, ймовірно, про цей же лист у праці Аліни Вількевич-Вавжиньчикової, присвяченій польсько-литовським межовим конфліктам упродовж XV – XVII ст.

За неможливості здійснення палеографічної характеристики власне джерела чи не єдиним варіантом перевірки його загальної вірогідності залишається всебічний внутрішній аналіз змісту його регеста. Відтак, шляхом вивчення умічених тут відомостей спробуємо, по-перше, встановити гранично можливий час появи оригіналу листа; по тому з’ясуємо, чи згадані в регесті головні події, як от міждержавні литовсько-польські межові справи, мали місце протягом цього періоду, і якщо так, то коли саме; нарешті, якщо текст регеста таки виявиться гідним віри, спробуємо “вмонтувати” згадані у ньому відомості в історичний процес шляхом, хоч і гіпотетичного, в’яснення місця та часу появи листа.

* * *

З’ясовуючи гранично можливі часові рамки появи згаданого регестом джерела, важливо звернути увагу на те, що адресат, Юрій Миколайович Радзивіл, іменується в ньому віленським каштеляном. Знаємо, що з троцької каштелянії на цей уряд він перейшов 1527 року [74, s. 109; 80, s. 63, порів. 80, s. 79].

Іншим реперним елементом в даному випадку може слугувати точна дата смерті Костянтина Івановича Острозького. Доволі довго в історіографії навіть питання про те, в якому році помер князь, залишалося відкритим: наводилося щонайменше п’ять можливих варіантів – 1526, 1530, 1531, 1532 та 1533 роки [31, с. 147; 44, s. 233; 65, s. 182; 52, s. 24]. На сьогодні, по суті, вже немає місця для сумнівів про достовірність 1530-го, що підтверджується низкою датованих другою половиною того ж року листів [31, с. 147; 79, s. 350], до яких можна додати лист Матвія Джевіцького до Яна Дантишка, писаний 22 серпня та відісланий 1 жовтня 1530 року [36, р. 283-284], та послання Фабіана Вояновського до Яна Дантишка від 4 жовтня того ж року [36, р. 287], в яких Костянтин Іванович згадується як покійний.

Натомість, *день* відходу Костянтина Івановича за межу досі залишається неусталеним. Називають 10, 18 та 15-25 серпня [32, с. 24; 80, s. 58; 19, с. 173]. Сучасні біографи Острозького схиляються до першої з цих дат, згаданої лікарем королеви Бони доктором Валентіно в листі від 2 вересня 1530 р. [78, s. 489; 55, s. 50; 53, s. 20; 31, с. 148; 34, с. 237; 54, s. 19]. При цьому без уваги дослідників, як видається, залишився

ще один, доволі давно введений до наукового обігу, варіант. Він походить із “тек Гурського”, уміщений на полі копії недатованого листа краківського єпископа Петра Томіцького до князя Іллі Острозького у зв’язку зі смертю литовського гетьмана і звучить так: “*Mortuus 4 Augusti 1530*” [36, p. 226].

* * *

Звідки ж узялася в житті Костянтина Івановича така непевна дата “26 травня 1531 р.”, котру, як читач пам’ятає, уміщено в реєстрі листа того ж таки князя до Юрія Миколайовича Радзивіла у зв’язку зі справою розмежування Корони та Великого князівства Литовського? Між іншим, це не єдиний незрозумілий момент у згаданій вище довідці про рукописи з архіву Радзивілів у Бібліотеці Ординації Красінських. Придивімося до інших матеріалів, уміщених у тому ж таки комплексі. Під номером 1 в опублікованих реєстах наводиться зміст даного у Кракові 28 квітня 1521 р. листа (як вказується – з печаткою на воску) Зигмунта I до Юрія Миколайовича Радзивіла, троцького каштеляна [40, s. 8]. При цьому відомо, що троцьким каштеляном Юрій Радзивілл став щойно у 1522 р. [73, s. 233], та й король навряд чи 28 квітня 1521 р. був у Кракові, якщо 26-м квітня 1521 року датуються деякі його розпорядження у Бресті Куявському [63, p. 215].

За номером 4 згадується лист (“печатка відпала”) Зигмунта I до того ж троцького каштеляна Юрія Радзивіла, даний у Кракові 15 червня 1528 р. [40, s. 8]. Знову ж таки, він ще 1527 р., перейшов на віленську каштелянію... [74, s. 109].

Наступний запис представляє собою переказ листа Зигмунта I до Юрія Миколайовича Радзивіла від 28 квітня 1527 р., в якому йдеться про те, що перший через посланця Костюшка отримав звістку про перемогу другого спільно з Костянтином Острозьким та Семеном Слуцьким над татарами під Києвом. На основі доступних нам матеріалів ми так і не змогли з’ясувати, що це міг бути за Семен Слуцький: один із них помер ще 1470 р., інший, тесть Костянтина Івановича – 1505 р.; був, щоправда, ще син Юрія Семеновича Слуцького – Семен II Юрійович, але він того часу ще не народився, бо ж його батьки одружилися, вочевидь, щойно в 1530 р. [35, с. 331; 79, s. 332]. Натомість знаємо що у згадуваній тут битві над Ольшаницею брав участь Юрій Семенович Слуцький [38, s. 311; 31, с. 71], рідний брат другої дружини Костянтина Івановича – Олександр.

В реєстрі під номером 8 оповідається даний у Кракові у 1530 (!) р.

лист (“печатка відпала”) Зигмунта I до віленського воєводи Ольбрахта Гаштовта [40, s. 9], у якому Юрій Радзивіл названий одночасно троцьким каштеляном (яким він перестав бути ще 1527 р.) та надвірним маршалком.

Номер 12 в аналізованому комплексі представляє собою зміст даного у Варшаві 26 квітня 1535 р. листа Бони Сфорца (“підпис секретаря з печаткою королеви”) до Варвари Радзивілової, вдови по Юрію Радзивілу, віленському каштелянові й великому литовському гетьманові [40, s. 10]. Але ж Юрій Радзивіл помер у 1541 р. [66, s. 44]!

У 1550 р., 30 квітня, Зигмунт Август відсилає листа до підкоморія та ковенського старости Юрія Ходкевича (номер 13) [40, s. 10], насправді ж ці уряди обіймав не Юрій, а Григорій Олександрович Ходкевич [73, s. 150; 43, s. 26]. Не виключено, що список недоладностей поповнився б, якби продовжувати аналізувати й наступні регести.

Чи не занадто багато історичних анахронізмів та протиріч? А тут і регест нашого листа (“печатка відпала”) під номером 10 від 26 травня 1531 р. – часу, коли тлінки старого князя вже спочивали у стінах Києво-Печерського монастиря [13, с. IX; 32, с. 24; 68, s. 46; 26, с. 129-131; 19, с. 173; 22, с. 149-153; 11, с. 26]. Між іншим, цікава деталь: А. Вількевич-Вавжиньчикова, покликаючись на згадану вище Бібліотеку Ординації Красінських, 4017, пг 22, наводить у своїй праці відомості з листа (найімовірніше того самого, про котрий ведемо розмову й ми) Костянтина Івановича Острозького до віленського каштеляна Юрія Миколайовича Радзивіла у справі їх спільної участі в комісії з розмежування Литви та Корони і при цьому стверджує, що документ недатований [77, s. 128].

* * *

Основним змістом втраченого джерела, як розуміємо, було з’ясування з боку Костянтина Івановича часу і, вочевидь, місця збору комісарів у справі встановлення литовсько-польських міждержавних кордонів, до чого й він як один із уповноважених мав безпосередньо долучитися.

Визначення чітких границь було одним із найактуальніших завдань литовського державного життя упродовж першої третини XVI ст. Наприкінці 1520-х рр. постало завдання окреслити литовсько-російські [64, s. 183-184; 3, с. 213-215], литовсько-лівонські [81, s. 150-154; 56, s. 344-348] та литовсько-польські кордони. Пограничні конфлікти між зем’янами на мазовецько-підляському, русько-малопольському

рубежах, хоча й були, як зазначав Оскар Халецький, позбавлені якогось глибшого політичного підґрунтя, спричиняли “взаємне роздражнення”, а числені польсько-литовські комісії, котрі призначалися від самого початку панування Зигмунта I, не призводили до врегулювання пограничних взаємин [51, s. 81; див. також: 5, с. 130-131; 17, с. 1040-1041, 1058-1062; 16, с. 50; 84, s. 149-150; 48, s. 161-164].

В посланні на Варшавський сейм, котрий орієнтовно відбувався з 22 січня по 19 лютого 1529 р. [58, s. 136], Зигмунт I визначив чергову граничну комісію, котра була покликана розмежувати Литву з Коронною та Мазовією (останню інкорпоровано до Корони 27 грудня того ж таки року [57, s. 295; 47, s. 59]), аби нарешті покласти край усіляким кривдам і скаргам [51, s. 81-82]. “Мазовецькі комісари” повинні були рухатися “від Гоньондза до Тикочина, Бельська, Дрогичина, Мельника, Лосича, Межирича, Берестя аж до Парчева”, тоді як делегатам із розмежування Литви та Польщі було потрібно пройти решту державного кордону, почавши від Парчева й далі Волинською землею (“*a Parczow et prosequi usque ad finem per terram Volinensem*”). Часом збору комісарів пропонувався період близький до свята П’ятидесятниці* [37, p. 11-12], перший день котрого 1529 р. припадав на 16 травня [14, с. 24-25].

У відповідь від учасників Варшавського сейму до Зигмунта I в Литву надійшов датований 20 лютого 1529 року лист, у якому проблема державного розмежування знайшла належне продовження: для різних відтинків державного кордону тут іменувалися комісари тепер уже від польської сторони, щоправда час роботи комісії у зв’язку з можливими татарськими нападами пропонувалося перенести на 29 вересня – день св. Міхала [37, p. 54-55; 77, s. 119].

При такій, на перший погляд, обопільній згоді литовських та польських панів втілення у життя справи розмежування наштовхнулося на проблеми. Слушно, на нашу думку, з цього приводу відзначила А. Вількевич-Вавжиньчикова: “Бажання впорядкування границі не було, вочевидь, досить сильним, аби допровадити до взаємних поступок і компромісів. Не виключеною була тут, певно, подекуди і зла воля; безкарність, спричинена труднощами у пошуку справедливості, була до тих надужиттів неабиякою захоотою. Варто, однак, припустити, що головну роль тут відігравав нез’ясований стан приграничного володіння” [77, s. 119].

Про те, що комісія, по суті, не відбулася, довідуємося із датованої 1531-1532 рр. ** королівської відповіді послам од великокнязівської ради біскупові Миколаю та Іванові Сапезі, де серед іншого значи-

лося: “што ся дотычетъ границъ mezi Великимъ князьствомъ съ Коруну Польскою, панове рада ихъ милость о томъ черезъ васъ до его милости всказали, абы тамъ комисары были высланы и што бы таковыи панове рады полскии на то были менованы, которыи бы по тымъ границамъ именованей, ани староствъ своихъ не мели, господарь король его милость велелъ вамъ поведити, ижъ такъ рокъ паномъ радамъ Великаго князьства росказалъ былъ его милость на поправенъе тыхъ границъ выехаты, где жъ панове рада, яко з Велико-го князьства, такъ и с Коруну для того поправенъя границъ тамъ выезжали. Нижли господарь его милость тому ся дивуетъ, для которое прычины панове комисары с obu сторонъ межы собою тамъ на одно местцо ся зъехати не хотели; а такъ нехай бы панове рада ихъ милость и тепере на поправенъе тыхъ границъ кого с пановъ радъ Великаго князьства комисарми выбрали а господарь его милость с паны радами Коруну Полское о томъ намовити и кого ихъ милость будутъ видети на тое поправенъе границъ выслати, о томъ его милость имъ паномъ радамъ своимъ дастъ знати, а ихъ бы милость вже тыхъ комисарей, которыи мають быти з Великаго князьства, наменили” [1, с. 238].

Зважаючи на датування джерела та контекст відповіді, можна з упевненістю говорити, що йдеться власне про подію 1529 р. Провал “межових справ”, імовірно, спричинив до появи, як його іменує А. Вількевич-Вавжиньчикова, “литовського проекту” – аби комісарами були ті з панів-рад (зауважимо, йшлося власне про польських – “панове рады полскии на то были менованы...”), котрі не мають на прикордонні ані маєтків, ані староств. Польська сторона відповіла незгодою. Справа завмерла, хоча у джерелах, котрі стосуються граничних справ, є відомості про “больших комисарів”, котрі мали бути вислані на прикордоння [77, с. 119-120].

Зі сказаного неважко виснувати, що згадані в аналізованому реєстрі головні події, пов’язані із розмежуванням Корони та Великого князівства Литовського, хоча й не були результативними, справді планувалися в межах часового відтинку “1527 – 1530”, а саме – 1529 р.

* * *

Між рядками королівського послання до литовських радних панів від 1531 – 1532 рр. прочитується головна перешкода всієї цієї надзвичайно потрібної для обох держав акції – особистісний фактор. Як видається, делегати, по суті, навіть не намагалися розпочати спільну

роботу: “панове комисары с obu сторонъ межы собою тамъ на одно местцо ся зъехати не хотели”. Можна, звісно, ставити запитання – чому? Аби відповісти, потрібно з’ясувати низку нюансів: який уряд займав той чи інший комісар, якими маєтками володів, нарешті, яким чином інтереси двох сторін – литовської і польської перетиналися на порубіжжі. Відповідь, безперечно, потребує додаткової ретельної розвідки, але вона багато чого прояснила б. Певно, як одна, так і інша комісія відчувала у протилежній достатню вагу та вплив і на відкритий порубіжний “герць” не наважилася.

Разом із тим, на поверхні ще одна, як видається, неузгоджена між обома сторонами проблема – кількість комісарів, їх повноваження та місця зборів окремих комісій (останні, вочевидь, визначалися “в робочому порядку”). З польської сторони призначалися Люблінсько-Луковська комісія (3 особи), Холмсько-Белзька на волинському відтинку кордону (“*Commissarii de terris Chelmensi et Belzensi cum magno ducatu Lithuaniae in terra Volinensi*”) (4 особи), Львівсько-Галицька (3 особи), Подільська (4 особи), Мазовецька (8 осіб) [37, р. 54]. Це при тому, що від литовських панів-рад, згідно зі згаданим вище великокнязівським листом на Варшавський сейм, мало працювати лише дві комісії – для розмежування Литви з Мазовією (5 осіб) та Коронаю (8 осіб) [37, р. 11].

Беручи до уваги, що комісії повинні були розпочати роботу наприкінці вересня 1529 р. й враховуючи те, що делегати таки виїхали (“панове рада, яко з Великого князьства, такъ и с Коруну для того поправенья границъ тамъ выежчали”), зібратися їм усім “на одно местцо” було справді непросто. Та й, можливо, розподіл вирішальних повноважень між комісарами на тих чи тих відтинках, зокрема, для литовської сторони, як розуміємо, був справою непростою. Бути ж при розмежуванні Литви й Корони одночасно скрізь головнішим урядникам, як от: троцькому воеводі, віленському каштелянові та земському підскарбієві було, зрозуміло, неможливо. Відтак, комусь із “протилежної” сторони, напевно, потрібно було чекати, а комусь чекати або ж не було як, або не хотілося... Зрештою, питання часу в даному випадку було надзвичайно складним, до чого ми повернемося нижче. Все це вносило додатковий дисбаланс в і без того доволі пікантну справу.

* * *

Представити, бодай коротко, кожного уповноваженого до здійснення міждержавного розмежування від польської та литовської

сторін доволі непросто, то ж зупинімося, принаймні, на персональному складі тієї комісії, до котрої входив наш головний герой – великий литовський гетьман та троцький воевода *Костянтин Іванович Острозький*. Другим після нього йменується віленський каштелян *Юрій Миколайович Радзивіл* [41, s. 225-229; 82, s. 306; 66, s. 37-44; 39, s. 31-32] – близький соратник попереднього (а по смерті Острозького – черговий великий гетьман [20, с. 15]), з котрим Костянтин Іванович був у дружніх взаєминах настільки, що вони навіть домовилися одружити своїх дітей – Анну Радзивілівну та Іллю Острозького [83, s. 392-402]. Далі йде неназваний на ім'я берестейський староста, ймовірно – *Олександр Іванович Ходкевич* (котрий, до речі, вже призначався до подібних справ) [43, s. 23; 44, s. XXVI; 82, s. 54-55; 49, s. 354-355; 69, s. 129-130; 46, s. 44]. Після нього – литовський підскарбій та слонимський староста *Богуш Боговитинович*, між іншим чоловік Федори Андріївни Сангушківни, доньки сестри Костянтина Івановича – Марії Іванівни та Андрія Олександровича Сангушка [50, s. 227; 35, с. 328; 70, s. 469; 29, с. 501-507; 42, s. 361-362; 12, с. 186].

Згаданим комісарам повинні були допомагати у своїх адміністративних межах старости пинський, луцький, володимирський та кременецький. Першим того часу був *Іван Михайлович* [44, s. XXXVII]; луцьке староство обіймав *Федір Михайлович Чорторійський* [75, s. 97; 35, с. 325; 23, с. 120], чоловік незнаної на ім'я доньки Марії Іванівни Острозької та Андрія Олександровича Сангушка [70, s. 469; 35, с. 325]; володимирське – *Андрій Олександрович Сангушко*, чоловік рідної сестри Костянтина Івановича Острозького – Марії [70, s. 468-469; 75, s. 120-121; 35, с. 328]. Кременецька ж волость, вочевидь, разом зі староством, по Якубові Михайловичу Монтовтовичові, орієнтовно з лютого 1529 по 1535 рік, перебували у віданні сина Зигмунта I – віленського біскупа Яна [75, s. 62].

А. Вількевич-Вавжиньчикова, аналізуючи недатований лист Костянтина Івановича Острозького до Юрія Миколайовича Радзивіла у справі розмежування Литви з Коронаю, називає ще одного, згаданого тут поряд з іншими, комісара – луцького біскупа, відносячи його кандидатуру на "карб змін", котрі могли статися у процесі приготувань [77, s. 128]. На жаль, зі скупой згадки незрозуміло, про якого саме єпископа йдеться – католицького чи православного. Відомо, що луцько-берестейське каталоцьке біскупство того часу обіймав *Павло Альгімунт Гольшанський*, двоюрідний брат першої дружини Костянтина Острозького – Тетяни Гольшанської [67, s. 42; 3, с. 211], а православну Луцько-Острозьку

епархію очолював, як вважається – за сприяння Костянтина Івановича, єпископ Макарій [31, с. 135]. Думається, що до комісії було включено таки католицького біскупа (він, між іншим, неодноразово згадується в документах серед панів-рад), можливо – на місце віленського єпископа Яна, в завідуванні котрого перебувала Кременецька волость.

Після аналізу персонального складу литовської комісії складається враження, що саме Острозький доклав старань до її формування, хоча, звісно, такий стан речей можна віднести й на користь об'єктивної ситуації із великокнязівськими урядниками.

* * *

На часі встановити, хай і приблизно, період, коли *“панове рада, яко з Великого князьства, такъ и с Коруны для того поправенья границъ тамъ выежчали”*. Приймаючи 1529 р. як цілком вірогідний для згадуваних у джерелі подій, спробуймо, передовсім, в'яснити: коли й де Костянтин Іванович Острозький та його колеги-комісари перебували протягом поточного року. Отримані відомості, вочевидь, далеко не повні, можна звести до поданої нижче таблиці.

Itinerarium литовських комісарів у 1529 р.

Особа	Дата	Місце	Джерело
Костянтин Острозький	22 січня 1529 р.	Вільно	[2, с. 92]
Костянтин Острозький	23 січня 1529 р.	Вільно	[1, с. 213]
Костянтин Острозький Юрій Радзивіл	13 лютого 1529 р.	Вільно	[38, s. 341-344]
Юрій Радзивіл	14 лютого 1529 р.	Вільно	[27, с. 165]
Костянтин Острозький Юрій Радзивіл	16-17 лютого 1529 р.	Вільно	[38, s. 345-348]
Костянтин Острозький Юрій Радзивіл	2*** березня 1529 р.	Вільно	[1, с. 217]
Богуш Боговитинович	17 березня 1529 р.	Вільно	[28, с. 15-16]
Костянтин Острозький Юрій Радзивіл	20 березня 1529 р.	Вільно	[62, s. 307]
Богуш Боговитинович	6 квітня 1529 р.	Вільно	[1, с. 226]
Костянтин Острозький	18 червня 1529 р.	Острог	[30, с. 138-139]
Юрій Радзивіл єп. Павло Гольшанський	21 червня 1529 р.	Вільно	[76, s. 245]
Богуш Боговитинович	20 серпня 1529 р.	Вільно	[38, s. 351]
Костянтин Острозький	24 серпня 1529 р.	Вільно	[61, s. 210]

Костянтин Острозький еп. Павло Гольшанський Юрій Радзивіл Олександр Ходкевич Богуш Боговитинович	1 вересня 1529 р.	Вільно	[1, с. 229; 3, с. 211]
Костянтин Острозький еп. Павло Гольшанський Юрій Радзивіл Олександр Ходкевич Богуш Боговитинович	18 жовтня 1529 р.	Вільно	[45, s. 287; 61, s. 56-57]
Олександр Ходкевич	(?) 23 жовтня 1529 р.	Вільно	[7, с. 40-41]
Костянтин Острозький	(?) 25 жовтня 1529 р.	Вільно	[38, s. 352-353]
Костянтин Острозький еп. Павло Гольшанський Юрій Радзивіл Олександр Ходкевич Богуш Боговитинович	27 жовтня 1529 р.	Вільно	[45, s. 288]
Олександр Ходкевич	28 жовтня 1529 р.	Вільно	[38, s. 354]
Богуш Боговитинович	12 листопада 1529**** р.	Слоним	[4, с. 77]
Костянтин Острозький Юрій Радзивіл	17 листопада 1529 р.	Мель- ник	[61, s. 214]
Костянтин Острозький Юрій Радзивіл	18 листопада 1529 р.	Мель- ник	[8, с. 64-65]

Разом із цим незайвим було б довідатися, наскільки Зигмунт I передбачав або не передбачав посадження свого сина Зигмунта Августа на князівський стіл саме в середині – другій половині жовтня, адже в такому разі вищі державні сановники, безперечно, повинні були б розраховувати своє пересування, аби бути присутніми у Вільно завчасно. Щоправда, Матвій Любавський стверджує, що *“к осени 1529 года Сигизмунд увидал, что уже достаточно подготовлена почва для открытого и решительного действия и разослал всем “станам” приглашение явиться на сейм в половине октября 1529 года”* [18, с. 255; порів. 64, s. 182], а тому можна гадати, що деякі радні пани, котрі були присутні у Вільно, дізналися про великокнязівські плани ще раніше. Відтак, і дата 29 вересня (пропонований, як ми пам’ятаємо, Варшавським сеймом час початку роботи зі встановлення литовсько-польського кордону), якщо тільки вона була схвалена королем та великим князем, могла бути *“в робочому порядку”* скоригованою в бік

“раніше”, але дуже заздалегідь, аби встигнути завчасно повідомити кожного з комісарів.

Логічно беручи до уваги ще доволі прийнятний з огляду на погодні умови період, найбільш імовірним часом, коли “панове рада... *выежчали*”, можна вважати відтинок від початку вересня до початку жовтня, аби мати змогу повернутися до столиці на середину жовтня (в наступні місяці панів-раду, в тому числі й Острозького, бачимо то у Вільно, то у Мельнику, але не в полі на прикордонні). Та й головніші литовські комісари з початком осені були як один присутніми у столиці. Направа ж кордонів, якби відбулася від “А” до “Z”, тривала б немало (до прикладу, розмежування у 1546 році затягнулося від 3 серпня принаймні до 24 жовтня [6, с. 46-126], тобто, без малого три місяці), що великий князь та його радні пани, вочевидь, розуміли та повинні були враховувати. Якщо ж корекції дати в бік “раніше” не відбулося, то чи не була справа розмежування, з огляду на брак часу, взагалі приреченою?

* * *

Зважаючи на попередні факти та висновки, реальність згаданих у реєсті головних подій – справи розмежування двох держав у часовому проміжку “1527 – 1530” може вважатися доведеною. Відтак, залишається, принаймні гіпотетично, з’ясувати *місце та хронологічний відтинок* появи аналізованого у розвідці листа (нагадаємо, що в реєстрі про це сказано наступним чином: “*Dan w Ostrogu 26 Maja 1531 roku*”).

Зважаючи на те, що Костянтин Іванович 20 березня ще був у Вільно, можна гадати, що пропозиція польської сторони, вміщена у листі від 20 лютого про перенесення початку роботи на кінець вересня, була йому вже відомою: певно, залишалися лише додаткові усталення місця й часу “в робочому порядку”, про що, вочевидь, йшлося у втраченому епістолярному документі.

З кінцем березня розпочинається певною мірою “темний” період у його “життєвій дорозі”: де й коли перебував князь аж по 18 червня, коли він знову “виринає” в Острозі при вирішенні масткової проблеми в родині Сенют [30, с. 138-139] – сказати складно, хоча з цього приводу можна висловити певне припущення.

Чи то наприкінці 1528, чи протягом перших місяців 1529 р. в родині Омельковичів-Слуцьких назріває процес, пов’язаний із розподілом спадку, ближчі обставини якого нам поки що невідомі****. Однею зі сторін є Настасія Іванівна Мстиславська-Слуцька, теща Костянтина

Івановича, разом зі своїм сином Юрієм Семеновичем Олельковичем-Слуцьким. Литовський гетьман виявляє певне занепокоєння всією цією справою. Аби запевнити родичам бажаний у спадковому процесі результат, він через королівського підкоморія Сильвестра Ожаровського вдається по допомогу до краківського єпископа та підканцлера Петра Томіцького. Останній 13 квітня 1529 р. пише окремо листи до Зигмунта I та Бони Сфорца, у яких просить королівського сприяння для позитивного щодо Слуцьких вирішення згаданої справи. Обидва послання разом із третім, датованим тим же 13 квітня листом на ім'я Костянтина Івановича (де останній, між іншим, названий товаришем: "*Illustrissime princeps et dne. amice charissime ac honorandissime*"), Томіцький відправляє литовському гетьманові й дозволяє використати їх у разі потреби як додатковий дієвий важіль [37, р. 115-116].

Вся ця передмова зводиться до наступного: ймовірно, що наприкінці березня Острозький вирушає до Кракова, аби просити у Петра Томіцького посередництва в цьому маєтковому процесі. Можна лише здогадуватися, чому троцький воевода не шукав великокнязівської ласки безпосередньо: можливо, давалась узнаки його (та й, зрештою, Юрія Слуцького) неприхильність до так активно форсованої того часу справи посадження на литовський стіл малолітнього королевича Зигмунта Августа [51, s. 74-80; 59, s. 373-389; 78, s. 488; 15, с. 345-349; 60, s. 23-26; 54, s. 6]. Хоча, зрештою, стосунки з великим князем як Острозького, так і Слуцького, вочевидь, згодом якоюсь мірою вирівнялися, позаяк після коронації бачимо обох свояків на "маєстаті" – урочистому зібранні з цієї нагоди [24, с. 405-406; 25, с. 236].

Якщо хід наших міркувань відповідає дійсності, то повернення старого князя, зважаючи на можливе весняне бездоріжжя, зайняло б ще тижнів зо два. Не виключено, що з отриманими від Томіцького листами князь подався спочатку не до Острога, а, наприклад, до Турова, де розповів про стан речей дружині та родичам. Можливо, там же у Турові він пробув протягом певного часу й у другій половині травня чи на початку наступного місяця вирушив до Острога, де ми й зустрічаємо його 18 червня. Припускаємо, що тут він забарився максимум до середини серпня, після чого знову подався до Вільна, де у черговий раз бачимо його вже 24 числа того ж місяця.

Більшість зі сказаного вище, безперечно, умозірні, не підкріплені на разі джерелами, але можливі конструкції. Присутність князя у середині червня в *Острозі* не виключає можливості написання оригіналу втраченого листа там-таки принаймні у період від початку

червня максимум по *початок серпня*: якщо у другій половині серпня князь знаходився вже у Вільно, то відповідь від Радзивіла, якщо вона була і якщо в ній, можливо, йшлося про початок роботи комісії, як нам видається, з першими числами вересня, Острозький міг отримати щонайпізніше приблизно в середині серпня, а відтак не зволікаючи відбути до Вільна. При цьому, Острог як місце появи епістолярного документа ставити під сумнів важко, бо вже відома нам дослідниця А. Вількевич-Вавжиньчикова, на жаль, місце появи ймовірно того самого листа, про котрий ведемо розмову й ми, не згадує. Як і в попередньому випадку, сказане вище є можливим, але тільки додаткові джерела уточнять чи спростують запропоновану точку зору.

* * *

Немає сумніву, що згадувані в реєсті люди та події є цілком реальними, а це промовляє на користь його загальної *вірогідності*. Щоправда, *місце* та *час* появи епістолярного *джерела* продовжують залишатися *дискусійними*: воно могло з'явитися в Острозі в період від початку червня до початку серпня 1529 року, хоча не виключено, що лист було написано раніше і в іншому місці, скажімо – в Турові або ще десь.

При цьому повторимо, що в даному випадку незайвою була б комплексна контекстологічно-палеографічна експертиза, котра дозволила б остаточно розставити усі крапки над “і”. Разом із тим, на наш погляд, реєст листа як історичне джерело, безперечно, з коментарями та застереженнями, буде не зайвим використовувати у спеціальних історичних студіях. Подальше дослідження згаданих у ньому подій в поєднанні з іншими історичними джерелами, можливо, прояснить ситуацію та збагатить її новими нюансами.

ПРИМІТКИ:

Автор висловлює подяку колезі *Ігорю Тесленку* за допомогу в процесі підготовки цієї статті.

* В “теках Гурського” біля цього повідомлення дописка Петра Томіцького “*До свята Св. Міхала з Мазовією і Люблінською та Руською землями*” [37, р. 12].

** Документ в оригіналі недатований. Митрофан Довнар-Запольський відносив його до 1529 року, проте Матвій Любавський, аналізуючи текст, доводить неможливість створення документа того часу й датує його 1531-1532 роками [18, с. 260]. Цю ж дату приймає й Аліна Вількевич-Вавжиньчикова [77, s. 119].

*** Документ в публікації датований 30 лютого. Припускаючи тут помилку писара, вважаємо, що це може бути дата 2 березня [1, с. 217].

**** Йдеться про заповіт Богуша Боговитиновича, котрий в публікації продатований 12 листопада 1529 року, індикт 4, що є несумісним, бо такий індикт у даному випадку мав би вказувати на 1530 рік. 1529 рік як дату спорядження тестаменту приймає й Адам Бонецький [42, с. 361-362].

***** Можливо, хоча малоімовірно, йдеться про якийсь спадок після Михайла Івановича Заславського-Мстиславського, котрий, за Юзефом Вольффом, певно помер у першій половині 1529 року (примітно, що й Острозький займався згаданим вище поділом теж у першій половині того ж року). Він був чоловіком Юліанни, доньки Івана Юрійовича Мстиславського, котра доводилася рідною сестрою Настасії Іванівні Слуцькій, уродженій Мстиславській, тещі Костянтина Івановича Острозького [79, с. 268; 44, с. 193-194; див. також: 72, с. 334].

Джерела та література:

1. Акты Литовско-Русского государства. Вып. I: 1390-1529 / [Изд. М. В. Довнар-Запольский] // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М. : Университетская типография, 1899. – Кн. 4 (191). – С. I-XII, 1-259.

2. Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. – Вильно: Типографии "Русский Почин" и А. Г. Сыркина, 1904. – Т. XXX: Акты Трокского подкоморского суда за 1585 – 1613 годы. – 579 с.

3. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Спб. : В типографии II отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1848. – Т. II. – 437 с.

4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Спб. : В типографии Эдуарда Праца, 1863. – Т. I. – 318 с.

5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Спб. : В типографии Эдуарда Праца, 1865. – Т. II. – 274 с.

6. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси, издаваемый при Управлении Виленского учебного округа. – Вильно: Печатня губернского правления, 1867. – Т. I. – 127 с.

7. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при Управлении Виленского учебного округа. – Вильно: Печатня О. Блюмовича, 1870. – Т. IX. – 495 с.

8. Архив Юго-Западной России. – К. : Типография С. В. Кульженко,

1907. – Ч. VIII. – Т. IV: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV – XVIII вв. – 764 с.

9. Войтович Л. Родина князів Острозьких / Л. Войтович // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1996. – Т. ССXXXI: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 355-367.

10. Войтович Л. Князі Острозькі: спроба відтворення генеалогії династії / Л. Войтович // Наукові записки. Серія “Історичні науки”. – Острог: НауОА, 2008. – Вип. 13. – С. 44-59.

11. [Ворончук І.] Родина князів Острозьких у публічному житті польсько-литовської держави / [І. Ворончук] // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / [Перекл., упорядк. і передм. І. Ворончук]. – К.; Старокостянтинів: Хмельницька міська друкарня, 2001. – С. 6-59.

12. Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. / І. Ворончук. – К. : Вища школа, 2009. – 511 с.

13. Голубев С. Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) / С. Голубев // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – К., 1892. – Кн. 6. – Отд. III. – С. I-XIV, 1-88.

14. Горбачевский Н. Археографический календарь на две тысячи лет (325 – 2324) по юлианскому счислению и на семьсот сорок два года (1583 – 2324) по григорианскому счислению. – Вильно: В типографии А. Г. Сыркина, 1869. – 119 с.

15. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. IV: XIV – XVI віки – відносини політичні. – 544 с.

16. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVII ст. : кордони воеводств у світлі джерел. / М. Крикун // Проблеми едиційної та камеральної археографії : історія, теорія, методика. – Вип. 5. – 2 вид. – К., 1993. – С. 1-184.

17. Литовская Метрика. Т. 1 // Русская историческая библиотека. – Т. XX. – П. : Сенатская типография, 1903. – 1831 с.

18. Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства / М. Любавский. – М. : Университетская типография, 1900. – 308 с. (Электронная библиотека БГУ, <http://elib.bsu.by/handle/123456789/124>).

19. Максимович М. Письма о князьях Острожских / М. Максимович // М. Максимович. Собрание сочинений. – К. : Типография М. П. Фрица, 1876. – Т. 1: Отдел исторический. – С. 164-199.

20. Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого Княжества Литовского / И. Малиновский. – Томск: Паровая типо-литография П. И. Макушина, 1901. – 694 с. (Электронная библиотека БГУ, <http://elib.bsu.by/handle/123456789/82>).

21. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга № 560 (1542 год) / [Падр. А. Дзярновіч]. – Мінск: Беларуская навука, 2007.
22. Петрушак Н. Надгробок К. Рамултової з Дрогобицького костюлу і проблема атрибуції скульптурних і архітектурних творів С. Чешека /Н. Петрушак //Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. VI.
23. Поліщук В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського від початку XV ст. до реформ 1564 – 1566 рр. /В. Поліщук //Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 108-125.
24. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссиею. – С.-Пб. : Типография М. А. Александрова, 1907. – Т. 17: Западнорусские летописи. – 666 с.
25. Полное собрание русских летописей [Сост. и ред. Н. Н. Улащик]. – М. : Наука, 1980. – Т. 35: Летописи белорусско-литовские.
26. Ричков П. Луц В. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких /П. Ричков. В. Луц. – К. : Техніка, 2002.
27. Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России [Собр. и изд. С. А. Бершадский]. – Т. I: Документы и регесты к истории литовских евреев (1388 – 1550). – С.-Пб. : Типо-литография А. Е. Ландау, 1882. – 376 с.
28. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого Княжества Польского. Добавление /[Изд. И. Малиновский]. – Томск: Типо-литография Сибирского т-ва печатного дела, 1912. – 147 с. (Электронная библиотека БГУ, <http://elib.bsu.by/handle/123456789/45>).
29. Собчук В. Боговитиновичі: генеалогія і мастки /В. Собчук //До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – С. 498-537.
30. Собчук В. Боротьба Сенют за спадщину Калениковичів (з історії поземельних відносин на Волині в першій і другій третинах XVI ст.) /В. Собчук //Соціум. Альманах соціальної історії. – 2010. – Вип. 9. – С. 136-158.
31. Ульяновський В. "Славний для всіх часів чоловік": князь Костянтин Іванович Острозький /В. Ульяновський. – Острог: Видавництво НаУОА, 2009. – Вип. 2. – 168 с.
32. Ульяновський В. Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К. І. Острозького /В. Ульяновський //Острозька давнина: дослідження і матеріали [Відп. ред. І. Мицько]. – Львів, 1995. – Т. I. – С. 24-31.
33. Яковенко Н. Вступ до історії. – К. : Критика, 2007. – 376 с.
34. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. /Н. Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 416 с.
35. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна /Н. Яковенко. – К. : Критика, 2008. – 472 с.
36. Acta Tomiciana. Tomus duodecimus epistolarum, legationum, responsorum, actionum, et rerum gestarum. Serenissimi principis Sigismundi

Primi regis Poloniae magni ducis Lithuaniae. Per Stanislaum Gorski, canonicum cracoviensem et plocensem. A. D. MDXXX. – Posnaniae: Typis societatis “Dziennik Poznański”, MDCCCXVI. – 441 p.

37. Acta Tomiciana. Tomus undecimus epistolarum, legationum, responsorum, actionum, et rerum gestarum. Serenissimi principis Sigismundi Primi regis Poloniae magni ducis Lithuaniae. Per Stanislaum Gorski, canonicum cracoviensem et plocensem. A. D. MDXXIX. – Posnaniae: Typis societatis “Dziennik Poznański”, MDCCCXI. – 362 p.

38. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie /[Wyd. B. Gorczak]. – Lwów: W drukarni Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1890. – T. III. – 601 s.

39. Bartoszewicz K. Radziwiłłowie. Początek i dzieje rodu. Typy i charaktery. Rycerze, zdrajcy, pobożni, filantropi, dziwacy. Obrazy z życia domowego. Kobiety Radziwiłłowskie. Upadek Nieświeża i jego odrodzenie /K. Bartoszewicz. – Warszawa; Kraków, 1928. – 328 s.

40. Biblioteka Ordynacji Krasińskich. Museum Konstantego Świdzińskiego. Korrespondencye Jana Karola Chodkiewicza /[Opr. Wł. Chomętowski]. – Warszawa: W drukarni Jana Jaworskiego, 1875. – T. I. – 196 s.

41. Błaszczyk G. Radziwiłł Jerzy h. Trąby (ok. 1480 – 1541) /G. Błaszczyk //Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987. – T. XXX/2. – S. 225-229.

42. Boniecki A. Herbarz Polski /A. Boniecki. – Warszawa: Drukiem Emila Skińskiego, 1899. – Cz. 1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – T. I (Biblioteka cyfrowa Uniwersytetu Warszawskiego. – 400 s. (eBUW, власником оригіналу є Бібліотека Варшавського університету, oai: ebuw. uw. edu. pl:136, sygn. 4g. 24. 1. 96).

43. Boniecki A. Herbarz Polski /A. Boniecki. – Warszawa: Druk Warszawskiego Towarzystwa Akcyjnego Artystyczno-Wydawniczego, 1900. – Cz. 1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – T. III. – 388 s. (Biblioteka cyfrowa Uniwersytetu Warszawskiego (eBUW, власником оригіналу є Бібліотека Варшавського університету, oai: ebuw. uw. edu. pl:134, sygn. 4g. 24. 1. 96).

44. Boniecki A. Poczet rodów w Wielkiem księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku /A. Boniecki. – Warszawa, 1887. – 552 s.

45. Confirmatio, qua omnia magni Lituaniae ducatus priuilegia serenissimus princeps et dominus, dominus Sigismundus Augustus etc. ad sua vsque tempora recenset et confirmat //Archiwum komisji prawniczej. – Kraków: Wydawnictwo Komisji prawniczej Akad. Umiejętności w Krakowie, 1900. – T. VII. – S. 261-298.

46. Dmitruk S. Geneza rodu Chodkiewiczów /S. Dmitruk //Białoruskie zeszyty historyczne. – Białystok, 2004. – Nr. 21. – S. 27-46.

47. Gloger Z. Geografia historyczna ziem dawnej Polski /Z. Gloger. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1900. – 387 s.

48. Jakubowski J. Przykład zmienności granic administracyjnych na Litwie w w. XVI /J. Jakubowski //Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1935. – R. X. – S. 161-164.

49. Jasnowski J. Chodkiewicz Aleksander, herbu Kościeszka (urodzony około 1457 +1549) /J. Jasnowski //Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1937. – T. III. – S. 354-355.

50. Halecki O. Bohowitynowicz Bohusz Michał h. Korczak (Pelikan?) (+1530) /O. Halecki //Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1936. – T. II. – S. 226-227.

51. Halecki O. Dzieje unii jagiellońskiej w XVI wieku /O. Halecki. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1920. – T. II. – 391 s.

52. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historii Wołynia /S. Kardaszewicz. – Warszawa; Kraków: Druk W. L. Anczyca i Spółki, 1913. – 299 s.

53. Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608), wojewoda kijowski, marszałek ziemi Wołyńskiej /T. Kempa. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. – 289 s.

54. Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogińskiego na polu prawosławia /T. Kempa //Białoruskie zeszyty historyczne. – Białystok, 1999. – Nr. 12. – S. 5-21.

55. Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich /T. Kempa. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002.

56. Kłodziński A. Stosunki Polski i Litwy z Inflantami przed zatargiem z r. 1556/7 /A. Kłodziński //Kwartalnik historyczny. – Lwów: Drukarnia ludowa we Lwowie, 1908. – R. XXII. – S. 344-391.

57. Koneczny F. Dzieje Polski za Jagiellonów /F. Koneczny. – Kraków: Czcionkami Drukarni związkowej, 1903. – 362 s.

58. Konopczyński Wł. Chronologia sejmów polskich 1493 – 1793 /Wł. Konopczyński //Archiwum komisji historycznej. – Kraków, 1948. – Ser. 2. – T. IV. – № 3. – S. 127-169.

59. Kuźmińska M. Olbracht Marcinowicz Gasztold /M. Kuźmińska //Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1927. – R. IV. – S. 349-391 (<http://buwcd.buw.uw.edu.pl>).

60. Lewicki K. Ks. Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej /K. Lewicki //Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – T. VII. – S. 1-70.

61. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387-1546): Užrašymų knyga 25 [Parengė D. Antanavičius, A. Baliulis]. – Vilnius, 1998. – 461 p.

62. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 224 (1522-1530): 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabąjos kopija) [Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt.]. – Vilnius, 1997.

63. Matricularum regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contextuit indicesque adiecit T.

Wierzbowski. – Varsoviae: Typis officinae C. Kowalewski, MCMX. – Pars IV. – Vol. 1. – 485 p.

64. Narbutt T. Dzieje narodu litewskiego /T. Narbutt. – Wilno: Nakładem i drukiem Antoniego Marcinowskiego, 1841. – T. IX: Panowania Zygmunatów. – 532 s.

65. Niesiecki K. Herbarz Polski /K. Niesiecki. – Lipsk: Nakładem i drukiem Breitkopfa i Haertela, 1841. – T. VII. – 388 s. (Biblioteka cyfrowa Uniwersytetu Warszawskiego (eBUW, власником оригіналу є Бібліотека Інституту історії Варшавського університету, oai: ebuw. uw. edu. pl:164, sygn. C. 50).

66. Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy / [Pod. red. M. Nagielskiego]. – Warszawa: BELLONA, 2006. – 320 s.

67. Prokop K. R. Sylwetki biskupów łuckich /K. R. Prokop. – Biały Dunajec; Ostrog: Wołanie z Wołynia, 2001. – 263 s.

68. Przewdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta królów polskich /A. Przewdziecki. – Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1868. – T. II. – 315 s.

69. Radziwiński Z. L. Sprawa odrębnego pochodzenia Chodkiewiczów litewskich i białoruskich (z tablicami genealogicznymi) /Z. L. Radziwiński // Rocznik Polskiego towarzystwa heraldycznego we Lwowie [Pod. red. Wł. Semkowicza]. – R. 1926 – 1927. – T. VIII. – Kraków, 1928. – S. 109-132, 2 dod.

70. Red. Sanguszko (Sanguszkowicz) Andrzej Aleksandrowicz (zm. 1534/5) /Red. //Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1993. – T. XXXIV/3. – S. 468-469.

71. Rulikowski M. Chomętowski Władysław (1829 – 1876) /M. Rulikowski //Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1937. – T. III. – S. 414-415.

72. Uruski S. Kosiński A. Włodarski A. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej /S. Uruski, A Kosiński, A. Włodarski. – Warszawa: Druk Tow. Akc. S. Orgelbranda S-nów, 1914. – T. XI. – 381 s.

73. Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV – XVIII wieku / [Opr. H. Lulewicz, A. Rachuba]. – Kórnik, 1994.

74. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. I: Województwo Wileńskie XIV – XVIII / [Opr. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk i in.]. – Warszawa, 2004.

75. Urzędnicy wołyńscy XIV – XVIII wieku. Spisy / [Opr. M. Wolski]. – Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 2007. – 189 s.

76. Volumina legum. – Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. – T. I. – 310 s.

77. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Spory graniczne polsko-litewskie w XV – XVII w. /A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa. – Wilno: Drukarnia artystyczna “Grafika”, 1938. – S. 93-200 (Odbitka z Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego U. S. B.) (Biblioteka cyfrowa UMCS, Lublin (Polska).

78. Wojtkowiak Z. Konstany Iwanowicz Ostrogski /Z. Wojtkowiak //Polski

Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. – T. XXIV. – S. 486-489.

79. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku / J. Wolff. – Warszawa: Drukiem J. Filipowicza, 1895. – 724 s.

80. Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386 – 1795 /J. Wolff. – Kraków: W drukarni Wł. L. Anczyca i Spółki, 1885. – 362 s.

81. Zbiór pamiętników do dziejów polskich /[Wyd. W. S. Broel-Plater]. – Warszawa: W drukarni Gazety codziennej, 1858. – T. I.

82. Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych /T. Zielińska. – Warszawa: Wydawnicwa Szkolne i Pedagogiczne, 1997. – 592 s.

83. Zródła do dziejów polskich /[Wyd. M. Malinowski, A. Przewdziecki]. – Wilno, 1844. – T. II.

84. Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku / [Wyd. A. Jabłonowski] //Zródła dziejowe. – Warszawa: Druk J. Bergera, 1877. – T. VI.

Дмитро Борилюк

ВОЛОДІННЯ КОСТЯНТИНА ІВАНОВИЧА ОСТРОЗЬКОГО У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ

Стаття присвячена дослідженню маєткових володінь К. І. Острозького у Південно-Східній Волині, які він здобув шляхом військової вислуги у Великому князівстві Литовському; шляхом успадкування, а також шляхом купівлі. Проаналізовано діяльність К. І. Острозького, спрямовану на покращення економічного життя та торгівельних відносин у своїх володіннях на території Південно-Східної Волині.

Ключові слова: *Костянтин Іванович Острозький, Олександр I, Сигізмунд I, великокнязівський привілей.*

Статья посвящена исследованию поместных владений К. И. Острожского в Юго-Восточной Волинии, которые он получил путем военной выслуги в Великом княжестве Литовском; путем наследования, а также путем покупок. Проанализировано деятельность К. И. Острожского, направленную на улучшение экономической жизни и торговых отношений в своих владениях на территории Юго-Восточной Волинии.

Ключевые слова: *Константин Иванович Острожский, Александр I, Сигизмунд I, великокняжеская привилегия.*

The article is devoted to research of possessions of K. I. Ostrogskiy in South-East Volhynia, which he got by the military qualifying in the Great duchy Lithuanian; by an inheritance, and also by a purchase. Activity by K. I. Ostrogskiy, directed on the improvement of economic life and point-of-sale relations in the domains on territory of South-East Volhynia is separately analyzed.

Keywords: *Kostyantyn Ivanovich Ostrogskiy, Oleksandr I, Sigismund I, the privilege of grand duke.*

Князівському роду Острозьких присвячено чимало праць як вітчизняних, так і польських дослідників. Проте істориків в першу чергу цікавила участь кн. Острозьких у політичних подіях того часу. Тож якщо роль князів у політичному, військовому, культурно-релігійному житті України знайшла своє місце в історичній літературі, то їхній

вклад в економічний розвиток власних земель майже не розглядався. Відтак, незважаючи на значну історіографічну традицію, деякі аспекти їхнього життя та діяльності, серед яких, насамперед, економічна діяльність та практичні зусилля по загосподаренню своїх земель, залишаються на сьогоднішній день мало вивченими.

Військова за суттю, зовнішніми проявами та часом життєдіяльність Костянтина Івановича Острозького фактично й спричинила формування його образу як звитязного воїна. Всі інші сторони діяльності князя були витіснені на другий план. Виняток становлять лише його справи на користь православної церкви. "В тіні" залишилася й досить важлива для самого домену Острозьких господарсько-економічна складова діяльності князя, яка стосувалася примноження маєтків та здобуття нових привілеїв. Власне, саме К. І. Острозький був головним засновником майнової потужності Острозького домену. За підрахунками І. Ворончук, за життя князю вдалося долучити до своїх маєтків завдяки вислузі, успадкуванню та купівлі близько 300 маєтків, більшість яких знаходились у Волинському воєводстві [2, с. 64].

Мета даної статті полягає в аналізі маєткових володінь, які отримав К. І. Острозький на території Південно-Східної Волині, а також (відповідно до інформативних можливостей джерел) визначення точної кількості наданих князю маєтків в окреслений період.

Серед використаних джерел, які лягли в основу написання статті, варто зазначити про акт купівлі у 1523 р. князем К. І. Острозьким маєтку Росолове під м. Красиловом (документ зберігається в Львівській національній науковій бібліотеці НАН України [3]). Дане джерело ілюструє типовий приклад примноження володінь К. І. Острозьким шляхом купівлі маєтків у інших магнатів чи шляхтичів. Цікавим є також інвентар 1620 р, де подано опис володінь кн. Острозьких у Східній Волині [2]. У вступній частині упорядник подає доволі ґрунтовну характеристику маєткового просування родини Острозьких, починаючи з XIV ст. Окремо, із залученням значного масиву джерел, проаналізовано і маєткові надбання Костянтина Івановича Острозького.

Серед праць з даної проблематики необхідно відзначити досить ґрунтовний та інформативний нарис А. Ярушевича [7]. Цінність доробку полягає в тому, що автор використав низку документів та історичних праць, які на даний час є важкодоступними або взагалі зниклими. Заслуговує і на увагу монографія В. Ульяновського, в якій подано вичерпну характеристику громадського, військового, культурного життя К. І. Острозького [6]. Автор використав значну

кількість джерел, що стосуються маєткових володінь князя на території Волині, шляхи їх надбання, господарську діяльність самого К. І. Острозького та його адміністрації на даних теренах тощо. Серед інших праць, в яких подано окремі аспекти економічної діяльності К. І. Острозького, варто назвати дослідження П. Саса [5], Д. Мишка [4], В. Бачинського, В. Грома та В. Цибульського [1].

Для самого Костянтина Івановича Острозького дісталися у спадок значні маєтності, оскільки його предки ще з кінця XIV ст. отримали у володіння міста Корець, Заслав, Хлапотин, Красне та інші поселення на Волині [2, с. 8-9]. На жаль, сказати точно, які саме володіння, окрім Острога отримав К. І. Острозький у спадок немає можливості, тому що невідомо, як поділили між собою вже приналежні роду землі його батько Іван зі своїм братом Юрієм – засновником князівської лінії Заславських. Але з усіх князів Острозьких саме Костянтин Іванович отримав від Ягеллонів найбільші земельні надання, завдяки яким став одним з найбагатших землевласників.

З метою впорядкування та цілісного сприйняття інформації про маєткові володіння князя у Південно-Східній Волині, всі їх варто розділити на такі три категорії:

- 1) маєтки, надані князю “за службу”;
- 2) маєтки, отримані у спадок;
- 3) маєтки, придбані шляхом купівлі.

Більшість земельних надань у Великому князівстві Литовському була пов’язана з винагородою за особисту участь у воєнних походах або з відшкодуванням за матеріальні втрати, понесені в зв’язку з військовими діями. Відповідно, за 35 років служби К. І. Острозький отримав від Ягеллонів близько 98 маєтків, в тому числі 7 міст: Полонне, Звягель, Чуднів, Красилів і Кузьмин з волостю та ін. [7, с. 60-61; 2, с. 63]. Проте, точне число пожалуваних маєтків ми, на жаль, не можемо підрахувати, оскільки деякі дарчі привілеї не фіксують ні загальної кількості, ні всіх назв поселень. Наприклад, Звягель надавалося з “усіма присілками” [4, с. 192], а замок Чуднів “зі всіма боярами чуднівськими, і з селами, і з людьми волості Чуднівської” [2, с. 63]. Так само і в наданні за 1511 р. м. Степань вказувалося, що воно жалується “з усією волостю до нього здавна належачою” [6, с. 39].

Якщо аналізувати більш детально земельні надбання К. І. Острозького, то варто зазначити, що перші надання відносяться ще до 90-х років XV ст. Ще під час литовсько-московської війни 1492-1494 рр. разом з братом Михайлом, Костянтин Іванович був активним

учасником бойових дій і за визначні успіхи брати отримали від великого князя Олександра I місто Полонне (жалувана грамота, датована квітнем 1494 р.).

1497 рік став знаменним у житті князя з кількох причин. По-перше, в цьому році він став великим гетьманом литовським. Військові заслуги К. І. Острозького в цей період були досить значними, оскільки в 1497 р. він отримав привілеї на низку ґрунтів у Волинському воєводстві.

Зокрема, в таборі біля Топорища 30 вересня 1497 р. Олександр I надав К. І. Острозькому жалувану грамоту, в якій говорить, “що бачачи вірні заслуги благородного Костянтина, князя Острозького, верховного гетьмана Великого князівства Литовського, якими він перед нами зарекомендував і зробився особливо достойним хвали і бажаючи його на майбутнє зробити більш охочим до того”, жалує в його повну власність маєтки у Кременецькому повіті: м. Красилів над Случем, села Цеценівці (Сехановичі), Дубище (або Дубищі – їх було 2), Борщехов, Черлени (Черленівка), Кольчин, Кульчинці, Баймаків; та села, що належали до Кременецького замку: всього 9 сіл: Кузьмин, Кобилля, Западинці, Яворовці, Черленевці, Росоловці, Чернятин, Голенк, Губин [7, с. 67]. Крім того, князь отримав право заснувати на цій території місто з магдебурзьким або хелмським правом (і за дослідженням В. Ульяновського, назвати його Костянтинів [6, с. 57]. Цю ідею втілив в життя вже В. К. Острозький, заснувавши в 1561 р. м. Костянтинів). В кінці XV ст. К. І. Острозький отримав також привілеї на заснування в селі Дубно Волинського воєводства міста з такою ж назвою на магдебурзькому праві та організацію торгів і ярмарку в ньому [5, с. 47].

Наступні земельні володіння для К. І. Острозького були надані вже в XVI ст. Зокрема, 9 вересня 1517р. Сигізмунд I підтвердив права для Острозького на володіння м. Красилів із селами Кобилле, Дубищі, Голюнки, Чепелівка; і надав особисто від себе Кузьминську волость з м. Кузьмин і селами Зеньківці, Гринівці, Ходаки, Борщівка, Западинці – всього було 39 сіл; а всіх наданих поселень – 46; з дозволом заснувати місто на магдебурзькому праві з торгом у п’ятницю і щорічним ярмарком [6, с. 57]. Крім того, Сигізмунд I дозволив будувати в Красиліві замок в оборону від татар [2, с. 119].

Більш-менш повний перелік усіх важливих для К. І. Острозького привілеїв на володіння від володарів Литви та Польщі за всі роки служби був поданий у виклопотаному самим великим гетьманом “уза-

гальнюючому привілеї” Сигізмунда I від 4 травня 1518 р. На жаль, ми не мали змоги особисто ознайомитись з даним документом, оскільки він наразі зберігається в родинному архіві князів Сангушків у Краківському державному архіві Республіки Польща, тому в цьому випадку ми послуговувались дослідженням В. Ульяновського [6, с. 95].

Отже, можна зробити висновок, що за роки служби у Великому князівстві Литовському, К. І. Острозький отримав переважну більшість маєтків у Південно-Східній Волині (за підрахунками, близько 60), в тому числі такі міста як Полонне, Красилів і Кузьмин. Це стало вагомим внеском в розбудові Острозького домену і розширення земельних володінь саме навколо родового м. Острога, та сприяло зміцненню майнової потужності й багатства кн. Острозьких.

На спадковому праві К. І. Острозький отримав також чимало володінь. Проте, нас насамперед цікавлять ті з них, які стосуються території Південно-Східної Волині. Так, у 1518 р. дід та баба першої дружини князя Тетяни (Ганни) Гольшанської, Семен Несвізький та Марія Олізарівна записали для Острозького 54 їхніх маєтки: поселення Сульжин і Коськів, добра Розтоки, Козлин, Манів, Лопушна, Поріччя в Полонському повіті [6, с. 99-100].

Також цінним у майновому плані був документ від 28 листопада 1520 р., складений у м. Здителі князем Андрієм Заславським. Князь, який був двоюрідним братом Костянтина Івановича, записав для Іллі Острозького (сина великого гетьмана) третю частину м. Заслава, сім сіл у Заславській волості: Жуків, Дятелів Став, Меречівка, Бачманівка, Дяків, Берездів, Почапки, а також третю частину мита з Острога, Заслава, Луцька [2, с. 121].

Крім того, А. Заславський в той час позичив в Іллі Острозького 2000 литовських кіп, 1000 угорських злотих і срібла на 100 гривень, за це додатково заставив Іллі ще одну частину м. Заслава і села Верхів та Оженин в Луцькому повіті. За це Ілля мав боронити самого князя і його маєтки від татарських вторгнень та шляхетських наїздів [2, с. 65]. Отже, К. І. Острозький отримав у спадок декілька маєтків у Південно-Східній Волині як шлюбний посаг від першої дружини Тетяни (Ганни) Гольшанської. Більше маєтків на даній території отримав вже син Костянтина Івановича Ілля від князя А. Заславського; всі ці надання також сприяли зростанню могутності та авторитету роду Острозьких на території Південно-Східної Волині.

Серед маєтків, придбаних шляхом купівлі, варто вказати на акт, датований 23 жовтня 1523 р. [3]. У даному документі зазначено, що

К. І. Острозький купив за 50 коп грошей литовських у Боговитина Шумбарського вслужений його батьком Петром маєток Росолове (Росоловці) під Красиловим Кузьминської волості. В акті вказувалося, що Шумбарський продає маєток "господину нашому старшому князю Костянтину его милости Ивановичу Острозському", а нащадки Шумбарського могли повернути маєток, сплативши королю за це 200 коп грошей, а Острозькому чи його нащадкам – 100 коп [3, арк. 2-3].

По суті, купівля с. Росоловець є фактично єдиним придбанням Костянтина Ивановича на теренах Південно-Східної Волині, оскільки інші маєтки князь купив поза досліджуваною територією (наприклад, у 1522 р. Острозький купив селище Сатіїв з присілками: Жорнівка, Перемилівка (два присілки), Олибів, Радів у Луцькому повіті у Яна Довойновича. Купівля підтверджена 15 лютого 1522 р. у Мінську, ціна – 320 коп грошей. Крім того, Жигмонт I дозволив побудувати там замок і щочетверга проводити торги [6, с. 84]).

Відповідно, шляхом купівлі К. І. Острозький придбав лише один маєток на території Південно-Східної Волині, проте і цей одиничний факт був важливим у розбудові домену роду, тому що князь внаслідок цього став володарем всієї Кузьминської волості, поширивши свій вплив на південні порубіжні терени.

Окрім придбання маєтків різними шляхами та попри свою зайнятість військовими справами, Костянтин Иванович був дбайливим господарем. Він намагався не тільки не втратити придбані маєтки, але й розвинути в них ремесла, промисли, торгівлю. У зв'язку з цим варто коротко проаналізувати аспект економічно-господарського життя, організованого К. І. Острозьким у маєтках Південно-Східної Волині.

По-перше, з метою захисту власних володінь від руйнації та спустошень з боку татар, збереження та збільшення чисельності населення, князь здійснює укріплення міст та містечок: будує нові та укріплює старі замки – в Дубні, Полонному, Красилові, Кузьміні, Звягелі. Це давало хоч якийсь захист від постійних татарських вторгнень, оскільки населення найближчих до замків сіл, в разі небезпеки, мало змогу схватись за укріпленнями.

По-друге, особлива заслуга К. І. Острозького полягала в тому, що князь фактично налагодив торгівельне життя у краї, розширив мережу торгів та ярмарків у містах та містечках, домігшись на це відповідних привілеїв з боку великих князів Литви. Зокрема, острозькі, дубенські, полонські, чуднівські, звягельські бояри К. І. Острозького спеціальними привілеями від 20 жовтня 1508 р. та 16 листопада 1509 р. звіль-

нялися від королівської воловщини (податок до скарбу від волів) на “вічні часи” [6, с. 33].

5 березня 1511 р. Костянтин Іванович клопотав у короля дозвіл на проведення ярмарку на св. Петра у м. Полонному. Того ж 1511 р. Сигізмунд I під час Берестейського сейму підтвердив спеціальним привілеєм належність та пільги для усіх діничних маєтків Острозького: серед цього списку ярмарок на Різдво Богородиці та мито в Полонному; чинш у 2 гроші в Красиліві та ін. [7, с. 130]. Як надання за службу К. І. Острозький отримав також право на торги і ярмарки: у Чуднові (1507 р.), Кузьмині (торги щоп’ятниці, ярмарок на св. П’ятницю Тарнівську – 1517 р.); Красиліві (1517-1518 рр.), Сатисві (торги щочетверга, ярмарок на Преставлення Іоанна Богослова, 1527-1529 рр.) [6, с. 97].

У 1522 р. Сигізмунд I звільнив усіх підданих Костянтина Івановича від сплати мита луцького й заславського та податку за білу сіль, яку везли з Коломиї, Долини, Дрогобича. Тобто, князівські купці не платили гроші за провезення солі у всіх містах, окрім перевезення солі через м. Луцьк. Також, у 1527 р. князь отримав привілей на торги у своїх замках у визначені ним самим дні, при цьому іншій волинській шляхті (яка мешкала поряд) було заборонено проводити в ці дні торги у своїх маєтках, а перенести їх на інші дати [6, с. 68-71].

Підводячи підсумок питання маєткових володінь Костянтина Івановича Острозького у Південно-Східної Волині, варто зазначити що, безумовно, князі Острозькі відіграли важливу роль у розбудові Волині, а, особливо, її південно-східної частини. Заслуга великого гетьмана литовського К. І. Острозького полягає в тому, що саме він був творцем майнової потужності роду, в декілька разів збільшивши територію своїх володінь. За роки військової служби Олександр I, а згодом і Сигізмунд I надають князю десятки маєтків, серед них і сім міст, зокрема Полонне, Красилів і Кузьмин та ін. Фактично, “за службу” Острозький одержав найбільше володінь, як на території Південно-Східної Волині, так і на Волині загалом.

У спадок К. І. Острозький отримав також немало маєтків: варто згадати маєтки, які принесла князю Тетяна (Ганна) Гольшанська (замок Сульжин, маєтки Коськів, Розтоки, Козлин, Манів та інші), та князь А. Заславський для Іллі Острозького (сім сіл у Заславській волості). Шляхом купівлі К. І. Острозький придбав лише с. Росолове (Росоловці) під Красиловом Кузьминської волості. Всі ці маєткові надбання стали основою формування Острозького домену та майнової потужності князівського роду.

Джерела та література:

1. Бачинський В. М. Волинь у XVI-XVIII століттях: Навч. посібн. / В. М. Бачинський, В. М. Гром, В. І. Цибульський. – Рівне: Рівненська друкарня, 1997. – 111 с.
2. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Упоряд. І. Ворончук. – К.; Старокостянтинів, 2001. – 416 с.
3. Львівська національна наукова бібліотека НАН України. Відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінських), оп. 3, спр. 2097.
4. Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності (становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV – першій половині XVI ст.) / Д. І. Мишко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 292 с.
5. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П. М. Сас. – К. : Научная мысль, 1989. – 232 с.
6. Ульяновський В. “Славний для всіх часів чоловік”: князь Костянтин Іванович Острозький: монографія / В. Ульяновський. – Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2009. – 168 с.
7. Ярушевич А. Ревнитель православія князь Константинъ Ивановичъ Острожскій (1461 – 1530) и Правословная Литовская Русь въ его время / А. Ярушевичъ. – Смоленскъ: Изд-во С. Гуревича, 1897. – 249 с.

Володимир Александрович

ВІЛЕНСЬКИЙ СЛІД МАЛЯРСЬКИХ ІНТЕРЕСІВ КНЯЗЯ КОСТЯНТИНА ІВАНОВИЧА ОСТРОЗЬКОГО

У статті обґрунтовано погляд на ікону Богородиці (постать перемальована у 17 ст.) з молитовного ряду 1520-х років (Вільнюс, Литовський музей мистецтв) як вірогідний вклад великого литовського гетьмана, князя Костянтина Івановича Острозького (1461–1530), призначений для Успенського собору або Троїцької монастирської церкви у Вільнюсі, спорудженої у пам'ять перемоги над московськими військами в битві поблизу Орші 1514 р.

Ключові слова: ікона Богородиці, князь Костянтин Іванович Острозький, Вільнюс.

В статье представлен взгляд на икону Богородицы (фигура переписана в 17 в.) из молитвенного ряда 1520-х гг. (Вильнюс, Литовский музей искусств) как вероятный вклад великого литовского гетмана, князя Константина Ивановича Острожского (1461-1530), предназначенный для Успенского собора или Троицкой монастырской церкви в Вильнюсе, сооруженной в память победы над московскими войсками в битве вблизи Орши 1514 г.

Ключевые слова: икона Богородицы, князь Константин Иванович Острожский, Вильнюс.

The article examines the icon of the Virgin which was repainted in 17th century from Deesis, originally painted in 1520s (Vilnius, Lithuanian Art Museum). The author contends that the painting of icon was commissioned by the Great Lithuanian Hetman, Prince Constantine Ivanovych Ostrozskiy (1461-1530), and was probably granted to the Cathedral of Dormition of the Virgin or to the Holy Trinity Church of the Holy Trinity Monastery in Vilnius. It can be considered as a votum of the prince Ostrozskiy called to celebrate his victory over the Muscovite troops in the battle of Orsha in 1514.

Key words: icon of the Virgin, prince Constantine Ivanovych Ostrozskiy, Vilnius.

Істотне поглиблення зусиллями окремих дослідників упродовж останніх десятиліть широкого кола поодиноких аспектів студій над

мистецькою спадщиною Волині пізнього середньовіччя та насамперед відкриття чималого фонду нових яскравих її пам'яток дали змогу вперше наблизитися до багатьох важливих для загального контексту культурної традиції регіону історично-мистецьких проблем, які раніше залишалися поза можливостями наукового виявлення, сприйняття та осмислення. За згідним переказом сукупності опрацьованих досі різнорідних матеріалів одним з найважливіших і найцікавіших поміж новопосталим комплексом такої проблематики виявляються засвідчені назагал усе ще і надалі достатньо скромним корпусом писемних джерел та автентичних пам'яток різнопланові мистецькі ініціативи верхівки княжих еліт Волині [26, с. 74-120]. До найяскравіших відображень цього своєрідного, найвиразніше усе ще мало відкритого й через те досі, закономірно, недостатньо оціненого явища національної мистецької традиції на одному з найважливіших етапів її внутрішньої еволюції – за умов пізнього середньовіччя належить невеликий фонд оригінальних ікон XVI ст. [15, с. 65–86; 16, с. 117-119; 36, с. 755; 6, с. 60-68; 9, с. 8-17; 28, с. 21-22], насамперед першої його половини. Дотеперішнє, ще немало поверхове їх опрацювання дозволило, зокрема, виділити поміж ними найранішу ідентифіковану на Волині окрему цілісну групу з поодинокими об'єктами згодом створеними між 1514 та 1530-м роками. Їхнім замовником виступив великий литовський гетьман, князь Костянтин Іванович Острозький (1461–1530) [23, с. 24-31; 24] – одна з цільних постатей тогочасної української історії. Принаймні вони виникли в колі його мистецьких інтересів та починань, або в найтіснішому взаємозв'язку з ними [28, с. 24-25].

Віднайдення зазначеного фонду волинських пам'яток започаткувало новітнє впровадження до наукового обігу як пам'ятки місцевої історично-мистецької традиції давніше практично зовсім незнаній під таким оглядом (увага до неї не виходила поза контекст шанованого сакрального об'єкту) Межиріцької чудотворної ікони Богородиці (Межиріч, Троїцька монастирська церква) [6, с. 117-119; 18, с. 109-111; 4, с. 22; 28, с. 24-26]. Аналіз малярства й багатого золоченого орнаментального оздоблення тла та полів з яскраво виявленими прикметами стилістики першої третини століття та скромних доступних нині матеріалів до її історії дає підстави вбачати в ній вклад князя К. І. Острозького, аналіз якого поставлено за мету. Була, правда, практично без аргументації запропонована спроба потрактувати її "даром греків" щойно його синові – князеві Василеві – Костянтинові Костянтиновичу Острозькому (1528–1608) [20, с. 122-124]. Такі обдару-

вання на Волині, правдоподібно, не були рідкістю. Досить пригадати загальновідому історію Почаївської чудотворної ікони Богородиці. Сама реліквія Межиріцького монастиря за прорисом виводиться від грецьких зразків. Вона є наслідуванням взірця, знаного, зокрема, за візантійською іконою початку XIV ст. з “Розп’яттям” на звороті (Афіни, Візантійський музей) [27, № 10], намісною іконою середини XVI ст. грецької церкви святого Георгія у Венеції [33, с. 488] або іншого аналогічного образу, що відтворював спільну з ним іконографію [4, с. 22]. Втім, у візантійській мистецькій практиці, наскільки нині відомо, ця версія зображення Богородиці не набула значнішого поширення. Проте послідовно реалізований комплекс прикмет межиріцької “Богородиці” нічим не нагадує чіткої й виразно окресленої сукупності стилістичних ознак добре знаної, як усе виразніше виявляється останнім часом, в тогочасній Україні, втім й у волинському регіоні, різнорідної продукції численних власне грецьких малярських осередків. Отже, межиріцький образ постав у зовсім іншому, безпосередньо нічим не пов’язаному із самим грецьким малярством повізантійської доби віднесенні та поза його власним контекстом. Оскільки монастир засновано, найправдоподібніше, разом із Троїцьким у Вільнюсі згідно з обітницею за перемогу над московським військом під Оршею 1514 р. [22, с. 82-84], ікону слід сприймати власне на такому історичному тлі [28, с. 24-25].

Межиріцьке відкриття в останньому десятилітті отримало продовження з віднайденням на Волині й інших ікон, які є підстави співвідносити з відповідним явищем серед місцевої малярської спадщини. Віддалений (і тільки опосередкований) зв’язок із колом княжих ініціатив на мистецькому поприщі – лише через залучення рідкісної для малярської спадщини пізньосередньовічної Волині прикметної орнаментики готичного зразка у тлі та на обрамленні (правда, цілком відмінного, дещо молодшого взірця) виказує також скромнішого мистецького рівня ікона Богородиці Страсної з церкви апостола Луки в Доросині поблизу Луцька (Львівська галерея мистецтв – “Музей-заповідник Олеський замок”) [5, с. 27-35]. Вона теж є реплікою візантійського оригіналу, як виявилось, – зі спадщини аристократичного напрямку константинопольської школи малярства третьої чверті XIV ст. [5, с. 30; 28, с. 26]. Унікальним поповненням зазначеної скромної групи стали близькі до межиріцького образу за мотивами орнаменталії у її підкреслено буйних, розкішних формах, хоча й зовсім відмінної іконографії, стилістично під відповідним оглядом виразно

молодші намісні ікони Спаса та Богородиці (Камінь-Каширський, церква Різдва Богородиці) [6, с. 60-68; 9, с. 8-17]. З колом мистецьких ініціатив князя К. І. Острозького їх вдається співвіднести лише віддалено й опосередковано, проте, все ж, – достатньо переконливо: через його сестру Марію, одружену зі співвласником міста, князем Андрієм Олександровичем Сангушком.

Межиріцька “Богородиця” та пара камінь-каширських намісних орнаментикою тла готичного родоводу послідовно виділяються поміж усе ще й надалі достатньо скромної волинської малярської спадщини першої половини XVI ст., репрезентованої нині насамперед іконографією Богородиці. Водночас вони творять самостійну відокремлену групу, індивідуальною прикметою якої, поряд із відзначеними яскраво вираженими “готицизмами” орнаментальних мотивів, виступає також своєрідне, майже виняткове для Волині. Ним відзначене ще тільки наразі мало знане вірогідного київського походження [8, с. 64-65] найвиразніше недооцінене храмове “Преображення” середини століття з церкви в Кураші (Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрія Шептицького) [19, с. 20-22; 36, с. 756-757] – рідкісне для української мистецької спадщини в такому вираженні загалом наголошення колористичної складової. Цю особливість найпослідовніше реалізовано у винятково багато нюансованих кольорових відтінках білого хітону Емануїла камінь-каширської “Богородиці”. Втім, свідчення підкресленого інтересу до проблем колористики тут не бракує й у мафорії Богородиці. Проте застосована в ньому градація червоного й розбитої на декілька плям рожевої розбіленої підкладки не наділена настільки яскравим і дохідливим вираженням, що, закономірно, визначила найперше природа самого залученого кольору. Аналогічне співвідношення відтінків червоного пропонує також гіматій Спаса в Його іконі, природно, значно скромніший від “Богородиці”.

Видається, що існують підстави розширити це небагате досі кількісно, проте виняткове за місцем у мистецькій культурі епохи коло збережених на Волині пам’яток ще однією унікальною позицією, вцілілою, на цей раз, поза Україною. Збірку Литовського музею мистецтв у Вільнюсі (інв. № Т 835) прикрашає не зафіксованого походження за всіма ознаками найвищої мистецької вартості монументальна цілофігурна ікона Богородиці з молитовного ряду [35, № III 1]. Сама вона дійшла до нас як поєднання двох виразно зарисованих й чітко та однозначно окреслених різночасових напластунів мистецької куль-

тури. Малярство у його нинішньому стані не лише належить до XVII ст., а й на тлі знаних досі тогочасних зразків здатне посісти одну з найвизначніших позицій у доробку відповідного напрямку широкої традиції на теренах історичної Київської митрополії. Винятковий, без аналогів серед доступної спадщини усього регіону Східної Європи фаховий рівень вказує на нього як одне з унікальних для актуального стану уявлень явищ, зовсім невідоме окреме відгалуження малярської культури свого часу. Проте навіть побіжне ознайомлення з іконою утверджує у переконанні, що воно є записом на давнішій дошці. До такого визначення послідовно підводить як іконографія стилістично несумісних з малярством, набагато давніших з походження орнаментальних мотивів тла, так і наділений яскраво вираженими ознаками конкретної вузької історичної доби увесь стійкий комплекс стилістики їхнього виконання.

Проте хоча орнаментика у нинішньому стані віленської знахідки виступає найочевиднішим доказом безперечного поновлення первісного авторського малярства, вона виявляється не самотнім таким свідченням. Запис XVII ст. в багатьох місцях незначно перебиває найближчі до нього ділянки давнішого орнаментованого тла. Тобто, при оновленні фігуру Богородиці дещо розширено й водночас незначно збільшено супроти розмірів записаного оригіналу. На перемалювання вказує також не характерна для мистецької практики XVII ст. прикметна особливість рисунку самої постаті. Звичайно у малярському доробку XVII ст., як у цьому переконує, зокрема, ікона класичного для української спадщини молитовного ряду Миколи Петраховича Мороховського 1637 р. з Успенської церкви у Львові (Грибовичі, церква святих Кузьми і Дем'яна) [18, с. 231], голова Богородиці піднята, потрактowana майже фронтально й лише звернута до Христа. Аби не залишатися при єдиному львівському зразку, можна вказати також аналогічну щодо цього приблизно сучасну йому ікону перемишльської школи з церкви святої великомучениці Параскеви в Сливниці поблизу Перемишля (Перемишль, Національний музей Перемишльської землі) [32, іл. 1] (безперечно, створена для одного з перемишльських храмів, позаяк у самому селі церкву збудовано щойно в середині XVIII ст.). Натомість застосований у вільнюській іконі виразно зарисований і послідовно відтворений нахил голови притаманний набагато ранішій іконографії Богородиці у складі молитовних рядів. Він незмінно виступає головним способом трактування, зокрема, – у найстарших “Моліннях” другої половини XV – початку

XVI ст. зі спадщини перемишльської школи українського релігійного малярства [21, іл. 119-121, 501, 503, 518, 543, 555, 566]. Така прикметна особливість постаті теж виявляється надійною часовою ознакою для датування недоступного нині авторського малярства. Проте через суцільне поновлення при історично-мистецькому сприйнятті в нинішньому стані основне навантаження закономірно переадресовується до орнаментативної тла як єдиного доступного в оригінальному авторському вирішенні складника первісного, найдавнішого мистецького пласту унікальної вільнюської пам’ятки.

Хоча самі мотиви орнаментики обох молодших волинських та вільнюської ікон за рисунком істотно відмінні, не можна не зауважити їхньої принципової спорідненості та найтіснішого внутрішнього взаємозв’язку. Основу чіткого впевненого рисунку укладають гравійовані у достатньо тонкому шарі левкасу взаємопереплетені доволі широкі, своєрідних “м’ясистих” форм плоскі гілки з буйним листям і численними відростками та небагатьма квітами. Цілість виконана у невисокому підкреслено площинно потрактованому рельєфі. Стилізовані рослинні мотиви щільно виповнюють усю площину, майже не полишаючи вільного місця, – тло практично не проглядається. Багатий різноманітний підкреслено пишні, не позбавлені очевидної стилізації форми утворюють винятковий для спадщини українського релігійного малярства суцільний декоративний килим. Такий підхід до оздоблення тла національній традиції не притаманний і зустрічається хіба в окремих зразках з-поза головної лінії еволюції малярської культури. Окрім перелічених ікон, співвіднесених з колом мистецьких ініціатив князя К. І. Острозького, лише поодинокі значно скромніші за характером та вираженням об’єкти, незмінно позначені запозиченням орнаментальних форм західного культурного кола. Нині з них вдається вказати лише намісну “Богородицю” роботи чинного, очевидно, насамперед у Перемишлі приїжджого анонімного Майстра циклу великих празників з Успенської церкви в Перемишлі [3, с. 76-98] (Історичний музей у Сяноку) та створену на далекій окраїні українського культурного світу для храму на території нинішньої Словаччини, яка тоді теж належала до Перемишльської єпархії, “Похвалу Богородиці” з церкви святого Дмитрія у Рівному (Бардиїв, Шаришський музей) [34, № 8]. Перелічені поодинокі зразки виразно випереджують одну з прикметних особливостей практики українського релігійного малярства XVI ст., визначену побутованням гравійованої, тисненої у левкасі, як у доросинському випадку, чи “писаної” ним орнамен-

тації західноєвропейського іконографічного родоводу [1, с. 26-27; 1, 104-105]. Через відсутність з-перед середини століття датованих об'єктів [12, с. 53-60; 2, с. 66-67] не вдається запропонувати докладнішу хронологію появи й утвердження такого оздоблення, проте його поширення в іконах перемишльської та львівської шкіл не випадає сприймати ранішим від початку другої третини століття. Ця обставина теж здатна стати додатковим поважним аргументом на користь запропонованого датування відповідної групи ікон. Варто також зазначити, що серед кількісно надалі обмеженої волинської малярської спадщини така орнаментика присутня на полях намісного “Спаса у славі” луцької школи другої чверті століття з церкви архангела Михайла в недалеких Пілганах (Луцьк, Волинський краєзнавчий музей, надалі – ВКМ) [11, с. 24]. Слід звернення до відповідного кола зразків зберегла також не зафіксованого походження недооцінена досі ікона Спаса у славі першої половини століття (ВКМ), як здатні підказати її віддалені зв'язки з пілганівським образом, – теж з луцького середовища. Проте вона пропонує малярське вирішення залученого мотиву – стилізованої “квітки” на обрамленні [11, с. 21]. Одиною розшукуваною досі волинською пам'яткою з оздобленим на такий спосіб тлом є пізніша, стилістично вже тільки другої половини століття намісна ікона Богородиці з Дубенського Хрестовоздвиженського монастиря (Харківський художній музей) [25, іл. 197].

При опрацюванні камінь-каширської пари ікон уже доводилося відзначати, що застосовану в них орнаменталію слід виводити від практики краківського мистецького середовища початку XVI ст. [6, с. 60; 9, с. 9, 13]. Оскільки їхня орнаментальна система, як зазначалося, виразно молодша від присутньої у тлі “Межирицької Богородиці”, останню логічно випадає датувати ранішим часом. Позаяк створення межирицького чудотворного образу припадає на найближчі роки після битви поблизу Орші, камінь-каширські, як і вільнюські ікони, найправдоподібніше, намальовано лише в 1520-х роках. Проблема датування орнаментованого тла, природньо, заслуговує докладнішого дослідження, проте воно вимагає значно глибшого, ніж це практикувалося досі, вивчення “взірцевої” малярської спадщини тогочасного Кракова, що, зрештою, – окрема проблема з-поза кола безпосередніх завдань студій над українським малярством та притягнутим тут до його контексту вільнюським образом.

Окрім розглянутої орнаментики, до камінь-каширської пари у вільнюській “Богородиці” відсилає також своєрідний рідкісний спо-

сіб уміщення та виконання монограми. Для неї призначено верхні кути дошки, зовні обидві її половини навіть частково зрізано. Її так само гравійовано у левкасі. Відведене для обох частин поле від тла відділяє широка нерегулярна рамка, в обох випадках дещо вужча у нижній горизонтальній і дещо ширша у боковій вертикальній частині, від зображення, верхні і зовнішні обрамлення відсутні. У зіставленні з простим, позбавленим будь-яких прикрас обрамленням виконане невисоким, як і орнаментика тла, рельєфом шляхом тиснення у левкасі самі літери монограми послідовно декоративізовані. Цього досягнуто як за посередністю застосованого рисунку, так і через долучення невеликих додаткових, суто орнаментальних елементів, що найяскравіше засвідчує наділена численними дрібнішими, наскільки дозволяла застосована техніка тиснення у левкасі, “оздобниками” літера “М”.

Перелічені стилістичні особливості орнаментики тла виняткові для мистецької практики Східної Європи й виступають унікальним явищем для теренів усієї історичної Київської митрополії. Вони однозначно поєднують вільнюську “Богородицю” з її самотніми для усієї митрополичої єпархії волинськими відповідниками під зазначеним оглядом – давнішою, стилістично ранішою Межирицькою чудотворною іконою Богородиці та камінь-каширською парою намісних. Тому сумніватися у їх спільному походженні не випадало б, хоча конкретизувати його не вдається. За актуального етапу сприйняття й осмислення мистецької спадщини епохи на тлі цілковитої відсутності відомостей про тодішніх волинських малярів, конкретно питання про вірогідне авторство волинської групи ікон ставити не доводиться. Доступні матеріали до історії професійного середовища митців Волині нині розпочинає щойно самотня нотатка 1545 р. про володимирського майстра Тишка [14, с. 170], а продовжують стосовно численніші (від 1566 р.) актові джерела до біографії луцького маляра Федора [2, с. 180-181]. Щодо нововідкритої у такому контексті вільнюської “Богородиці” через поновлення це, об’єктивно, виявляється завданням для майбутнього. Через перемалювання так само неможливо ствердити як її малярство співвідноситься з його гаданими волинськими аналогами.

Волинські та вільнюська ікони збереглися, як можна здогадуватися, у своїх історичних середовищах, нині, як і за часів їх виникнення, достатньо взаємовіддалених. Єдиною прийнятною можливістю їх поєднання видається особа та діяльність князя К. І. Острозького. Як відомо, після переможної битви під Оршею він за обітницею заснував

у Вільнюсі Троїцький монастир. Монументальний образ молитовного ряду цілком міг призначатися для цього збереженого до нашого часу величного храму, або ж так само вцілілого (хоча й під новішою російською зовнішньою шатою ХІХ ст., яка цілком приховала прикмети історичної споруди) вільнюського Успенського собору. Втім, брак відомостей щодо походження ікони залишає проблему первісного призначення поза можливістю з'ясування. Єдиним доступним аспектом докладнішого опрацювання залишаються мистецькі сторони, через суцільне перемалювання постаті, – винятково орнаментальне оздоблення тла. Саме воно у поєднанні з поодинокими доступними під записом елементами давньої стилістики постаті й дозволяє співвідносити унікальний вільнюський образ із його збереженими на Волині аналогами. Вони, безперечно, укладають окрему цілість, проте недоступність оригінального малярства вільнюської знахідки не дає змоги повноцінно використати цю можливість винятково важливого, як здатний підказати його родовід, поповнення фонду ікон з вірогідного кола мистецьких ініціатив князя К. І. Острозького.

Останнім часом скромний фонд пам'яток, посталих як свідчення мистецьких ініціатив князя К. І. Острозького, вдалося поповнити не лише оригінальною “Межиріцькою Богородицею”, а й – видається – також джерельними переказами про окремі давні, рідкісні іконографії ікони у Михайлівській церкві Степанського монастиря, де з часами князя гіпотетично варто, мабуть, співвіднести зафіксовану інвентарем 1627 р. унікальну для української мистецької практики пару ікон Христа та Богородиці з архангелом Михаїлом – патроном храму [7, с. 437, 444. 445; 10, с. 32]. Доказом тому, що культ архангела Михаїла здатний співвідноситися з особою князя Костянтина Івановича, є згадка про ікони архистратига небесного воїнства в цитованому заповіті його сина Іллі, який розпорядився справити срібну шату на ікону архангела Михаїла в Межирічі і, якщо вистачить срібла, – іншу там же [29, с. 207]. Отже, писемні джерела, правдоподібно, здатні розширити уявлення про вірогідні малярські починання князя К. І. Острозького. Проте таких переказів теж небагато, до того ж, – вони неоднозначні за вимовою. Єдиним реальним їх слідом сприймалася Межиріцька чудотворна ікона Богородиці, доповнена лише посередньо здатною бути пов'язаною з князем камінь-каширською парою намісних.

На такому тлі відкриття ще однієї ікони, яку можна сприймати у колі мистецьких ініціатив знаменитого князя, безперечно, здатне стати істотним поповненням скромного вже фонду тогочасної ма-

лярської спадщини, не кажучи про вірогідні церковні пожертви князя К. І. Острозького. Жаль, звичайно, що через поновлення саме малярство залишається недоступним. Випадає сподіватися на технічний поступ й можливість перенесення на іншу основу шедевру XVII ст., яким є запис. Це єдиний реальний шанс відкрити ще один вірогідний церковний дар знаменитого князя.

Джерела та література:

1. Александрович В. Українська мистецька культура XVI ст. : перші кроки до західноєвропейської традиції / В. Александрович // Діалог культур. Матеріали Перших наукових читань пам'яті Дмитра Чижевського, Кіровоград-Київ, 17-19 жовтня 1994 р. – К., 1996. – С. 99-109.

2. Александрович В. Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 3) / В. Александрович. – Львів, 2000.

3. Александрович В. Майстер циклу великих празників з Успенської церкви в Перемишлі (Невідома сторінка зарубіжних зв'язків перемишльської школи українського релігійного малярства початку XVI століття) / В. Александрович // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2000. – Вип. 35-36. – С. 76-98.

4. Александрович В. "Тотичний епізод" історії волинського малярства початку XVI століття / В. Александрович // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник. – Луцьк, 2002. – Вип. 9: Матеріали IX міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року. – С. 22-25.

5. Александрович В. Ікона Богородиці Страстної з церкви апостола Луки в Доросині / В. Александрович // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2003. – Вип. 10: Матеріали X міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 року. – С. 27-35.

6. Александрович В. Ікона Богородиці початку XVI століття у церкві Різдва Богородиці в Камені-Каширському / В. Александрович // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 3-4 листопада 2004 року. – Луцьк, 2004. – С. 60-68.

7. Александрович В. Інвентар Степанського Михайлівського монастиря 1627 року / В. Александрович // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10-11. – С. 423-449.

8. Александрович В. "Моління" – нововідкритий шедевр київського малярства другої половини XVII століття / В. Александрович // Пам'ятки України: історія та культура. – 2007. – Ч. 1. – С. 55-68.

9. Александрович В. Намісна ікона Спаса початку XVI століття у церкві Різдва Богородиці в Камені-Каширському / В. Александрович // Волинська

ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIV міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 29–30 жовтня 2007 року. – Луцьк, 2007. – С. 8–17.

10. Александрович В. Українська пізньосередньовічна іконографія Христа та Богородиці зі святим покровителем храму / В. Александрович // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. – Луцьк, 2008. – Вип. 15: Матеріали XV міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 25–26 вересня 2008 року. – С. 31–36.

11. Александрович В. Волинська іконографія Спаса у славі / В. Александрович // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. – Луцьк, 2010. – Вип. 17. – Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2010 року. – С. 12–39.

12. Гелитович М. Датовані ікони перемишльської, волинської та львівської шкіл українського малярства XVI століття / М. Гелитович // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації. Науковий збірник. Матеріали VI міжнародної наукової конференції по волинській іконі, м. Луцьк, 1-3 грудня 1999 року. – Луцьк, 1999. – С. 53–60.

13. Драган М. Українська декоративна різьба XVII–XVIII ст. / М. Драган. – К., 1970.

14. Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував Володимир Кравченко. – К., 2005.

15. Луц В. Волинські ікони XIII–XVI століть / В. Луц // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2000. – Вип. 5: Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Збірник наукових праць. – С. 65–86.

16. Луц В. Ікона Богородиці Одигітрії з Троїцької церкви Межиріцького монастиря / В. Луц // *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu: Historia, kultura, sztuka.* – Zamość, 2001. – S. 117–119.

17. Луц В. Мистецька спадщина / В. Луц // Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. – К., 2002. – С. 107–150.

18. Овсійчук В. А. Українське малярство X–XVIII століть. Проблеми колюру / В. А. Овсійчук. – Львів, 1996.

19. Павличко Я. Храмова ікона “Преображення” XVI ст. із церкви с. Кургани Рівненської області / Я. Павличко // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали III Всеукраїнської наукової конференції м. Луцьк, 12–13 грудня 1996 року. – Луцьк, 1996. – С. 20–22.

20. Пархоменко І. Три шкіци про ікони / І. Пархоменко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – Ч. 4. – С. 122–124.

21. Патріарх Димитрій (Ярема). Іконопис Західної України XII–XV ст. – Львів, 2005.

22. Ричков П. А. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких / П. А. Ричков, В. А. Луц. – К., 2002.

23. Ульяновський В. Відоме і невідоме в біографії та діяльності князя К. І. Острозького / В. Ульяновський // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 24–31.

24. Ульяновський В. "Славний для всіх часів чоловік": князь Костянтин Іванович Острозький / В. Ульяновський // Видатні постаті острогiani. – Острог, 2009. – Вип. 2. – 167 с.

25. Уманцев Ф. С. Живопис кінця XVI – першої половини XVII століття / Ф. Уманцев // Історія українського мистецтва: У 6 т. – К., 1967. – Т. 2: Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – С. 275–318.

26. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко. – К., 1993. – 416 с.

27. Acheimastou-Potamianou M. Icons of the Byzantine Museum of Athens / M. Acheimastou-Potamianou. – Athens, 1998.

28. Аleksandrowycz W. Ikony Matki Boskiej fundacji przedstawicieli książęcych elit Wołynia XVI wieku / W. Аleksandrowycz // Acta Academiae Artium Vilmensis. – 2008. – Т. 51. – S. 21–32.

29. Archiwum xiążąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1890. – Т. 4.

30. Biskupski R. Ikony w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku / R. Biskupski. – Warszawa, 1991.

31. Biskupski R. Ikony w zbiorach polskich / R. Biskupski. – Warszawa, 1991.

32. Biskupski R. Sztuka Kościoła prawosławnego i unickiego na terenie diecezji przemyskiej w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku / R. Biskupski // Polska-Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. – Przemyśl, 1994. – Т. 2: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym. – S. 157–164.

33. Byzantium: Faith and Power (1261–1557) / Edited by Helen C. Evans. – New Haven; London, 2004.

34. Grešlík V. Ikony Šarišského múzea v Bardejove / V. Grešlík. – Bratislava, 1994.

35. Lietuvos sakralinė dailė XI–XX a. pradžia. Lietuvos rukstantmečio programos ir Jubiliejiniu 2000 metu parados krikščionibė lietuvos mene. Katalogas. – Vilnius, 2003. – I tomas: Tapyba Sculptūra Grafika XIV–XX a. pradžia.

36. Łuć W. Wołyńskie ikony XIII–XVI wieku / W. Łuć // Przegląd wschodni. – 2001. – Т. VII. – Zesz. 3(27). – S. 749–774.

Микола Бендюк

ПРЕДМЕТИ ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВОГО ТА ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА, ЩО ПОВ'ЯЗАНІ З ОСОБОЮ КНЯЗЯ К. І. ОСТРОЗЬКОГО

Стаття є спробою ідентифікувати окремі предмети декоративно-ужиткового та образотворчого мистецтва, які пов'язані з особою видатного діяча історії XVI ст. – князя Костянтина Івановича Острозького.

Ключові слова: князь, хрест, образотворче мистецтво, ікона, картина.

Статья есть попыткой идентифицировать некоторые предметы декоративно-прикладного и изобразительного искусства, связанные с личностью известного деятеля истории XVI ст. князя Константина Ивановича Острожского.

Ключевые слова: князь, крест, изобразительное искусство, икона, картина.

The article is the attempt to identify some objects of decoratively-applied and fine arts, which are related to the face of prominent figure in the history of the XVI century – prince Constantin Ostrozskyi.

Keywords: prince, cross, fine arts, icon, picture.

Більшість, навіть із спеціалістів, які знають насліддя князів Острозьких не орієнтуються у всьому комплексі об'єктів що належать до княжої родини. Кожен із науковців знає свою “вузьку” тему. Спробу поєднати мистецькі та архітектурні пам'ятки з особами князів Острозьких здійснили Ричков П. А., Луц В. Д. у книзі “Архітектурно- мистецька спадщина князів Острозьких” виданій в 2002 році. Але з того часу вже знайшлося чимало предметів які ми можемо ідентифікувати в приналежності до княжої родини, і назріла потреба об'єднати їх в єдину статтю. Ця розвідка має за муту ознайомити з предметами що пов'язані з особою князя Костянтина Івановича Острозького та його оточення. Більшість речей відомі з письмових джерел, але деякі з них можемо сьогодні назвати.

Йосип Новицький згадував серед збережених в його часи цер-

ковних атрибутів “княжої”¹ для Острога доби на престольний хрест з датою 1475 р. На його думку, цей хрест був “ймовірно, німецької роботи” [14, с. 483]. Костянтину Івановичу в 1475 р. було лише 15 років і, якщо дата виготовлення хреста вірна, то, очевидно, ініціатива по виготовленню хреста мала належати обом братам Михайлу та Костянтину, оскільки батько Іван Васильвич помер між 1466 – 1474 рр. Також існує ймовірність, що хрест був виготовлений на замовлення молодих князів на честь померлого батька.

До згаданого Й. Новицьким хреста можна віднести на престольний хрест із Миколаївської церкви м. Острога (рис. 1). Хрест, який виготовлений із срібла та латуні за допомогою техніки карбування, гравіювання, лиття, позолоти, посріблення та емалі, є надзвичайно цікаво оздобленим. На всю поверхню як з лицевої сторони (де зображене розп’яття), так і зворотної (зі сценою хрещення), нанесено своєрідну м’яку емаль-чорнь. Цей елемент було винайдено алхіміками Венеції в кінці XV ст. [4, с. 256]. В емалі, що має жовтуватий відтінок, штихелем вирізано рисунок, частково різцем майстер робив заглиблення і в сріблі, під емаллю. Після цього всі вигравіювані канавки були заповнені ртутним золотом. При підігріванні ртуть випаровувалася, а золото з емаллю та сріблом створювали одне ціле. Інший варіант заповнення канавок – це впресовування золотого дроту. На фоні жовтої емалі золотого малюнка практично не було видно. Щоб він проявився, потрібно було створити умови для окислення емалі [1, с. 9-12].

Переважно хрест виконаний у готичному стилі і тільки в орнаментативній вгадується вплив ренесансу. Можливо, майстер, який виконував замовлення православного (?) вельможі², навчався в Німеччині, звідки і перейняв специфіку виготовлення та оформлення подібних речей.

Син острозького соборного священика Дмитро Рихліцький³, описуючи церковне майно Богоявленського храму в першій половині XX ст., звернув увагу на “величезний воздвиженський” позолочений

¹ “Княжий” період для Острога датується XIV – XVII ст. – час володіння містом князів Острозьких.

² Ноги в Ісуса Христа прибиті двома цвяхами, що характерно переважно для православної традиції, інколи подібні розп’яття зустрічаються і в католицьких хрестах, але те що над розп’яттям вигравіювано ініціали кирилицею ІН ЦИ підтверджує думку стосовно православного походження хреста.

³ Дмитро Рихліцький, син соборного священика Михайла Рихліцького, загинув в червні 1941 р. і похований на Бельмазькому кладовищі. Рукопис зберігався в сімейному архіві родини Бобровницьких.

хрест, замовлений у Німеччині князем Костянтином Івановичем в 1525 р. (рис. 2) [17, с. 109].

Згаданий на престольний хрест нині зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника м. Острога і, на мою думку, існують великі сумніви стосовно датування 1525 р. Якщо сам хрест ще можливо віднести до кінця XVI ст., то стилістичні особливості накладок вказують на хронологічно пізніше походження. З огляду на те, яким чином деякі із накладок виступають за межі матової основи і з певним перебільшенням заповнюють простір на хресті, накладки можна продатувати не раніше, ніж початком XVII ст. Звідки Д. Рихліцький взяв таку точну дату – здогадатися важко. Гіпотетично можна припустити, що він бачив якісь записи в церковних архівах, які до нашого часу не дійшли.

Хрест виготовлено із срібла, латуні, кольорового скла за допомогою техніки лиття, карбування та позолоти. Він чотириконечний, з лопатовими розширеннями по краях, на седесі¹ розділений трьома яблуками. Власне седес – трьохгранний, кожна сторона якого утворює декоративний картуш. Основна частина останнього прикрашена канфаренням,² а краї обведено відполірованою стрічкою. Седес, як і увесь хрест, прикрашено декоративними накладками з патинованого срібла, по центру – військова арматура, по боках – плоди овочів та фруктів. Арматура³ з двох сторін різна, а на третьому взагалі відсутня. Седес стоїть на трьох стилізованих левах з довгими гривами та хвостами, закрученими наперед (праворуч від тіла). Стояк та рамена прикрашені накладками та наскрізними отворами, в які вставлено зелене скло. Під час богослужінь, коли хрест ставився із врахуванням заднього світла від лампад, то створювалося враження сяючого хреста. Можливо, хрест виконував функції релікварію і за скло було вкладено святі мощі. Накладки, крім декоративних, мають також сюжетні композиції – св. Юрій, невідомий католицький святий, чотири євангелісти. Якщо порівняти якість та техніку виконання накладок, є всі підстави стверджувати, що виконували їх різні майстри [1, с. 17-19].

Можна також припустити, що хрест привезли зі своєї закордонної мандрівки брати Костянтин та Януш Олександровичі Острозькі у 1613 р. Молоді князі, поїхавши до Італії, мали офіційну аудієнцію

¹ Седес – підставка.

² Канфарення – орнаментация дрібними крапками та штрихами.

³ Арматура – орнаментация з використанням військових атрибутів: мечі, шаблі, щити і т. і.

з Папою Римським Павлом V. Папа подарував гостям, окрім великої кількості різноманітних дрібниць, великого срібного хреста [5, с. 21].

Йосип Новицький повідомляв також про ікону Богородиці коптського письма (рис. 3) [3, с. 53; 14]. За легендою, вселенський патріарх, перебуваючи в гостях у Костянтина Івановича Острозького (інколи називається ім'я Василя-Костянтина), після відвідин Єгипту подарував князю ікону Арабської Богородиці. На іконі було зображено Богоматір з дитиною, де і жінка, і немовля виглядали як люди негроїдного типу, з темним кольором обличчя, великими носами та масивними губами. Не розуміючи, чому образи святих такі темні і незвичні, острожани визнали власне за самою іконою святість і шанували її як чудотворну.

Ікона Арабської Богородиці в даний час знаходиться в експозиції краєзнавчого музею м. Острога. Первісний образ, ймовірно, належав до коптського письма XV – XVI ст. (колишній директор музею Йосип Новицький датував її ледь не IX ст.). На мою думку, ікону, можна датувати не раніше другої половини XVII ст. Сам образ, написаний на полотні олійними фарбами, раніше вже неодноразово реставрувався, але, судячи зі стилю написання, вгадується рука іконописця, близького до Острозької іконописної майстерні. Стрільчасті брови, зменшена верхня губа видають майстра з місцевого середовища, особливо якщо порівняти лики дитяти-Ісуса (негроїдного типу) з іконою Острозької Богородиці, що знаходиться в церкві на Новому місті Острога. Позолочений оклад Арабської Богоматері, виконаний карбуванням на срібній пластині теж хронологічно відповідає другій половині XVII ст. Ця ікона особливо шанувалася родиною князів Острозьких, про що свідчить заповіт старшого сина гетьмана Костянтина Івановича – Іллі (1539 р.) [20, с. 116].

З усього вище зазначеного можна зробити висновок, що оригінал ікони Арабської Богородиці був привезений до Острога ще на початку XVI ст., але вже в другій половині XVII ст. ікона була в поганому стані. Оскільки образ вважався чудотворним, в другій половині XVII ст. з неї зробили копію. Після цього іконописець в міру свого розуміння і відповідно до традицій вже нової доби вніс поправки. В образах майже повністю виключено площинність, додано стилістичні риси Острозької іконописної майстерні, які повною мірою втілилися в іконописі даної території вже у XVIII ст. Сам же оригінал ікони XVI ст., згідно церковних правил, швидше за все був спалений, а попіл розсіяний над річкою, щоб по ньому не ступала людська нога.

Костянтин Іванович в 1499 році подарував Дерманському монастирю рукописну книгу “Повчання Патріарха Каліста” [22, с. 82]. У 1507 р. кн. Острозький подарував монастирю ще й Євангеліє в срібному окладі, разом зі срібним визолоченим потиром прикрашеним дорогоцінним камінням¹, диском², лжицею, срібним позолоченим “воздвизальним” хрестом із мощами, срібною панагією, три срібних і два золотих вінці, десять міней місячних із яких вісім написані на пергаменті та іншим церковним начинням [22, с. 182]. Оправа Євангелія була виготовлена, вірогідно, в Німеччині. Чільна сторона Євангелія – це металева пластина, вкрита синьою емаллю, що вказує на можливе виготовлення оправи за кордоном [19, с. 31-32]. Швидше за все, сама книга була написана в Україні. На оправу накладено чотири наріжники із гравійованими зображеннями євангелістів та середник прямокутної форми зі сценою “Розп’яття з пристоячими”. На жаль, нині невідомо, де знаходиться Євангеліє. Існує тільки опис, зроблений О. Тищенком, вірогідно, під час реставрації у 50-х чи 60-х роках ХХ ст.

Ще наприкінці ХІХ ст. в Дерманському монастирі зберігалася медаль 1516 р. із зображенням К. І. Острозького, вмонтована в дерев’яний хрест [11, с. 8-12].

Після перемоги князя Острозького над татарами під Вишневцем в перистилі францисканського монастиря в Кракові написали картину в якій Костянтин Іванович зображений переможцем над татарами. А. Ярушевич пише про те що тоді ж князя нагородили мальтійським орденом [22, с. 123].

Описи ризниці Успенського собору Лаври вказують на те, що Костянтин Іванович подарував монастирю коштовну, оправлену в золото панагію. (рис. 4) Остання складалася з великого синього яхонту (сапфіру), де було вирізьблене зображення Спаса-Вседержителя на троні, обрамлене десятьма діамантами, 20 рубінами, 6 гранатами, 12 смарагдами [20, с. 128]. Панагія увінчувалася срібною коронкою, яка в свою чергу була усипана дорогоцінним камінням, а внизу мала три привіски з сапфіру. (В. Ульяновський вказує на датування панагії попередніми дослідниками ХVІ-ХVІІ ст. і припускає можливість її виготовлення і дарування сином Костянтина Івановича – Василем-Костянтином)³ [16, с. 52].

¹ Потир – чаша або келих, яким користуються під час виконання християнських релігійних обрядів.

² Дискос – тарілка для просфор (хлібів), яка використовується під час виконання християнських релігійних обрядів.

³ Стосовно твердження Полюшко Г.В. у роботі “Втрачені скарби Лаврського му-

В Україні відомі численні аналоги, які не дозволяють віднести цю роботу до першої половини XVI ст. З кінця XIX ст. мистецтвознавці, описуючи лаврську ризницю, датували панагію кін. XVI – поч. XVII ст., хоча й атрибутували К. І. Острозькому. Звідки ця атрибуція невідома, підписів ніде немає. Є пізній інвентар XVIII ст., де вказано, що її “міг подарувати” в 1632 р. (!) К. І. Острозький. Тож будь-які докази навіть про прізвище її дарителя відсутні. Відомо, що подібну панагію В.-К. Острозький посилав у Москву патріарху Іову¹.

Наймовірніше панагія була виготовлена в Німеччині, діаманти та смарагди мають характерну огранку, яку в Московії стали використовувати лише в кінці XVII ст. (до того часу каміння використовували в основному у вигляді кабошонів). Панагія носить маньєристичні риси. В Україні практично не зустрічається речей замовлених українською шляхтою, які б ми чітко назвали ренесансними.

Князю Костянтину Івановичу належить родова ікона князів Острозьких “Межирицька Богородиця” поч. XVI ст. – одна з найбільших святинь нашого краю, яка вже понад 400 років зберігається в Свято-Троїцькому храмі с. Межирич (рис. 5).

На початку XX ст. Й. Новицький записав легенду про князя Костянтина Івановича та ікону “Межирицької Богородиці”, вказавши дату першого “дива” – початок липня 1522 року. “У той час татари часто нападали на українські та білоруські землі. У цей раз ординці вирішили захопити місто Слуцьк. У місті залишилась дочка князя Слуцького – Олександра. Смілива дівчина не розгубилася і вирішила взяти керівництво обороною міста на себе. Олександра послала одного з слуг до литовського гетьмана – Костянтина Івановича Острозького. Але шлях до Слуцька був неблизький, раптом сталося диво. Божа Матір зглянулася на молитви Олександри. Родова ікона князів Острозьких “Богородиця Одигітрія”, що завжди супроводжувала їх у військових походах чудесною силою піднялася в повітря і перенеслася по небу до Слуцька. Побачивши в небі ікону, вражені та налякані дивом ординці почали в паніці відступати. Костянтин Іванович, що надійшов на той час із своїм військом, довершив їх розгром. Костянтин Іванович невдовзі одружився на Олександрі...” [8, с. 288].

зею”, що “Панагія увінчувалася срібною коронкою, усипаною алмазами та іншим дорогоцінним камінням, внизу – три привіски з сапфіру”, то на фото чітко видно, що сапфір був лише один, по боках від нього були закріпленні у вигляді підвісок перлини.

¹ Інформацію надав В.І. Ульяновський, за що йому щиро дякую.

Написані на іконі образи Богородиці та Христа виконані у стилі візантійської іконографії, хоча й відчувається вплив західного мистецтва. Ще більше до Заходу наближене тло образу, на якому розміщено різьблений пізньоготичний орнамент. Характер оздоблення німбів потрійними, глибоко ритованими канавками нагадує твори анонімого “майстра родини Марії” першої третини XVI ст. На лівій руці Богоматір тримає Сина, а вільною рукою, ледь торкаючись до коліна Ісуса, показує на нього. Згідно із візантійською традицією Христос зображений із обличчям дорослої людини. В одній руці він тримає сувій, а іншою – благословляє Матір. Жестами рук, поглядами очей Богородиця та Христос звертаються до людей.

Не випадково ікону вважають написаною в честь перемоги князя Костянтина Івановича в битві під Оршею¹ у 1514 р. Напередодні бою гетьман пообіцяв спорудити у Вільні два муровані храми, “якщо благий і всемогутній Бог дасть... перемогу над ворогом” [22, с. 234]. Мабуть, ікона з’явилася завдяки цій обітниці. Є надія, що ікони, подібні до “Межиріцької Богородиці”, віднайдуться у віленських церквах, а також на території Білорусі.

У тому ж 1514 р. князь К. Острозький, здобувши перемогу над московським військом у битві під Оршею, отримав численні трофеї. Саме тому, вірогідно, у сховищах Дубенського замку за реєстром 1616 р. з’явилися гармати з кентавром і московським гербом (на останньому присутні ініціали московського князя, і надзвичайно цінна здобич – позолочена булава московського царя “*Bulawa zlocista cara wielkego Moskiewskiego*” (ймовірно, головного воєводи Івана Челядніна) [25, с. 206-221].

Частину трофеїв князь Острозький передав польському королю. Серед них були і бронзові гармати, з яких ливарник Ганс Бехам у 1520 р. відлив дзвін “*Zugmunt*”. Згаданий дзвін і нині висить на дзвіниці костелу на Вавелі (рис. 6).

Саму власне битву під Оршею проілюстровано картиною, яка зберігається в Варшавському народоному музеї (рис. 7). Картина на дубових дошках датується 20-ми рр. XVI ст. та атрибутується майстру з школи Луки Кранаха-молодшого, котрий міг бути безпосереднім учасником битви. На картині близько тисячі постатей із характерними рисами облич. Костянтин Іванович тричі зображений на картині, яка відтворює розгортання трьох етапів битви: під час переправи литовського війська гетьман спостерігає за процесом на правому березі

¹ Орша – місто на території сучасної Білорусії.

Дніпра, керує складним маневром повороту литовського посполитого рушення, переслідує московське військо.

У першому епізоді з гетьманом розмовляють два старші начальники (належать до польського і литовського штабів). Командир, який висувається вперед, має сарматські риси, тобто певний фізіономічний тип, властивий полякам: довгасте обличчя з вусами злегка опущеними вниз. Він одягнений у розшиту галуном делію¹, має ренесансний берет. На делію викладений гофрований комір, що входив в той час до польського костюму під впливом західноєвропейської моди. Під ним сивий кінь, позолочена зброя, червоні ремені. Дещо позаду ледь видно литовського бородатого командувача, у хутряному ковпаку і червоній шубі, який зосереджено слухає. В глибині, за гетьманом і литовським командувачем, прапороносець тримає гетьманський значок. Прапороносець (значковий), бородатий “литовець” (це міг бути українець або й татарин, що входив до особистої охорони князя) зображений в “татарській” шапці з темною довгастою тулією, окантованою білим хутром, в червоній розшитій галуном ферязі. На держаку з наконечником – значок (прапор) з червоної тканини прямокутної форми, на ньому зображений позолочений герб Острозького.

У другому епізоді гетьман є центральною фігурою, він на коні, але, на відміну від свого оточення та загалом воїнів, без шолома (рис. 8). Гетьман зображений портретно: з довгою сивою бородою і вусами, на голові тканий золотом берет, подібний тому, що був у короля Зигмунда (рис. 9). З натхненним видовженим обличчям князь скаче на коні, показуючи правою рукою напрям удару для артилерії та кінноти, на пальці має золотий перстень. Він одягнений в пурпурну ферязь, розшиту спереду золотом (в кольорах візантійських володарів); на шиї два золоті ланцюги з широкими ланками; чоботи чорні, високі; на верх стопи накладено металеве позолочене кільце, що оберігає щиколотку; стремено обручеве з кулькою внизу; позолочена угорського типу шабля, не вийнята з піхов, тримається на прикрашених ремнях з круглими золотими медальйонами. Кінь під гетьманом покритий блакитною попоною, накинутою зверху на сідло, зав’язаною у вузол на кінських грудях; деталі зброї позолочені. Гетьман відпустив вуздечку і жваво жестикулює, вказуючи пальцем правої руки на поле битви.

Острозький, що народився близько 1460 р., під час битви був приблизно у віці 54 років, але виглядав старшим: його старила сива бо-

¹ Делія – вид плаща, підбитого хутром.

рода. За свідченнями сучасників, князь був “невеликої статури, але благородного серця, всім доступний, з лицарськими людьми щедрий, з полоненими милосердний, такий, що виділявся військовим талантом”, інший дослідник описує князя “... Воїн з дитинства, росту невисокого, не показний ззовні, брюнет, смуглий...” [22, с. 214-215]. Позаду К. Острозького знаходяться охоронець та значковий, який тримає штандарт червоного кольору з родовим гербом. У третьому епізоді князь вже не має на голові берета, а в руці тримає гетьманську позолочену булаву, з якою мчить в бій. Біля нього все ті ж охоронці з княжим прапором.

Згадані портретні зображення К. Острозького вважаються найбільш автентичними, на відміну від пізніших парадних портретів [2, с. 74-78]. Більшість дослідників “Битви під Оршею” відзначали несхожість портрета К. Острозького на картині і його надгробку.

У краєзнавчому музеї Острога експонується портрет Костянтина Івановича, який, як зазначено у каталозі Братства ім. князів Острозьких, потрапив до музею в 1915 р. в якості подарунка від російського офіцера (рис. 10) [7]. Це менш, ніж погрудне зображення князя в чорному одязі та береті, які майже зливаються із темним тлом. З лівої сторони внизу є напис “Konsnt. X. Ostrogski” і під ним розташовані літери, які неможливо прочитати. Потрібно відзначити певну ідеалізацію рис обличчя: відсутні зморшки під очима, запалі щоки. Однак в цілому портретні риси збережені і переданий сильний вольовий характер князя. Зазвичай цей портрет вважається копією XVII ст. із прижиттєвого портрету К. І. Острозького.

В історичному музеї м. Львова є копія написана в XIX ст. з портрета князя, вона дуже подібна до його острозького портрета (рис. 11). Чітко видно напис, ідентичний з написом на острозькому портреті: “Kon. X. Osyrogski HWL” (“Костянтин князь Острозький гетьман великий литовський”). Ще один портрет князя, майже ідентичний з острозьким, опублікований в “Історії українського мистецтва” (1963).

На початку XVII ст. в князівських замках поширюється мода на родові портретні галереї. Очевидно, портрети Костянтина Івановича були призначені саме для них. Автором однієї з таких робіт був художник Ян Косинський, який у другому десятилітті XVII ст. писав портрети для Томаша Замойського, та його дружині Катерині – внучці Костянтина Івановича (рис. 12). В листі до Замойського Ян Косинський пише: “Діда її мосці пана отця князя Костянтина ще не напи-

сав. Але все надіюсь швидко виконати” [26, с. 217-218]. На портреті Косинського князь одягнутий у металевий панцир, на голові берет. Поверх металевих лат одягнута шуба з широким хутряним коміром, така, як на портреті Василя-Костянтина, зображеному на його золотій медалі в Ермітажі. Зображення вписане в овал, по периметру якого йде напис: “Konstanty rex Ostrozky zye Anna 1531” (“Костянтин князь Острозький жив до року 1531”).

Портрет Костянтина Івановича, який знаходиться в Білоцерківському краєзнавчому музеї – це ще одна репліка XVIII ст. образу гетьмана (рис. 13). Образ князя подібний, як і на попередніх портретах, але розміщення самої фігури змінено: Острозький стоїть в лахах, обперезаних через плече червоним плащем, спершись на булаву, на голові – все той же чорний берет. На задньому плані зображено ледь помітний пейзаж.

Поширення родових галерей у замках магнатів сприяло створенню шаблону парадного портрета, яскравим прикладом якого є портрет Костянтина Івановича Острозького, намальований на замовлення Радзівілів для їх галереї у Несвіжі (рис. 14). Можна припустити, що замовником зразка для несвізького портрету був Ян Кшиштоф Радзівіл, який двічі був зятем К.-В. Острозького – одружений спочатку з його старшою дочкою Катериною в 1578 р., а після смерті останньої – з її сестрою Єлизаветою в 1593 р. Відомості про те, хто зображений на портреті, можна визначити за булавою в руці гетьмана, яка й вказує на особу портретованого. Гетьман стоїть біля столу, вкритого червоною скатертиною. На ньому парчевий кунтуш насиченого фіолетового кольору з золотими гудзиками; в одній руці булава, оздоблена дорожцями камінням, інша рука лежить на позолоченому ефесі шаблі.

У серпні 1579 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври Василь-Костянтин Острозький встановив величний надгробок над місцем поховання свого батька – князя Костянтина Івановича Острозького (рис. 15). Зведення грандіозного монумента через 49 років після смерті батька було для Василя-Костянтина не лише обов’язком синівської любові, але й наслідком далекосяжних політичних розрахунків. Адже його могутність базувалася не тільки на видатних дипломатичних, господарських і військових здібностях, багатстві та меценатстві, але й на ореолі слави батька – гетьмана Великого князівства Литовського Костянтина Івановича, яку він вміло використовував для досягнення власних цілей. Поховання К. І. Острозького в Успенському соборі не було випадковим. У свій час князь багато

оздобив храм. Найбільш значними заходами князя були роботи по створенню вівтарної огорожі у вигляді багатоярусного тязлового іконостасу, який він встановив поперед мармурового темплону XI століття. Авторство пам'ятника К. І. Острозькому не визначено остаточно. Польський мистецтвознавець М. Т. Гембарович вважав надгробок роботою львівського скульптора Себастьяна Чешека, за походженням краків'янина, який приїхав до Львова на поч. 1570-х рр. і прожив у цьому місті до 1612 року. Постаць К. І. Острозького величаво-спокійна та умиротворена. Голова не відкинута в неймовірному напруженні на руку, як в пам'ятнику Зигмунта II, а спокійно лежить на подушці. За своєю композицією постаць князя особливо подібна до скульптур гетьмана Яна Тарновського та його сина Криштофа в їх подвійному надгробку в Тарновському костелі. Обличчя князя, можливо, робилось з образу Василя-Костянтина або з портрету Костянтина Івановича, шаблонна копія якого знаходиться в Острозькому краєзнавчому музеї (рис. 16). Висока ступінь ідеалізації та героїзації не затіняють індивідуальних рис портретованого. Значимість та велич особистості К. І. Острозького розкривали деталі архітектурного обрамування пам'ятника. Саркофаг розміщався в тріумфальній арці, обрамленій знаменами, гарматами, мечами, списами та іншими атрибутами, які розповідали про військову славу князя.

На верхній частині арки пам'ятника зображена завіса, яку відсувають два маленьких пугті. Над завісою розташована дещо змінена корона порівняно з тією, що на голові великого гетьмана (можливо, корона над завісою пізнішого барокового походження). Включення завіси в надгробок Острозького не було випадковим. Подібні речі трапляються в багатьох пам'ятниках доби. Арка із завісою асоціювалася зі входом у вівтарну частину церкви. Таким чином, вона символізувала ворота раю, через які увійде небіжчик, щоб зайняти гідне місце серед святих.

Одним з найбільш важливих атрибутів скульптурного зображення князя Костянтина Івановича (або як його ще інколи називають Костянтина I), що розкриває значення його непересічної особистості, є королівська корона [18, с. 22]. Цей атрибут зазвичай зустрічається в надгробках королів. Магнати та шляхтичі зображувались простоволосі, а біля їхніх ніг, або рідше біля голови, стояв шолом. За традицією, князі Острозькі вважали своїм родоначальником внука Данила Галицького – князя Василька Романовича, який народився бл. 1256-1260 рр. і помер на початку XIV ст. Згідно з історико-генеа-

логічним дослідженням Л. Войтовича, ця версія не є безпідставною. Сама форма корони – дві пластини, розміщені навхрест, закінчення яких об’єднані широким обручем, декорованим скупими рельєфними прикрасами простої квадратної та круглої форми; всередину була вставлена подушка, функція якої заключалася в утриманні корони високо на голові і пом’якшуванні тиску металу. Королівський головний убір є оригінальним та відмінним від решти подібних у XVI ст. та від корони Стефана Баторія. Він був явно несучасним і нагадував убори польських королів XIII-XV ст. Така корона була і в “галицького короля” Данила Романовича, і його сина Лева Даниловича¹. Зображення подібної корони на голові К. І. Острозького підтверджувало винятковий авторитет князя, якого називали “некоронованим королем Руси”. Його меморіальний пам’ятник возвеличував увесь рід князів Острозьких. З описів ми знаємо, що корона та ланцюг на постаті князя були позолочені, а подушка, як власне і вся постать гетьмана, була виготовлена з червоного мадярського мармуру.

У надгробку князя Януша Острозького в Тарнуві (1620) корона вже є усталеним атрибутом княжої родини Острозьких (рис. 17). Щоправда, вона зазнає деяких змін відповідно до моди та смаку замовника: в короні з’являються декілька рядів ов², в нижньому ряду у вигляді перлин, а у верхньому перлини чергуються з довгастими намистинами. Від нижнього обідка на подушку виходять прикраси у вигляді вогняних язиків.

Подібну корону, як в надгробку Костянтина Івановича, ми бачимо на портреті Януша, але без вогняних “язиків” (рис. 18). Такі ж корони увінчують голови більшості князів Острозьких у виданні Б. Папроцького “Gniazdo snoty” (рис. 19) [24, с. 209]. Цікаво, що такі ж королівські корони на головах мають і великі князі Київські у цьому ж виданні³, інші князі одягнуті лише в княжі шапки або берети (рис. 20-21). Напрошується думка, що Б. Папроцький підтверджував легенду, згідно якої князі Острозькі були продовжувачі роду Великих князів Київських. Можливо, виведення князів Острозьких з великокняжих

¹ Схожу корону бачимо на портреті князя Лева роботи Луки Долинського (1745-1824) та гравюрі, вміщеній в календарі “Der Pilger von Lemberg” 1822 р.

² Ови – прикраси в архітектурі та декоративно ужитковому мистецтві, що зображувалися у вигляді продовгуватих бусин чи перлин.

³ У “Gniazdo snoty” в таких коронах зображено князів Ігора, Ольгу, Володимира, Ярослава. Також окремо, але без корони зображено волинського князя Давида і вказано, що йому було надано Остріг, Дубно, Дорогобуж, Чарторийськ у 1099 році, що розходиться із загально прийнятою датою – 1100 рік.

та королівських династій спрямовано було на отримання престолу князем Василем-Костянтином. В 1570–ті рр. кандидатура князя Василя-Костянтина висувалася на королівство турецьким урядом [9, 116].

Для Василя-Костянтина встановлення надгробка Костянтину Івановичу в королівській короні було підтвердженням статусу “некоронованого короля Русі-України”. М. Смотрицький бачить у “Антигрифах” “нев’янучу корону в нагороду вічної слави” та прямо називає князя “царем” [23, с. 80]. Меморіальний пам’ятник возвеличував увесь рід князів Острозьких, але, на жаль, він загинув під час знищення Успенської церкви в 1941 р. комуністами-підпільниками. Нині в Києво-Печерському заповіднику зберігається копія надгробку з портрету князя.

Зі зброї, що залишилася з часу князя Костянтина Івановича Острозького, Львівський арсенал має майже повний комплект: кольчуга, частина шолома з бармицею та меч. Всі ці речі належали вершнику із війська Костянтина Івановича, який загинув в битві під Сокалем. Під час дослідження виявилось, що кольчуга складається із двох частин різних кольчуг, на час бою змонтованих в одне ціле. Це видно з кілець: правий бік кольчуги має плоскі кільця, а лівий – округлі. Півтораручний меч у вершника теж старий і датується першою половиною XV ст. Швидше за все, воїн не був багатим, тому й користувався відремонтованою кольчугою [10, с. 12-14]. Меч також є свідченням бідності, оскільки на той час поступово відходив з ужитку – в бою його замінила більш мобільна шабля. Меч залишався одним із символів роду і передавався від батька до сина. В залежності від моди змінювалася лише рукоять з хрестовиною. Показово, що князь Костянтин Іванович на картині “Битва під Оршею” зображений із шаблею, а вже на надгробку через півстоліття – із мечем. Значений факт ще раз підтверджує думку про використання мечів як атрибутів “давньої шляхетності”.

Стосовно зброї, яка належала епісі Костянтина Івановича, то показовим є такий випадок. У 1514 році, виїжджаючи з Острога до Орші, де відбулася битва між військом гетьмана князя Острозького та військом московитів, князь перестрів познанського купця Штефка та для потреб війни рекувізував у нього 50 панцерів (кольчуг), а потім видав йому “квитанцію”, згідно з якою той би міг отримати гроші [12, с. 116]. Це один із прикладів наповнення замкових цейкхгаузів Великого гетьмана.

Найдавніший реєстр зброї в княжих резиденціях датований 1542 р. Це акт введення у володіння Острозьким князівством Беати та Галь-

шки Острозьких. В реєстрі зазначається: гармат литих бронзових – 5, гармат залізних – 5, гаківниця без ложа, селітра, сірка для виготовлення пороху, власне сам порох, куль залізних – 12, олова – 4 шматки, кам’яних ядер – 200. Можливо, що одна із залізних гармат, що й дотепер зберігається у фондах Дубенського історико-культурного заповідника і датується XV ст., могла належати Великому гетьману литовському і згадується в реєстрі 1542 р. (рис. 22).

Для оборони замку в дубенському “sekhauszie” князі Острозькі за реєстром у 1616 р. тримали кілька видів гармат та іншої стрілецької зброї [25, с. 221]. Великих і малих гармат налічувалось 41 (“... odlewanych w Dubnie, Ostrogu, Lwowie, sprowadzanych z Gdanska...”), а також 74 старі дубенські замкові гаківниці. П. Жолтовський датує ці гаківниці XV ст., тобто вони теж могли використовуватися у війську Костянтина Івановича [6, с. 10]. Одна із цих гаківниць зберігається в Дубенському музеї досі (рис. 23). Гаківниця довжиною 2,29 м, восьмигранна, вилітний кінець якої тонший від заднього.

Деякі з гармат мали власні імена: в реєстрі Дубенського замку за 1685 р. зустрічаємо такі імена: “Sokola”, “Psa alias Sobake”, “Brandeburczykow”, ще раніше згадувалися “Kozma” та “Demian” і т. д. “Kozma” та “Demian” (“Кузьма” та “Дем’ян”), мабуть, привезені ще князем Костянтином Івановичем після перемоги під Оршею [13, с. 113].

Подальшу долю арсеналу із Дубенського замку князь Олександр Домінік Любомирський прослідкував у XVIII ст., коли військо Петра I зайняло Дубно і замок (1706 р.). Генерал Вейсбах, очікуючи приходу основних військ, знайшов чимало схованок зі скарбами в Дубенському замку. Про це йдеться в документі “Специфікація дубенських гармат, вилучених генералом Реном”. Тоді до Києва було вивезено значну кількість зброї. Можливо, серед вивезених були й іменні гармати “Кузьма” та “Дем’ян”.

У 1714 р. О. Д. Любомирський вивіз з Дубна до етнічної Польщі чимало рухомих пам’яток. Крім килимів, кінської зброї, сидел, шабель, оздоблених золотом з бурштином, діамантами, смарагдами, сапфірами, бірюзою, звідти було забрано ще чотири булави. Серед них знаходилася і оршанська булава московського царя (“srebrna, zlocista, Moskiewska”), яка належала Костянтину Івановичу [25, с. 219].

Нажаль, на сьогодні власне самих речей збереглося не так вже й багато, значно більше є документів та архітектурних споруд до яких причетний князь Костянтин Іванович Острозький. Проте є надія, що в майбутньому, можливо, віднайдуться предмети, про які згадується

в цій статті, а, можливо, й знайдеться і щось зовсім нове, невідоме ще дослідникам.

Джерела і література:

1. Бендюк М. Золотарство Острожчини / М. Бендюк. – Остріг: 2009. – 89 с.
2. Бендюк М. Медаль князя Василя-Костянтина Острозького / М. Бендюк // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині. – Острог, 2006. – Вип. 1. – С. 74-78.
3. Бендюк М. Ікона Арабської Богородиці / М. Бендюк // Волинська ікона. Дослідження та реставрація : науковий збірник. – Луцьк, 2010. – Вип. 17. – С. 53-54.
4. Большая иллюстрированная энциклопедия древностей / Д. Гайдова, Я. Дурдик, Л. Кибалова / Д. Гайдова и др. – Прага : Артия, 1980. – 495 с.
5. Вихованець Т. Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі / Т. Вихованець. – Острог : НаУОА, 2001. – 78 с. (Серія: *Studia historica res gestas ostrogoiae illustrantia*)
6. Жолтовський П. Художнє лиття на Україні XIV – XVIII ст. / П. Жолтовський. – К., 1973. – 132 с.
7. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Острога (Далі – Фонди ДІКЗ м. Острога). – КН 948.
8. Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси / М. Ковальський. – Острог: НаУОА, 1998. – 288 с.
9. Ковальский Н. Акт 1603 г. О разделе владений князей Острожских как исторический источник / Н. Ковальский // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вип. 2. – С. 116-118.
10. Косів М. Музей упокореної зброї (розповідь про Львівський музей старовинної зброї) / М. Косів. – Львів, 2006. – 24 с.
11. Луц В. З листування Ореста Фотинського / В. Луц // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть : Питання дослідження, збереження та реставрації : наук. збірник : матеріали VI Міжнародної наукової конференції по волинському іконопису. – Луцьк : Надстир'я, 1999. – С. 8-12.
12. Литовская Метрика (1499-1514). Книга записей 8. – № 556. – Вильнюс, 1995. – С. 406; АЗР. – Т. 2. – № 45. – С. 57;
13. Мальченко О. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV – XVIII ст.) / О. Мальченко. – К. : 2009. – 283 с.
14. Новицкий И. В. Фонды ДІКЗ м. Острога. – Научно-допоміжний фонд. – Од. зб. 8210. – С. 483.
15. Новицкий И. В. Острожские легенды (к 400-летнему юбилею кн. К. К. Острожского) // Воскресное чтение (Варшава). – 1933. – № 42/43.

16. Полюшко Г. Втрачені скарби Лаврського музею / Г. В. Полюшко // Пошуки і знахідки (Київ). – 2001. – № 6. – С. 52-54.

17. Руй О. Невідомий реферат острозького гімназиста про Богоявленський собор в Острозі / О. Руй // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2007. – Вип. 2. – С. 109-110.

18. Сидор-Гібелінда О. Корона князя К. І. Острожського (з лаврського надгробку 1579 р.). Живописні та скульптурні паралелі / О. Сидор-Гібелінда // Волинська ікона : питання історії вивчення, дослідження та реставрації : тези та матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. – Луцьк : Надстир'я, 1996. – С. 22-23.

19. Тищенко О. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII-XVIII ст.) / О. Тищенко. – К. : Либідь, 1992. – С. 31-32.

20. Ульяновський В. "Славний для всіх часів чоловік" : князь Костянтин Іванович Острозький / В. Ульяновський. – Острог : НаУОА, 2009. – Вип. 2. – 168 с.

21. Центральний державний історичний архів України у м. Київ, ф. 128, оп. 2, спр. 525.

22. Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский (1461-1530) и православная литовская Русь в его время / А. Ярушевич. – Смоленск, 1896. – 234 с.

23. Яковенко Н. Українська шляхта з кін. XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 411 с.

24. Paprocki B. Gniazdo cnoty / B. Paprocki. – Kraków, 1578.

25. Lubomirski J. Regestra skarbcza ksiązat Ostrogski w Dubnie, spisane w roku 1616 / J. Lubomirski // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – Kraków, 1900. – Т. 6. – S. 206-221.

26. Rostawicki E. Słownik malarzów polskich / E. Rostawicki. – Warszawa, 1950. – 218 s.

27. Żygulski Z. "Bitwa pod Orszą" – struktura obrazu / Z. Żygulski // Rocznik Historii Sztuki. – 1981 – Т. 12 – S. 85-132.

Лариса Квасюк

“КНИЖИЦЯ” У ШЕСТИ РОЗДІЛАХ (ОСТРОГ, 1588) ЯК ПАМ’ЯТКА ПОЛЕМІКИ

У статті розглядається полемічний трактат Василя Суразького “Книжиця” (1588) у контексті полемічної літератури кінця XVI ст., поява якого була зумовлена європейськими процесами Реформації, Контрреформації, Католицької Реформи та завданнями внутрішнього оновлення православ’я з метою захисту “віри і церкви руської”. Демонструється, що у кінці XVI ст. у полеміці зіштовхнулися два різні типи мислення про церкву, про шляхи спасіння, есхатологію, що представляють східний і західний, православний і католицький типи богословствування.

Ключові слова: полеміка, православ’я, віра, церква, філіюкве, папський примат, Реформація, протестантизм, богослов’я.

В статье рассматривается полемический трактат Василия Суражского “Книжица” (1588) в контексте полемической литературы конца XVI ст., появление которого было обусловлено европейскими процессами Реформации, Контрреформации, Католической Реформы и заданиями внутреннего обновления православия с целью защиты “веры и церкви русской”. Демонстрируется, что в конце XVI в. в полемике столкнулись два разные типа мышления о церкви, путях спасения, эсхатологии, которые представляют восточный и западный, православный и католический типы богословствования.

Ключевые слова: полемика, православие, вера, церковь, филиюкве, папский примат, Реформация, протестантизм, богословие.

This article examines the polemical work of Vasyly Suraz'ky “Knyzhnytsya” (1588) in the context of the polemical literature at the end of XVI century, the appearing of which was caused by the European process of reformation, counterreformation, catholic reform and the tasks of the internal reorganization of the Christianity with the aim of the protection “the faith and church ruses”. It is demonstrated that in the polemics at the end of the XVI century were existed two controversial types of thinking about the church, eschatology, that are Eastern Christian (Orthodox) and Western Christian (Catholic) type.

Key words: polemic, Orthodoxy, faith, church, filioque, Pope primacy, Reformation, protestantism, divinity.

Стаття присвячена не новій проблемі. Буде здійснено аналіз “Книжиці” у шести розділах, що вийшла в Острозі у 1588 р. Про неї згадують у своїх працях кінця XIX – початку XX ст. такі вчені, як С. Голубев, який досліджував життєвий шлях Петра Могили та його сподвижників [2], В. Завітневич, що вивчав “Палінодію” Захарія Копистенського [5], М. Сумцов, який здійснив загальний огляд південно-руської літератури [10] та ін. “Російській історіографії XIX ст., – як зазначає С. Савченко, – загалом була властива оцінка полеміки крізь призму православної конфесійності, яка апріорі визначала історичну правоту православного табору” [9]. Цитуючи Миколу Сумцова, названий дослідник вказує на загальні проблеми стану полемічної літератури: “істориків найбільше відлякує “темрява” схоластичних тлумачень догматів віри”. Проникати в цю “темряву” історики не мали ані бажання, ані достатньої компетентності. Без сумніву, далася взнаки методологічна настанова, укорінена в “просвітницькому” секулярному історизмові, яка змушувала дослідників неодмінно вбачати за богослов’ям прояви соціальної боротьби, “класових суперечностей”, ідейно-політичного протистояння. При цьому богослов’я як самоцінна сфера ігнорувалося, не вважалося самодостатньою” [9]. Статті про полеміку в радянські часи, зрозуміло, також мали публіцистично-ідеологічний характер. Сьогодні, здавалося б, жодних перешкод на шляху вивчення полемічних пам’яток немає, та дослідник вже часто не має досвіду читати їх (тут, на нашу думку, далися взнаки атеїстичні часи). А ці джерела мають свою мову і систему цінностей, які не можна ігнорувати. Про це говорять вітчизняні сучасні дослідження В. Земи [6], С. Савченка [9], В. Шевченка [11], П. Ямчука [12], а також російських вчених М. Дмитрієва [4], Т. Опаріної [8]. Вони вважають, що полемічне богослов’я XVI–XVII ст. потрібно розглядати як полеміку різних релігійних досвідів, традицій церковного життя, різних шляхів пізнання Бога.

У західній традиції богослов’я розглядають як намагання раціонально осмислити духовний досвід богопізнання, а у східній – завжди акцент робився на житті у Христі, молитві, містиці, славленні Бога, а не раціональному осмисленні його суті. Однак, у кінці XVI ст. під впливом зовнішніх факторів – польської та європейської Реформації – перед східнослов’янським православ’ям постало завдання ведення релігійного просвітництва, формування нової релігійної свідомості,

що здатна творчо і відповідально відповісти у “дусі і істині”, зберегти і примножити православні традиції у їх конфронтації та діалозі з протестантами та католиками [4, с. 48], що актуалізувало процеси конфесійного самоусвідомлення, а, відповідно, і необхідність раціонального обґрунтування засад віри. У цьому контексті з’являється “Книжиця” Василя Суразького, полемічний характер якої був зумовлений обставинами і потребою часу.

Метою нашої статті є дослідження полемічного трактату “Книжиця” в шести розділах (Острог, 1588) Василя Суразького-Малюшицького у контексті православної полемічної літератури кінця XVI ст.

Нагадаємо, що першим з рішучою та гострою критикою нападів католиків Бенедикта Гербеста й Петра Скарги на православних виступив Герасим Смотрицький – ректор Острозької школи. У своїй Передмові до Острозької Біблії (1581) він зупинився на питанні філіокве (що було внесено до католицького символу віри), закликав триматися Святого Письма, не підпадати під вплив писань іншої церкви. У своєму творі “Ключ Царства небесного” автор цитатами із Святого Письма обґрунтовував принцип соборності (притаманний для православних) всупереч монархічній владі римського єпископа. Старий стиль як традиційний він обороняв у статті “Календар римський новий”.

Спробу систематизації православного віровчення у полемічному ключі здійснює Василь Суразький – письменник Острозького осередку – у 1588 р. Його трактат має назву “Про єдину істинну православну віру” (“Книжиця” чи “Острозький збірник у шести розділах”). “Книжиця” охоплює майже всі спірні питання, стосовно яких відбувалася полеміка між православними, католиками та протестантами. Починає дискусію полеміст твердженням про конечність “єдиної істинної віри”, а далі переходить до перегляду перешкод, що стоять на дорозі єдності. На перше місце він ставить проблему філіокве, потім – питання “папського примату”, далі йдуть справи канонічно-літургічно-обрядового характеру. В останньому розділі подана полеміка з протестантами. Отже, мета полемічного трактату Василя Суразького – показати правильність православної віри батьків. Назви розділів виступають у формі головної тези. Доведення формулюються у формі стверджень, які підкріплюються підбірками із Писання. Авторські роздуми, логічні переходи і зв’язки між цитатами зведені до мінімуму.

Василь Суразький робить спробу здійснити систематизацію православного віровчення у полемічному ключі. Його трактат ще має назву “Про єдину істинну православну віру” (за назвою першого роз-

ділу) [1]. У передмові автор зазначає, що: "Так, як існує лише один, істинний, у Тройці поклоняємий Бог, – а не безліч богів..., так є й лише одна, істинна віра, – а не безліч вір" [1].

Перший розділ "Про єдину істинну православну віру й святу соборну апостольську Церкву, – звідки свій початок взяла та як скрізь розповсюдилась" присвячено доведенню позиції, що Христос – основа Церкви, її голова та спростуванню доктрини про намісництво папи. Всупереч твердженню, що віра прийшла з Риму, православний автор доводить тезу, що віра прийшла з Єрусалиму [1].

У православній книжності київської митрополії тема Єрусалиму служила запереченням ідеї римського папи. Єрусалим – "Святий град", наступник коліна Давидова. У момент другого пришествя Христа буде "новий Єрусалим" (Одкр. 3, 12; 21, 12), як місце Страшного суду і оновлення світу. Між небесним і земним Єрусалимом є дзеркальне співвідношення. Проекцією "горного" Єрусалиму в земний світ є церква. Тому "новий Єрусалим" уособлює одночасно майбутнє царство Боже на землі й істинну церкву у неправедному світі. Єрусалим – центр християнської ойкумени, джерело віри і матір церков. У католицькому трактуванні роль земного історичного Єрусалиму більше належала минулому: не гріховному Єрусалиму Христос надав перевагу, а Назарету і Галілеї. Єрусалим у такому розумінні – це церква Христа, управління якою у католицькій традиції вручено апостолу Петру, а через нього римському первосвященнику. Зберігаючи наступність від Христа, з точки зору католицьких теологів, Рим як новий Єрусалим здатен відновити під своїм керівництвом єдність християнського світу. У православних творах зазначається, що у Єрусалимі сконцентрувалася святість старозаповітних пророків і розгорнулася проповідь Христа, що протиставлялась католицькому Риму. За логікою розмірковувань, заснованою Христом церквою була не очолювана апостолом Петром римська община, а єрусалимська церква на чолі з братом Христа – апостолом Яковом. У полеміці з Римом на спадок Єрусалиму претендувала Візантія. Єрусалим ототожнювався з Константинополем, що знаходило відповідність у доктрині "Константинополь – новий Єрусалим". Таке значення Єрусалиму було розповсюджене і в грецькій, і в українсько-білоруській писемності, і на всьому православному Сході [8].

У "Книжиці" у 6 розділах було зібрано великий комплекс біблійних свідчень, у яких події життя Христа замикались на Єрусалимі. Матеріал Євангелій про земне життя Христа підводив до думки про незмінну

присутність в Єрусалимі Божественного провидіння. На думку Василя Суразького-Малюшицького, статус града не було втрачено під час арабських завоювань. З точки зору православного автора, земний град, Єрусалим, зберіг Божественну благодать. Підтвердженням збереження святості Єрусалимом у доказах автора “Книжиці” було диво зішестя Святого вогню на гроб Господній, коли кожен рік у храмі гробу Господнього дивним способом свічки запалювалися у вітварі під час пасхальної літургії. Статус Єрусалима розповсюдився на весь християнський Схід, і, поки стояв град, у всіх східних православних церквах, на думку православного автора, був присутній Божественний промисел.

Отже, сюжети про церкву, що була заснована Христом в Єрусалимі, за задумом автора, мали підривати ідею главенства римського папи і служили аргументом для антилатинської полеміки. Цікаво, що пізніше, у своїй “Палінодії” Захарія Копистенський покаже переміщення святості після розділення церков і християнізації Русі до Києва, минуючи Константинополь. Отже, у першому розділі полемічного трактату, автор, полемізуючи з католиками, стверджує, що віра прийшла з Єрусалиму, а не з Риму, що, на його думку, має підривати ідею про вищість римського первосвященника.

Другий розділ “Книжиці” має назву “Про походження всесвятого й оживляючого Духа, що від Отця єдиного сходить так, як і єдинородний Син, Слово Боже, предвічно від того ж Отця народжується...” і спрямовується проти католицького догмату про походження Святого Духа від Отця через Сина. Автор повчає, що не можна тлумачити Біблію самовільно, керуючись силлогізмами і людською філософією, дорікає латинським догматистам, що вони “тілесно” підходять до Слова Божого. Говорить, що Дух Святий сходить, як і Син Божий, народжується від єдиного начала, як від джерела і кореня Божества, від Отця походить; а кожного, хто сповідує сходження Святого Духа і від Сина, називає таким, що не від божественного писання глаголить, а від суєти розуму свого, від вигадок минулих. У передмові до другого розділу полеміст указує на неосяжність догматів для обмеженої істоти – людини, говорить, що догмати мають прийматися простою вірою, як істини одкровення. Догмат – святиня, а тому трактується автором як незмінний і недоторканий, неосяжний навіть для ангелів. Сходження Святого Духа, – зазначає В. Суразький, – неосяжне, як неосяжне і народження Святого Духа від Отця. Син Божий, зійшовши на землю, відкрив Бога. Латиняни прагнуть проникнути в глибину божественної істоти, тому їх вчення страждає протиріччями, – вважає

острозький книжник, – бо вони, на його думку, визнають два божественні начала. На основі Святого Письма і творів отців церкви (Григорія Богослова й Івана Дамаскіна) православний полеміст викладає вчення про єдиноначальну рівність Божественних осіб Святої Трійці та їх іпостасних відмінностей [1, стлб. 682-689]. Стверджує, що невірно на основі слів Спасителя у Євангелії від Івана (15: 21) робити висновок, що Дух посилається від Сина, тобто від нього сходить, бо в Писанні говориться, що і Син посилається Духом, але це не значить, що і Син походить від Нього. Автор “Книжиці” звинувачує опонентів – латинян – за те, що вони заперечують іпостасні властивості Святої Трійці – нерожденність Отця і рожденність Сина [1, стлб. 688-698], наслідують вчення Арія [1, стлб. 705-714]. Для підкріплення правоти своєї позиції він подає історію Вселенських соборів [1, стлб. 715-723], які у православній традиції володіють незаперечним авторитетом. На зауваження Скарги та Бенедикта Гербеста, які вказували, що святий Дух і від Сина походить (посилаючись на Діонісія), автор відповідає, що необхідно відрізнити часове посольство Святого Духа на віруючих від вічного походження Його від Отця (Ів. 14-16). Закликає у кінці розділу сповідувати: “в єдиному Божестві – безпочаткового Отця, співбезпочаткового з Отцем Сина, вічно існуючого з Отцем і Сином – Духа, що від Отця походить і на Синові спочиває, як одно істотний із Ним, та від Того ж Отця, як від єдиного джерела витікає”. Демонструючи православний підхід щодо наслідування старовини, будь-які зміни у Нікейсько-Царгородському символі віри, у тому числі і внесення католицького “філіокве”, вважає недопустимими.

Третій розділ “Книжиці” у шести розділах складається із статей “Про першенство...”, “Про начальство папи” та “Про латинників, що відступили від православних патріархів...”. У ньому знову ж підкреслюється духовний авторитет Єрусалиму, вказується на рівність серед апостолів (а це значить, що і папа не має більшої влади, як інші патріархи), стверджується, що не греки, а латинники вчинили розкол. Автор критикує монархічну теорію латинян, протиставляє їй ідеал соборності Христової церкви [1, стлб. 736, 749, 750, 754, 755, 766]. Думка про першість єпископа Петра, на думку автора “Острозького збірника”, не знаходить для себе основ ні у свідченнях апостольської писемності, ні в історії первісної церкви. Всі апостоли були рівні між собою, всі отримали рівні Дари Святого Духа [1, стлб. 738, 770-773]. Нагадує автор, що апостольське служіння Петра відбувалося не у самому лише Римі [1, стлб. 751-753, 756].

Полемізуючи з католиками стосовно того, що “блаженний апостол Петро Римському єпископу старшинство над всіма вручив”, полеміст зазначає: “хто з увагою читає Священне Писання, тому відомо, що перед Воскресінням, після Воскресіння Ісуса Христа і після Вознесіння його на небеса, блаженний Яків апостол був першим єпископом у Єрусалимі, самим Господом освячений і поставлений (аналогічно й Іван Богослов, і апостол Петро)” [1, стлб. 736]. Православний автор вказує, що “триста років після Вознесіння Господнього до Великого Костянтина, першого царя християнського і першого собору Вселенського Нікейського ніде в писаннях немає свідчень, що від святого Петра апостола Римському папі старшинство над всіма було доручено” [1, стлб. 737]. Він підкреслює, що блаженний Петро є, як і інші апостоли: ні першості, ні старшинства над іншими апостолами він не мав, тому й не можна казати, що влада від святого Петра папі дана. Звертається полеміст до слів Христа про те, що нехай не буде старших над меншими, а хто хоче бути старшим, нехай буде слугою: “хто хоче бути старшим, нехай буде іншим рабом”. Отже, Христос не хотів, щоб були старші, – робить висновок священник, – і божественний апостол Петро такого старшинства не мав [1, стлб. 738-739]. В уста Христа автор “Книжиці” вкладає слова про соборність церкви, а не її ієрархічність. Заперечує визначну роль римського єпископа, вказуючи, що на соборах, де приймалися важливі питання, не було папи римського [1, стлб. 741–742].

Василь Суразький підкреслює, що “не від апостолів походить першість римського єпископа, а від Великого Костянтина, коли було узаконено римського єпископа як керівника града першопристойного і царства християнського начальника, коли верховний апостол блаженний Петро життя своє у Богові вже розрішив. Тоді благочестивий цар і сказав: повеліваємо, щоб єпископ римський перший з усіх був священником” [1, стлб. 743]. Але “святительський сан один є у всіх, всі рівні єпископи, бо дар благодаті Святого Духа на них стікає” [1, стлб. 744].

Критикуючи претензії римського папи на владарювання, острозький священник стверджує, що “тільки погани земним царством володіють, а за вірою християнською один цар називається Христос. Сам Спас говорив, що царство його не від світу цього”, а отже не може порівнюватися з царюванням папи у церкві [1, стлб. 745]. Пригадує православний полеміст католикам і те, “що жінка в Римі папою була” [1, стлб. 747].

Полемізуючи зі словами опонентів про те, що “блаженному Петру Владика наш Христос церкву доручив, спільним учителем бути звелів, тому римський єпископ, наступник його, над всіма має владу, на все є його воля, проти нього нічого не можна казати, а лише повеління приймати”, Василь Суразький підкреслює, що блаженний Петро є рівночасний з іншими апостолами; що не одному Петру ключі царства небесного дані; дари Святого Духа всі апостоли отримали, як і наказ проповідувати всій тварі Євангеліє, зауважує на факті потрійного відречення Петра від Христа [1, стлб. 749].

На вказівку латинян про те, що владу блаженний Петро у Римі мав, полеміст реагує такими словами: “всі учні Христа, як і сам Петро, у багатьох областях проповідували”, тобто підкреслює, що Петро не міг бути єпископом римським [1, стлб. 752]. Він нагадує, що апостольське служіння Петра відбувалося не у самому лише Римі [2, стлб. 751–753, 756]. Посилаючись на Діяння апостольські, у яких говорилося про Зішестя Святого Духа, православний полеміст показує, що Петро не зображений там як старший над іншими апостолами [1, стлб. 753].

На слова латинян про те, що “Святий Климент, римський єпископ, від верховного апостола поставлений був єдиною Римською Святою Божою Церквою керувати”, [1, стлб. 754] автор “Острозького збірника у шести розділах” реагує негативно, вказуючи, що Святий Климент був тільки у Римі від блаженного Петра пастирем поставлений [1, стлб. 755], нагадує, що Петро у Богові у Римі кінець життя отримав, а Владика наш, Ісус Христос, у Єрусалимі смерть прийняв, тому єрусалимський єпископ всіх наступником має бути [1, стлб. 756]. Полеміст вважає, що “перший єпископ римський, пастир вселенної, від божественного Петра поставлений був при благочестивому царі Костянтині і Юстиніані, який повелів, що він буде всім священником. Якби від блаженного Петра старшинство над всіма, як латиняни глаголять, єпископ римський мав би, то не було б потреби у виданні царем нового законоположення про це” [1, стлб. 757].

На думку православного полеміста, варто говорити про рівне шанування Костантинаграда – Нового Риму і Старого Риму, поряд з Александрією, Антіохією, Єрусалимом [1, с. 758]. Називає автор неправдою те, що папа від патріархів хіротований був [1, стлб. 765], показує, що папи можуть бути еретиками, на прикладі Македонія, у папських намаганнях вивершення бачить порушення принципу соборності церкви [1, стлб. 766].

Отже, Василь Суразький, виступаючи проти католицького догмату про вищість папи римського, підкреслює, що 1. кожен божественний учень Христовий соборний пастир і учитель вселенної всієї безпосередньо від владики Христа поставлений був; 2. Блаженний Климент не вселенський єпископ, але тільки Риму, що від святих отців і благочестивих царів поставлений був законом [1, стлб. 768]; 3. Нового Риму престол рівний старшинству Старого Риму престолу; 4. закону немає, який би повелівав, щоб патріархи від папи поставлялися; 5. не папи скликали собори, а собори папу; 6. папи підпорядковувалися патріархам [1, стлб. 769]. Думка про першість єпископа Петра, на думку автора “Острозького збірника у шести розділах”, не знаходить для себе основ ні у свідченнях апостольської писемності, ні в історії первісної церкви. Всі апостоли були рівні між собою, всі отримали рівні Дари Святого Духа, – вважає полеміст [1, стлб. 738, 770–773]. Він проголошує, що вірити потрібно у віру християнську, а не у приватну, тобто інтерпретовану католиками.

Виступаючи “проти латинян”, які “називають себе наступниками верховного апостола, від нього законом хваляться”, православний автор звинувачує їх у тому, що вони “самі ж противляться закону, вірять не Святому Писанню божественних апостолів, преподобних богоносних отців, що на вселенських соборах були, а папиному голому вигаданому слову людському” [1, стлб. 772].

“Блаженний той Петро, що спрямовується на істину, покарання люб’язно приймає, смиряється перед законом церкви божественної”, – у руслі традиції православної заявляє Суразький, – “наступник є не такий, всіх судити хоче, всіх наставляти хоче, повелівати, нікому не прощає”. Час істинних пастирів, вважає православний полеміст, був тоді, коли “римляни перебували у церкві святій соборній апостольській, тоді вони не блудили. Дух віри був їх духовною бронєю” [1, стлб. 773]. Показує, що “папи трулися, ересі плодили, дітей родили, тому не можуть бути непогрішिमими” [1, стлб. 777]. “Людині притаманно людське, тому наступник божественного Петра є погрішимий, від правди може відпадати”. Нагадує вади Петра у викладі Ісуса: коли Христос, миючи ноги учням, не помив ноги Петра, тому що той не мав частини його, називав його сатаною і порушником клятви Христа [1, стлб. 776]. Заперечуючи католицький догмат про вищість папи римського, православний полеміст спирається на “Євангелія, апостольські писання, соборні послання і чесні апостольські діяння, одкровення, апостольські правила і отець наших божественних, свя-

тих вселенських семи соборів” [1, стлб. 749], що виступають його інтерпретаційною базою. Він вважає, що потрібно триматися давнини і нічого не додавати до віри, а також підкреслює, що догмат про папський примат суперечить соборному духу церкви [1, стлб. 736, 749, 750, 754, 755, 766]. Цим висновком виразно окреслюється традиція православних, яка не сприймала ідею ієрархічності у Церкві.

Четвертий розділ православного полемічного трактату говорить про Таїнство Євхаристії. Визнаючи юдейське походження звичаю здійснювати таїнство євхаристії на опрісноках, полеміст вказує, що опрісноки мали законну силу в Старому Заповіті, Святе Письмо ж говорить про квасний хліб. Опрісноки були, на думку православного автора, праобразом Євхаристії [1, стлб. 800-801]. На відміну від католиків, які говорили, що таїнство Євхаристії було встановлено в опрісничні дні, православні вважають, зауважує Василь Суразький, що Христос з учнями здійснював Пасхальну вечерю у четвер, 13, а Пасха починалася з вечора п’ятниці, з 14, коли заколювали агня і приступали до поїдання опрісноків [1, стлб. 810-812]. Він з’ясовує різницю між “хлібом” і “опрісноком” (як між “тілом” і “трупом”), а тоді звертається до Святого Письма й отців церкви та обґрунтовує свою тезу, що Євхаристію слід правити на “артосі”, тобто квасному хлібі, як про це й говорить апостол Павло та свідчать євангелісти: “Та й сам Господь наш Ісус Христос, навчаючи учеників своїх молитись, – не опріснока минушого, – але хліба нашого щоденного просити звелів”. Так автор захищає традицію квасного хліба у Євхаристії. Звинувачує латинян за піст у суботу, який був народним звичаєм у Речі Посполитій. Виступає за піст у середу і п’ятницю (у середу – “преданія ради” (як знак жалоби за зраду Юди) та у п’ятницю – “страсті ради” (як знак пошани до страждань Христових), як це прийнято у православних [1, стлб. 838-840]. “Про відправу... Божественної Літургії” говорить, що “не слід її завжди правити у дні Святого (тобто – Великого) посту” [1, стлб. 840-844]. Піднімає автор питання про шлюб або подружній стан пресвітерів і дияконів, адже католицька традиція виступала за безшлюбність духовенства [1, стлб. 844-845]. Заперечує ще один католицький догмат про чистилище, вказуючи, що “пургаторію немає” [1, стлб. 845-853].

У п’ятому розділі “Про зміну днів і празників” [1, стлб. 853] йде оборона Старого, тобто Юліанського календаря у руслі православної програми “триматися старовини”. Полеміст вказує, що “святкування святої Пасхи, Вознесіння і Духа Святого Зішестя, Таємної Вече-

рі Христової, страстей, поховання та інших свят, що є встановлені Христом і святими апостолами, які Духом Святим стверджувані та скрізь православними християнами виконуються і дотримуються”, а “латиняни своєю думкою засліпленою і мудрістю світу безумного все перемінили” [1, стлб. 853]. Автор звинувачує протилежну сторону у порушенні постанов вселенських соборів [1, стлб. 854], які є незаперечним авторитетом для православних, і робить суворий вирок про те, що “потрібно відсікати руку чи ногу, яка грішить” [1, стлб. 855] (маючи на увазі нововведення католиків).

Шостий розділ “Про святі храми... та про почитання святих ікон, що на спомин Боголюдського Втілення Спаса нашого написані” говорить про значення храму Божого для православних християн (як особливого місця присутності ласки Божої) та спростовує думки тих, що критично ставляться до побожного шанування ікон (бо ж це шанування – це ісповідання реальності Втілення Спасителя), тобто цей останній розділ своїми опонентами має протестантів.

Автор звертається до звичаю іконошанування в Старому Заповіті, адже дуже часто ця інформація використовувалася противниками ікон, протестантами, на думку яких, там немає безпосередніх вказівок стосовно допустимості зображень в церкві. Полеміст зазначає, що Господь Бог заповів великому пророку і вождю ізраїльського народу Мойсею створити Скинью імені своєму, і, притому, за зразком Ним самим показаному на горі; також наказав поставити в Скинії над Ковчегом Заповіту у Святая Святих двох херувимів, вилитих з чистого золота, вишити зображення херувимів на стінах Скинії і зробити “інші окраси храму молитовного на честь і славу імені своєму святому і на прикрасу храму молитовного (Вих. 25 : 26)” [1, стлб. 917]. Посилаючись на Старий Заповіт, полеміст показує, що вилиті, дерев’яні і вишиті зображення були уже в старосврейських храмах, а тому їх необхідно мати і в християнських церквах, адже створення зображень освячено божественним авторитетом.

Автор “Книжиці” звертає увагу на те, що зображення прикрашають храм молитви, тобто виконують декоративну функцію. Без живопису полеміст не мислить церкву. На його думку, саме ікони і розписи церкви і відрізняють її від звичайного будинку: “Церква чи храм молитовний без зображень звият Господніх, за наше спасіння зроблених, нічим від простого будинку такий храм не відрізняється. Він як молода, яка без одягу стає спокусницею і нічим від блудниці не відрізняється”. Полеміст вказує, що про необхідність поклоніння

храму Господньому, як виявленню його духовної цінності, говорять і слова пророка Давида: "поклонюся церкві святий твоїй" [1, стлб. 923].

Наводячи ці перші приклади шанування священних зображень на честь і славу Божу в особі старозавітного законодавця Мойсея та інших старозавітних праведників, Василь Суразький зауважує при цьому, що "через нерозуміння еретиків, законодавець Мойсей і пророки називаються порушниками закону, бо вони кланялися тварному – кіоту, Скинії і т. д." [1, стлб. 918]. Тут мова йде про широко знані слова II заповіді Десятислів'я Мойсеєвого, які забороняють зображення Бога: "Не роби собі різьби й усякої подоби з того, що на небі вгорі і на землі долі, і що у воді чи під землею" (5М. 5 : 8–9). Супротивникам священник Василь дає відсіч, говорячи, що "є різниця між язичницькими ідолами і тими, які зроблені на славу Господню", адже сам Господь говорив: "нехай не буде у тебе богів інших, окрім мене", "не сотвори собі кумира, і ні будь-якої подоби" [1, стлб. 919]. Василь Суразький звертає увагу на заборону поклонятися язичницьким ідолам, але не єдиному істинному Богу, якого необхідно шанувати і йому поклонятися. Він підкреслює у руслі патристичної естетики, що проповідь світу християнства ведеться не лише словом із Святого Письма, але і образом, бо перше і друге спрямоване на шанування Ісуса Христа та прилучення до нього.

Василь Суразький у своєму творі обґрунтовує відмінності між іконами та ідолами, вказує на те, що несправедливо православних називають ідолопоклонниками за те, що вони шанують речові предмети, якими є ікони Бога, святих, поклоняються перед ними. Вказує, що традиція поклоніння ковчегу, скрижалям, херувимам була ще в часи Старого Заповіту (Вих. 34; Второз. 10). [1, стлб. 924]. Тому і ікони гідні шани, адже зроблені на честь і славу Бога [1, стлб. 918].

Шануючи ікони, поклоняючись їм, цілуючи їх, продовжує православний полеміст, ми не обожнюємо ці ікони, не покладаємо на них свої надії, але розум свій підводимо до первообразу (ідоли не мають зв'язку з первообразом), цією видимою честю невидиме шануємо. І словами візантійського богослова закінчує: "Чість і безчестя від образу сходять до первообразу, до того, чий образ є написаний" (3 Цар. 19 : 18) [1, стлб. 921].

Василь Суразький-Малюшицький питає: "Хіба можна любити і шанувати кого-небудь, і в той же час, безчестити образ чи зображення?". Він переконаний, що тим більше необхідно шанувати образи безсмертного, невидимого і небесного Бога. На цій же основі, зазна-

чає полеміст, ми шануємо і зображення святих угодників Божих [1, стлб. 921]. Автор полемічного трактату наголошує, що шанування ікон це не шанування матерії, а тих, хто на ній зображений, тобто святих, які захоплюють людей своєю духовною красою і збуджують їх до наслідування способу життя, метою якого є уподібнення Христу. Бачимо, що Василь акцентує увагу на залученні до духовної краси святих через посередництво їх зображень. Зв'язок глядача з архетипом посилюється, підкреслює автор, благодаттю, якою ікона наповнюється уже в процесі її написання. І хоч іконні образи бездушні, але невидима і немислима благодать Бога, заради святих своїх є суть їх образів, спричиняє їх вплив. Як в церквах зимою буває схована їх літня краса, так і Бог сховав свою благодать в святих, дав їй можливість виявитися в зображеннях. Так говориться про релігійно-виховну функцію релігійних зображень, яку мислитель вважає найважливішою і якій підпорядковує естетичну функцію.

Ведучи полеміку із противниками шанування ікон, Василь Суразький вказує ще на одну функцію – психологічну, на якій наголошував і VII Вселенський собор з питань іконошанування у Візантії. Він говорить про те, що хоч Бог і не вимагає місця і житла, але є природне бажання людини, яка хоче поклонятися місцю, де стояли ноги Його, хоче мати перед собою образ, щоб поклонятися Богу.

Далі наводяться слова Нового Заповіту: “Бог явився у плоті і виправдався у дусі” [1, стлб. 927], а, отже, істинно втілившись приніс спасіння роду людському. В них мова йде про те, що ікона є свідченням Боговтілення. Ця ідея була обґрунтована ще видатним візантійським богословом Феодором Студитом, вона дуже близька до слів його повчання, в яких зазначається: “Хто не сповідує, що Господа нашого Ісуса Христа можна зобразити живописом, той і не сповідує, що він був видимий у плоті” [1, стлб. 926]. Автор “Книжиці” підкреслює, що саме ставлення Церкви до образу ґрунтується на вченні про Боговтілення: “Зображуючи на іконах втіленого Бога, ми цим описуємо Бога, який за Іваном Дамаскіним, просто невидимий, і лише по плоті подобу пишемо, і поклоняємося, і славимо Пречисту Діву, яка народила Ісуса Христа, зазначає він” [1, стлб. 167].

Автор полемічного трактату посилається на узаконення зображень релігійною традицією, згідно якої вони беруть початок від церковного переказу про Нерукотворний образ, створений самим Ісусом Христом – як зразок для церковного живопису, який вказує на існування ікони Спасителя ще при його житті [1, стлб. 932]. Полеміст підкреслює,

що православні не самовільно роблять і шанують святі ікони чи зображення. На їх користь говорить церковна історія, бо ікона, перш за все, пов'язана з церквою і виконує морально-релігійні функції. Заперечуючи слова іконоборців про те, що в Євангелії нічого не написано про ікони, автор твору вказує, що іконопис має своїм джерелами не лише євангельський текст, але й Переказ, твори отців церкви, історію церкви, апокрифічну літературу, які є неписаними церковними законами.

Захищаючи сакральний зміст образу, Василь звертається до візантійської традиції, теоретично обґрунтованої у працях Псевдо-Діонісія Ареопагіта та Івана Дамаскіна, які говорили про необхідність образів – посередників сходження від матеріального, тілесного до духовного, що немає чуттєвого образу [1, стлб. 919]. Так завдяки образу, який гносеологічно поєднує видиме і невидиме, людина стає причетною до ноуменального рівня речей. Тож видимий образ невидимого постає певною анагогічністю, провідником розуму до первообразу. Тут акцентується увага на анагогічній та поклонній функціях релігійних зображень. Далі автор з'ясовує значення церковного іконошанування, порівнюючи його з шануванням королівських портретів, в яких знаходить свій вияв земне, тлінне, в той час як в іконах – вічне. Релігійно-виховна функція ікон обґрунтовується такими аргументами, що віруючі, дивлячись на образи святих, розмірковують над їхнім праведним життям, намагаються наслідувати його.

Висловлюється думка про специфіку іконописання, його відмінність від інших видів живопису, зокрема, від світського способу малювання. Підкреслюється, що релігійні картини малюються не для шанування, а для історії, в той час як ікона пов'язана з первообразом ідеєю подібності, і тільки той, хто був святим, може бути предметом релігійних зображень.

На поширення латинської традиції у церковному живописі острозький священник Василь реагує негативно [1, стлб. 932-933]. В іконописцях, які вийшли зі світського середовища, Василь відзначає релігійний індиферентизм – легковажне ставлення до своєї справи. Полеміст відстоює і прагне відродити традиційний середньовічний підхід до іконопису як справи священної. Розділ про іконопис закінчується розповіддю про противників шанування ікон, починаючи від Юліана-відступника і закінчуючи Кальвіном, Соціном, Чеховичем, Будним.

"Книжиця" у шести розділах (Острог, 1588) продемонструвала новий рівень антилатинської полеміки. У дебатах 1616-1619 р. вона використовувалася як зібрання антикатолицьких аргументів. Її висо-

ко оцінили як книгу князя Костянтина Острозького московські богослови [8, с. 86]. Дві її головні ідеї: “Ти еси Петро і на цьому камені побудую я церкву мою” (Мт. 16, 18-19) та тема Єрусалиму як джерела віри і гонимої церкви. “Книжиця” Василя Суразького була однією із перших пам’яток православної полеміки. Пізніше вона ввійшла до складу багатьох кодексів (зокрема, Кодексу Литовського I) [8], що дістали своє поширення на території Московської Русі, яка мала потребу у пам’ятках, які б полемізували з католиками та протестантами.

Отже, полемічний трактат острозького полеміста Василя Суразького “Книжиця” демонструє, що у кінці XVI ст. на українських землях, що входили до складу Речі Посполитої, зіштовхнулися два різні – католицький та православний – типи мислення про церкву, про шляхи спасіння, про співвідношення плотського і духовного, про значення обрядів, про ставлення до старовини. За дискусією про філіюкве стояли різні принципи ставлення до канону, до авторитету соборних рішень, до християнської старовини. У спорах про примат пап у вселенській церкві були представлені дві різні манери мислити про церкву. Зіткнулися дві різні системи есхатологічних уявлень (догмат про чистилище), дві різні концепції шлюбу і плотського гріха. Католики не приймали думку православних, що жоден собор після перших семи вселенських не може втручатися у справи догматики, хоча в такій позиції виражався специфічно православний погляд на авторитет старовини, у якому ніхто не може сумніватися і ніхто не може його доповнити. Звинувачуючи православних у тому, що вони великої ваги надавали обрядам і церемоніям, опоненти православних часто не давали собі звіту в тому, що у православ’ї обряд несе більше смислове навантаження, ніж у католицизмі. На ці грані ідентичності православ’я у порівнянні з католицизмом і звертає увагу Василь Суразький. Їх дослідження дає можливість долучитися до духовного потенціалу предків – важливої складової національної культури.

Джерела та література:

1. Василій, острожский священник. О единой истинной православной вере / Василій // Русская историческая библиотека, издаваемая археографической комиссией. – Петербург, 1882. – Т. 7. – Кн. 2. (Памятники полемической литературы). – Стлб. 633–938.

2. Голубев С. Киевській митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники (опытъ церковно-исторического исследования) / С. Голубев. – К. : Типографія Кульженко, 1898. – Т. 2.

3. Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці // Грушевський, М. С. Духовна Україна (Збірка творів). – К. : Либідь, 1994. – С. 136 – 255.
4. Дмитриев М. В. Изменения в культурной и идейной жизни Речи Посполитой в эпоху Реформации и православное общество / М. В. Дмитриев // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI-первой половине XVII в. / РАН; Институт славяноведения / Б. Н. Флоря (отв. ред.). – М. : Индрик. – (Библиотека Института славяноведения и балканистики; 12). Ч. 1 : Брестская уния 1596 г. Исторические причины. – М. : Индрик, 1996. – С. 42–60.
5. Завитневич В. З. Палинодія Захарія Копыстенського и ея место въ історіі западно–руської полеміки XVI и XVII в. в. / В. З. Завитневич. – Варшава, 1883. – 346 с.
6. Зема В. Є. Полеміко-догматичні збірки XVI–початку XVII ст. / В. Є. Зема // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 43–75.
7. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636) / І. З. Мицько. – К. : Наук. думка, 1990. – 126 с.
8. Опарина Т. А. Иван Наседка и полемическое богословие Киевской митрополии / Т. А. Опарина. – Новосибирск: Наука, 1998. – 430 с.
9. Савченко С. В. Українська полемічна література XVI–XVII ст. : проблеми та завдання історіографії / С. В. Савченко // Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С. 158–174.
10. Сумцов Ф. Характеристика южно-русской литературы XVII века / Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1885. – Т. XI. – Январь. – К.: типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго. – С. 1 – 18.
11. Шевченко В. В. Православно-католицька полеміка та проблеми унійності в житті Руси-України доберестейського періоду / монографія / В. В. Шевченко. – К. : Преса України, 2001. – 416 с. : іл.
12. Ямчук П. М. Східнохристиянська ціннісно-сміслова парадигма консервативного мислення в українському бароковому дискурсі XVI-XVIII століть / П. М. Ямчук. – К., 2010. – 36 с.

Андрій Смирнов

КИРИЛО ЛУКАРИС І УКРАЇНА

У статті аналізується діяльність в Україні відомого грецького церковного діяча Кирила Лукаріса, який у 1590-х рр. був ректором Острозької академії.

Ключові слова: Кирило Лукаріс, Мелетій Пігас, Острог, Берестейська унія.

В статье анализируется деятельность в Украине известного греческого церковного деятеля Кирилла Лукариса, который в 1590-х гг. был ректором Острожской академии.

Ключевые слова: Кирилл Лукарис, Мелетий Пигас, Острог, Брестская уния.

The article is dedicated to the activity of prominent Greek Church figure Cyril Lucaris in Ukraine. He was a rector of Ostroh Academy in 1590th.

Keywords: Cyril Lucaris, Meletios Pegas, Ostroh, Union of Brest.

Наприкінці XVI ст. Острог став об'єктом зацікавлення високопоставлених східних церковних ієрархів. А. Ясіновський вважає, що для цього було дві головні причини. По-перше, несприятливі умови діяльності грецьких осередків у Західній Європі, на Балканах та на Близькому Сході перетворювали Волинські Афіни у новий потужний культурно-освітній центр не лише для України, а для всього греко-православного світу. По-друге, Острог в цей час був одним із найбільших центрів грецистики Речі Посполитої. В Острозькій академії, яка вирізнялася своїм активним використанням греко-візантійської культурної спадщини, викладали грецьку мову. В Острозі діяв літературно-науковий гурток, члени якого виконували переклади з грецької. Крім того, тут постійно і тимчасово проживали грецькі культурні й релігійні діячі, дидакаси, купці. Всі ці обставини сприяли налагодженню контактів острожан з духовенством Православних Церков грецької традиції [11, с. 100].

З Острогом були пов'язані випускник Римського Грецького колегіуму (однак активний антипапіст) Мануїл Мосхопулос, провати-

канськи настроєні Діонісій Раллі та Євстахій Нафанаїл, вихованець Падуанської академії Никифор Кантакузин, народжений у Львові грек Еммануїл Ахіллес. Очевидно, до Острозького гуртка входили і польський архієпископ з Калабрії (м. Поло) Тимофій, могленський єпископ Феофан Грек та ін.

У жодному з культурно-ідеологічних центрів України XVI–XVII ст. не побувало стільки впливових, здебільшого високоосвічених особистостей православного Сходу та Балкан. З видатних достойників слід згадати патріарха Антіохійського Йоакима, митрополита Пелагонського Єремію, єпископа Стагонського Аврамія Гаціду, архієпископа Кізікійського та Тирновського Діонісія Раллі (героя болгарського національно-визвольного руху), архімандрита Феофана (згодом єрусалимського патріарха). Особливим авторитетом у князя В.-К. Острозького користувався архієпископ Охридський Афанасій. Гості консультували перекладачів, сприяли налагодженню книжних контактів з тими країнами, звідкіля походили чи де посідали церковні посади [6, с. 17; 7, с. 316-317, 328].

Важливе місце в історії грецько-українських зв'язків ранньомодерної доби займає Кирило Лукаріс (1572–1638 рр.), Александрійський та Вселенський патріарх (до речі, унікальний приклад в історії – він шість разів обирався на Константинопольську кафедру), основні результати діяльності якого в українських землях має на меті проаналізувати автор. Науково-документальний корпус, присвячений К. Лукарісу, надзвичайно багатий і різноманітний. Серед українських вчених, які досліджували цей один із найзагадковіших образів у історії Вселенського православ'я, варто згадати В. Любашенко, яка запропонувала новий екуменічний погляд на діяльність К. Лукаріса в Україні, його роль в міжконфесійних відносинах і вплив на розвиток вітчизняного богослов'я [3].

Дослідження біографії та богословської спадщини патріарха має солідну історіографічну традицію. Життя К. Лукаріса, його спроби церковної реформи, покликані відродити Східну Церкву, небезпечна політична діяльність і співпраця з протестантськими діячами Західної Європи добре відомі в сучасній історичній науці. Однак окремі сторінки його життєпису, особливо перебування в Україні, не достатньо висвітлені в науковій літературі. Тим часом, поглиблення студій в цьому напрямі могло б дозволити по-новому подивитися на міжконфесійне життя на українських землях наприкінці XVI – на початку XVII ст.

Більшість авторів вважає, що К. Лукаріс прибув до Острога в 1594

р. у 23-річному віці, а самих приїздів в Україну була кілька: перший – у 1594–1597 рр., і другий – у 1600–1601 рр. У березні 1594 р. александрійський патріарх Мелетій Пігас, який відгукнувся на прохання князя Василя-Костянтина Острозького допомогти йому з грецькими вчителями, відправив на Русь послання, адресоване православним магнатам, закликаючи їх берегти вірність православ'ю. Саме з цим посланням поїхав племінник і довірена особа патріарха архімандрит К. Лукаріс, який мав передати деякі “списання” кн. В.-К. Острозькому. Як припускає російський дослідник Б. Флоря, можливо в них йшлося про наміри М. Пігаса здійснити подорож до Москви через українські землі [8, с. 50].

В історичній літературі домінує думка, що К. Лукаріс впродовж 1594–1600 рр. (з перервами) був ректором Острозької академії та викладав грецьку мову. Він, як тоді велося, давав приватні лекції обдарованим учням [14, р. 221]. Т. Кемпа обмежує перебування Кирила на посаді ректора 1594–1596 рр. [1, с. 124]. Вперше про ректорство Кирила в Острозі написав польський хроніст А. Венгерський в книзі “Systema historico-chronologicum ecclesiarum Slavonicorum”, виданій 1652 р. в Утрехті. Але не відомо з яких джерел він почерпнув цю інформацію. Це дало підстави польському досліднику о. А. Борковському висловити припущення, що насправді ректором академії був інший грек – архідиякон Никифор Парасхес-Кантакузин [12, с. 257]. Отже, якщо Кирило і був очільником Острозької академії, то недовго: під час першої подорожі він проводив більшість часу в інших місцях, а другий візит був вельми короткий [13, р. 35].

Цікаві відомості про викладацьку діяльність К. Лукаріса містить його листування цього періоду. З публікації французького орієталіста Еміля Лєграна відомо 16 епісторяріїв з переписки грека з острозькими діячами: Кипріяном, Гаврилом Дорофєйовичем, Никифором, князем В.-К. Острозьким і якимсь дидаскалом. Чотири з них повністю переклав і опублікував А. Ясіновський. Це три листи Лукаріса до архідиякона Кипріяна (1594 рік) і один до невідомого дидаскала [10, с. 116; 11, с. 102].

У листах з Острога до архідиякона Кипріяна і братського вчителя у Львові Гаврила Дорофєйовича, датованих другою половиною 1594 р., Кирило просить надіслати йому праці Фоми Аквінського, “Хроніку” Кедрина, а також самим приїхати до нього для оволодіння грецькою мовою і “мудрістю” [14, р. 220]. З листів бачимо, що К. Лукаріс активно включився у навчальний процес з перших же днів свого

ректорства. Але виникають сумніви в ґрунтовності його педагогічної практики через постійні переїзди (читаємо – "у справах церковних") з Острога в Дубно і Вільно. Цим був незадоволений Г. Дорофейович, вимушений вчити "Ісаагіку Порфирія і Органон Аристотеля" без керівництва вчителя. "Шість тижнів минуло, як я прибув з дому, – пише він К. Лукарісу до Вільна, – а ще нічого не зробив. Отже, прошу поради, що мені робити, щоб не витратити час даремно" [9, с. 265; 14, р. 221].

До Вільна Кирило приїхав навесні 1595 р. на запрошення православного Святодухівського братства і протягом 20 місяців (хоча й з перервами) викладав грецьку мову в братській школі, беручи участь у диспутах з місцевими єзуїтами і францисканцями. Свідченням полемічної активності К. Лукаріса є виданий під його керівництвом "братською академією" у Вільні в 1596 р. твір М. Пігаса "Діалог про східну віру". У передмові зазначено мету видання: аби кожний учень отримав духовну поживу, таку важливу в цих місцях, що вирують різними ересями. Однак відсутність К. Лукаріса в Острозі хвилювала місцевих братчиків: "Постарайся побувати у нас, зібрати всіх воедино, допомогти... Цього бажають і ті греки, що з нами (їх тепер більше, ніж при тобі), і сам Костянтин" [4, с. 287; 14, р. 228].

У січні 1596 р. Кирило повернувся до Острога, але через кілька тижнів почав готуватися у нову подорож до Львова на запрошення Гаврила Дорофейовича, який повернувся додому. Однак чума, що спалахнула в околицях Перемишля, завадила цьому. В цей час Гаврило просив свого вчителя надіслати йому книгу Григорія Богослова. На середину ж року думки Кирила вже були зайняті Берестям і він переїхав до Вільна [9, с. 266].

Як бачимо, спочатку місія К. Лукаріса в Україні носила освітній характер, але церковно-історичні обставини висунули перед ним інші завдання. Офіційна поява архімандрита на антиунійному соборі мотивувалася письмовим, від 16 вересня 1596 р., запрошенням Никифора Парасхеса-Кантакузина, який представлявся екзархом константинопольського патріарха Єремії II Траноса. У ньому Кирило іменується "александрійським екзархом і потрібним соратником". Але його роль на соборі доволі невиразна: зафіксовано лише участь К. Лукаріса в дебатах, відправленні протестації до лідера унійного табору митрополита Михайла Рогози та в підписанні соборного звернення до православних, в якому повідомлялося про позбавлення влади "єпископів-відступників". Втім, як зазначає В. Любашенко, будучи архи-

мандритом, К. Лукаріс і не мав права виконувати священнодійств від імені патріарха. Головним репрезентантом східних ієрархів був Никифор [4, с. 288]. Щоправда він навіть не був священником і представляв уже померлого патріарха.

Після собору К. Лукаріс залишався певний час у Вільно, а потім, на думку К. Харламповича, близько року перебував в Острозі під покровительством князя. Тут він займався викладацькою діяльністю в академії, про що свідчить лист Гаврила Дорофєйовича від 13 червня 1597 р., адресованого “возлюбленому у Христі отцю Кирилу дидакалу” [9, с. 267; 14, р. 229].

“У 1597 р. М. Пігас, який тимчасово очолював Константинопольську кафедру, письмово підтвердив повноваження Никифора і Кирила та легітимність скинення архієреїв. До вибору нових він призначає Лукаріса, князя Острозького та львівського єпископа Гедеона Балабана намісниками Вселенського престолу в українсько-білоруських землях. Але зробити що-небудь на цій ниві Лукаріс не встиг. Суд над Никифором, який остаточно зіпсував відносини Острозького із Жигимонтом III Вазою, змусив опонентів унії прислухатися до королівських указів, що забороняли приїзд у Польсько-Литовську державу посланців Східної Церкви як можливих турецьких шпигунів”, – пише В. Любашенко [4, с. 288]. У відповідь же на події в Бересті король видав грамоту, котрою засуджував дії православних. За цих обставин цілком зрозуміло, чому Лукаріс змушений був терміново повернутися в Александрію.

Однак В. Любашенко звертає увагу на ще одну місію К. Лукаріса на соборі, яка залишилася менш помітною. Перебуваючи ніби в тіні, він реєстрував хід берестейського процесу, аналізував дії його учасників і привіз в Александрію повний звіт про перебіг подій на обох соборах. Не дивно, що М. Пігас у своїх посланнях до православних Речі Посполитої виявляв неабияку обізнаність з багатьма фактами і навіть деталями, пов’язаними з цими подіями. Адже Лукаріс привіз Пігасу різні документи і полемічні твори, підготовлені проунійним табором [4, с. 288-289; 5, с. 103].

Цікавий у зв’язку з цим, виїзд К. Лукаріса після повернення додому в протестантські країни. Це можна пояснити звичною практикою збору греками пожертв на потреби Церкви і закордонними зв’язками Мелетія Пігаса. Але, як відзначає більшість біографів, Кирило використав поїздку в тому числі для навчання і ближчого знайомства з новою конфесією, а за кордоном знайшов чимало друзів-протестантів.

Це здатне наштовхнути на думку, що протестантські симпатії зародилися у К. Лукаріса ще в Україні. Зокрема, греко-католик П. Савчук вважає, що з ним пов'язана навіть зміна церковних планів В.-К. Острозького: "...можна вважати очевидним, що Кирило Лукаріс був саме тим, хто схилив князя... до з'єднання з протестантами проти католиків та уніатів" [Цит. за: 4, с. 287]. І хоча останнє сумнівно, другий приїзд К. Лукаріса в Україну підтверджує, що його спілкування з протестантами, зокрема М. Броневським, не пройшло безслідно.

Зв'язки К. Лукаріса з Мелетієм Смотрицький детально проаналізував найвідоміший біограф останнього американський славіст Девід Фрік. Він стверджує, що молодий Смотрицький у віці близько 20 років мав деякі прямі контакти з Лукарісом, однак це не означає, що він був його учителем *sensu stricto*. Кирило, який був трохи старшим за Максима, міг виступати його наставником, допомагаючи в освоєнні ренесансної культури, грецької та латинської мов. Крім того, вони могли спілкуватись не в Острозі, а, наприклад, у Львові [13, р. 36].

П. Кралюк звертає увагу на те, що географія "освітніх мандрів" М. Смотрицького, здійснюваних ним після навчання в Острозі, збігається з географією поїздок К. Лукаріса. Так, останній їздив у Вільно, а Максим згодом навчався в цьому місті в єзуїтській колегії. П. Яременко навіть допускає, що М. Смотрицького скерував туди К. Лукаріс, але це малоімовірно. Важко повірити, що православний грек із протестантськими сентиментами давав рекомендацію вступати до єзуїтської академії. Цікаво, що обидва студювали в протестантських університетах Західної Європи [2, с. 17].

Другий приїзд протосинкела александрійського патріарха в Річ Посполиту був менш успішний. Посилення протистояння прихильників і супротивників унії ставало небезпечним. "Жигимонт III звертається до Пігаса з листом, в якому просив його використати свій вплив для "угамування" православних, – констатує В. Любашенко. – Мелетій пише відповідне послання королю, а також листи до деяких осіб у Речі Посполитої, зокрема до князя Острозького, Мартина Броневського, Теофіла Турновського. Мелетій (знаючи про постійні перехоплення пошти) передав їх із посильним, наставляючи його з'ясувати ситуацію, так би мовити, на місці" [4, с. 292].

Зрозуміло, що вибір Мелетія знову впав на К. Лукаріса. Прибуття останнього до В.-К. Острозького стало відоме в унійному таборі. Іпатій Потій повідомив про це короля, чинив усілякі перешкоди архімандриту і навіть піддав його домашньому арешту. Знаючи, що князю

Острозькому свого часу не вдалося захистити Никифора, наляканий протосинкел 24 січня 1601 р. змушений був написати антипротестантського листа до львівського католицького архієпископа Димитрія Соліковського. В такий спосіб, на думку В. Любашенко, “Лукаріс врятував собі життя: Соліковський визволив його з-під арешту” [4, с. 293]. На знак подяки грек певний час залишався у Львові, показував своєму рятівникові куплений тут “Катехізіс” Роберто Белларміно.

Навіть після від’їзду з України, К. Лукаріс не переставав цікавитись ситуацією в Острозі. Зокрема, І. Мицько зазначає, що александрійський патріарх висловлював підтримку створенню культурно-освітнього центру в Дерманському монастирі, який передбачалося перетворити на впливовий духовний заклад [6, с. 20].

Таким чином, впродовж 1594–1600 рр. К. Лукаріс підтримував тісні контакти з Острозьким культурно-освітнім гуртком, князем В.-К. Острозьким і навіть певний час виконував обов’язки ректора Острозької академії. Часті поїздки, активна полемічна і видавнича діяльність, участь у берестейському процесі свідчать про залучення протосинкела до князевих унійних і антиунійних проєктів. На часі видання українською мовою листів К. Лукаріса і М. Пігаса в перекладі з грецької. Докладне вивчення усієї епістолярної спадщини К. Лукаріса, без сумніву, відкриє чимало нових фактів з історії Острога та острозько-грецьких культурних контактів.

Джерела та література:

1. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький: Воевода Київський і маршалок землі Волинської / Т. Кемпа. – Хмельницький : Мельник А. А., 2009. – 342 с.
2. Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. / П. Кралюк. – Острогор : НаУОА, 2007. – 204 с.
3. Любашенко В. Кирилл Лукарис и протестантизм. Опыт межцерковного диалога / В. Любашенко // Богомыслие. – 2000. – № 10. – С. 27–52.
4. Любашенко В. Пошуки альтернативної унії: православні та протестанти у контексті Берестя (Кирило Лукаріс і Україна) / В. Любашенко // Берестейська унія (1596) в історії та історіографії: спроба підсумку. – Львів, 2008. – С. 277-296.
5. Мальшевский И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви / И. Мальшевский. – К., 1872. – Т. 2. – Приложение. – 198 с.

6. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія / І. Мицько // *Острозька давнина: Дослідження і матеріали*. – Львів, 1995. – С. 13-23.
7. Ульяновський В. "Острозький Патріархат": нездійснений церковно-політичний проект чи історіографічний фантом? / В. Ульяновський // *Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*. – К., 2010. – С. 306-336.
8. Флоря Б. Східні патріархи і західноруська церква / Б. Флоря // *Український історичний журнал*. – 1996. – № 1. – С. 45-51.
9. Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным / К.Харлампович. – Казань, 1898. – 524 с.
10. Ясіновський А. Грецькі джерела до історії Острога: листи Александрийського патріарха М. Пігаса та протосинкела К. Лукаріса / А. Ясіновський // *Остріг на порозі 900-річчя (1990-1992 рр.): матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій*. – Острог, 1992. – Ч. 2. – С. 114-116.
11. Ясіновський А. Роль Острога в культурних взаєминах України із слов'янами і греками / А. Ясіновський // *Острозька давнина: Дослідження і матеріали*. – Львів, 1995. – С. 97-103.
12. Borkowski A. Związki egzarchy patriarchalnego Nicefora Paraschesa Kantakuzyna z Akademią Ostrogską / A. Borkowski // *Akademia Zamojska i Akademia Ostrogska w perspektywie historyczno-kulturowej. Współczesne implikacje dla współpracy transgranicznej*. – Zamość, 2010. – S. 249-260.
13. Frick D. A. Meletij Smotryc'kyj / D. A. Frick. – Cambridge : Harvard University Press, 1995. – 395 p.
14. Legrand É. Bibliographie hellénique, ou Description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle / É. Legrand. – Paris, 1896. – T. 4. – 512 p.

Михайло Якубович

“PROGNOSTICON” ЯНА ЛЯТОСА 1594 Р.: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

У статті розкрито малодосліджені сторінки творчості Яна Лятоса (1539 – до 1608 рр.), відомого польського вченого-енциклопедиста, який провів останні десять років життя при дворі Василя-Костянтина Острозького. Досліджено латиномовний твір “Прогностикон”, відзначено специфіку наукових поглядів Яна Лятоса, відстежено зв’язок між цим твором і політичною ситуацією тих часів.

Ключові слова: Острозька академія, природознавство, передбачення, астрономія, астрологія, Османська імперія, календарна реформа.

В статье раскрыто малоисследованные страницы творчества Яна Лятоса (1539 – до 1608), известного польского ученого-энциклопедиста, который провел последние десять лет жизни при дворе Василия-Константина Острожского. Исследовано латиноязычное произведение “Прогностикон”, отмечено специфику научных взглядов Яна Лятоса, отслежена связь между этим произведением и политической ситуацией того времени.

Ключевые слова: Острожская академия, естествознание, предсказания, астрономия, астрология, Османская империя, календарная реформа.

In the article a poorly explored parts of the heritage of the famous Polish scholar Jan Latosz (1539 – 1608) is being studied. His Latin work “The Prognosticon” is being discovered. The author of the present article notes the features of the Jan Latosz’s scientific views and pays attention to the links between this document and the political situation of its times.

Keywords: Ostroh Academy, Natural Studies, prediction, astronomy, astrology, Ottoman Empire, calendar reform.

Найбільш важливі моменти біографії відомого польського лікаря, астролога, математика й філософа Яна Лятоса (1539 – до 1608 рр.) відомі досить непогано. Доведено, що, зазнавши переслідувань за

свої виступи проти календарної реформи папи Григорія XIII, після 1596 р. вчений емігрував до Острога, де й мешкав до самої смерті, займаючись лікарською справою. Згадується Лятос і в Акті поділу володінь князя В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 р. [1, с. 10-11]. В українській історичній науці до спроб реконструювати життєвий шлях вченого вдавалися І. Мицько [7, с. 100] та Р. Шпізель [10, с. 210-213]. Набагато ширше постать Яна Лятоса представлена в польській історико-біографічній літературі, яка й досі слугує основним джерелом для вивчення життєпису вченого. Загальні відомості наводить Ф. Бентковський [144, с. 311-312], Ф. Серчинський [23, с. 267-268] та інші польські автори (див. часткову бібліографію у: [10, с. 213]). Найбільш повну біографію подає Л. Гайдукевич у статті в "Польському біографічному словнику" [12, с. 569-572]. Збереглися до наших часів і праці самого Яна Лятоса, дві з яких знаходяться в Львівській національній науковій бібліотеці [19; 24].

Незважаючи на добрий стан збереженості та відносну доступність стародруків, твори Яна Лятоса фактично залишаються недослідженими. Натомість вивчення його діяльності як астронома й астролога, що свого часу викликала настільки негативну реакцію в Польщі й навіть у Римі (припинити виступи проти нового календаря вимагав особисто папа Григорій XIII [10, с. 210]), дозволила б краще зрозуміти окремі аспекти тогочасної ідеологічної боротьби в Речі Посполитій та, що також важливо, розвиток природознавчої науки, здобутки якої Ян Лятос міг пропагувати й в стінах Острозької академії. Більше того, творчість Лятоса спонукала багатьох польських астрономів тих часів до глибокої дискусії навколо питання календаря; у 1604 році католицький апологет Войцех Росцішевський (1556/1560 – 1619 рр.) публікує трактат "Телець Лятоса, або діалог про Лятосів календар", де намагається довести хибність поглядів вченого [16].

У межах означеної статті ми спробуємо розглянути одну з найбільш відомих астрологічних праць Яна Лятоса, присвячену прогнозу політичного майбутнього Європи, а також наголосити на тих суспільних та політичних аспектах, які спонукали Лятоса до написання цього твору. Мова йде про латиномовний трактат під назвою "Prognosticon de regnorum ac imperiorum mutationibus ex orbium coeli syderumque motu & lumine vario, in haec tempora incedentibus" ("Прогностикон про зміну царств та імперій на підставі змін у русі й світлі небесних тіл, що відбуваються у цей час"), виданий 1594 року в Кракові. Один із примірників цього твору зберігається у Львівській національній на-

уковій бібліотеці [19]. Працю присвячено “августійшому цезарю” Рудольфу II, тобто імператору Священної Римської імперії (1576 – 1612 рр.) [19, арк. 2-5]. Присвяту “Прогностикону” саме цій постаті (а не, наприклад, польському королеві чи комусь із шляхтичів, як це згодом сталося із твором про “страхітливе сонячне затемнення” [24].) не можна вважати випадковою. Рудольф II був відомим покровителем різного роду “окультних наук”, зокрема й астрологічних (див. новітнє дослідження П. Маршала: [18]). За дорученням цього імператора Краків у 1584 році відвідував знаменитий британський астролог, алхімік і містик Джон Ді (1527 – 1608/1609 рр.), який до цього певний час мешкав при дворі Рудольфа II в Празі [22, с. 42]. Оскільки сам Лятос перебував у Краківському університеті з 1582 року [7, с. 100], цілком ймовірно, що він не лише зустрічався із Джоном Ді, а й мав якийсь стосунок до імператорського кола вчених. Проте згодом, внаслідок виступів Лятоса проти нового календаря й подальшої еміграції, ці зв’язки були втрачені.

Означений твір Яна Лятоса належить до жанру “прогностиків”, популярних у Польщі й інших країнах Європи ще з часів середньовіччя. Відомий, наприклад, твір кенігсбергського астронома Йогана Мюллера (лат. Регіомонтан) (1436 – 1476 рр.) “Prognostica” [17, с. 27-31], а також низка інших праць цього жанру другої половини XV ст. Автори цих праць намагалися передбачити, які природні й суспільні події може викликати комета 1472 року [15]. До відомих творів такого типу належала й “Прогностична оцінка 1483 року”, написана вихідцем із українських земель Юрієм Дрогобичем (бл. 1450 – 1494 рр.), який активно використовував спадщину перського астронома Абу Ма’шара аль-Балхі (лат. Альбумазар) (787 – 886 рр.) та італійського астролога Гвідо Бонатті (XIII ст.) [5]. Але підзаголовок “Прогностикону” Лятоса свідчить про цілком конкретний авторський задум: “максимально правдиво про успіх християн проти турків” [19, арк. 1]. Таким чином, Ян Лятос намагався з’ясувати, коли, згідно з відповідними астрологічними розрахунками, Османська імперія (“Царство Магомета”) [19, арк. 18] більше не буде становити “загрозу для християн”.

Предмет, обраний Лятосом для астрологічного “дослідження”, активно дискутувався протягом усього шістнадцятого століття. Після вдалих європейських кампаній Сулаймана Кануні (1520 – 1566 рр.) (див. : [21, с. 87 – 111]) правителі центральноєвропейських держав розглядали Османську імперію як найсерйознішу загрозу. В 1543 й 1544 році в Кракові виходять друком дві промови Станіслава Орі-

ховського-Роксолана (1513 – 1566 рр.) під назвою "Про турецьку загрозу", де автор прямо говорить, що мета Сулаймана – "захопити Польщу, звідки зручніше воювати не лише з германцями, а й з іншими народами" [8, с. 91]. Учень Коперника Георг Йоахім Ретик (1514 – 1574 рр.), який також був пов'язаний із Краківським університетом, в одному зі своїх послань намагався передбачити час занепаду "закону Магомета" [4, с. 495]. Оскільки "Прогностикон" Яна Лятоса цілком пов'язаний із "турецькою загрозою", австрійський орієталіст Й. вон Хаммер (1774 – 1856 рр.) навіть включає цей твір у перелік рукописів та стародруків, які стосуються історії Османської імперії [13, с. 156].

Змістовна частина "Прогностикону" починається з твердження про те, що період розвитку й занепаду різних держав пов'язаний із небесними тілами [19, арк. 6]. Сутність цього зв'язку полягає в залежності подій на землі від ексцентриситету планет і сонця, тобто ступеню відхилення орбіти від окружності. Посилаючись на Коперника [19, арк. 6], Ян Лятос фактично викладає класичну доктрину Клавдія Птолемея (87 – 165 рр.), згідно з якою небесні тіла рухаються по малому колу, яке називається епіциклом, у той час як центр самого епіциклу рухається по великому колу, що має назву деференту (див. : [3, с. 120]) Ця теорія застосовувалася як у геоцентричній, так і геліоцентричній системі, доки німецький астроном і математик Йоган Кеплер (1571 – 1630 рр.) не з'ясував, що планети рухаються по еліптичним, а не колоподібним орбітам. Виходячи з напрацювань Коперника (а саме третьої книги з праці "Про рух небесних тіл"), Ян Лятос вказує на головні астрономічні процеси, які дозволяють відстежити хід подій на землі – випередження рівнодення (лат. *praecessio aequinoctiorum*), внаслідок якого кожного року весняне рівнодення настає дещо раніше, зміни в русі Сонця знаками зодіаку, а також зміни ексцентриситету, через що спостерігається "нестабільність апогею" [19, арк. 6-7]. Ці відхилення Лятос, услід за Коперником, називає поняттям "аномалія рівнодення" (*Anomaliae aequinoctiorum*) [19, арк. 7], на вирахуванні яких і будує свою астрологічну систему. Один із максимальних градусів "аномалії" припав на 2186 рік від створення світу, коли відбувся "призов до Аврама" (*vocatio Abrahae*) [19, арк. 8]. Таким чином, автор "Прогностикону" посилається на значиму біблійну подію відновлення монотеїзму, встановлюючи зв'язок між сакральною історією та астрономічними явищами, зокрема епохами середніх рухів рівнодень, про які писав іще Коперник.

Утім, у цитованій Лятосом книзі його видатний попередник підходив до питання вказаних аномалій суто з астрономічних, а не

астрологічних міркувань [6, с. 183-198]. Слід також зауважити, що сам Коперник наголошував на відповідності між літосчисленням, де враховується зміна рівнодень та календарем Юлія Цезаря [6, с. 184]; саме тому цілком закономірним виглядає той факт, що в системі Яна Лятоса юліанський календар мав настільки принципове значення.

Ян Лятос наголошує, що в 2615 році від створення світу, коли “аномалія” сягнула 45 градусів небесного меридіану, Бог відкрився Мойсею, після чого відбувся вихід євреїв із Єгипту [19, арк. 9]. Але вже 3044 року, коли величина “аномалії” була мінімальною, євреї потрапили у вавилонський полон. Увесь цей період загалом пов’язується Лятосом із дією Юпітера, який символізує священство й владу, дану Богом Авраму [19, арк. 9].

Наступна фаза зростання “аномалії” припала на 3902 рік. Перед цим запанував Марс, а його влада, за словами Лятоса, “означає війну, хаос, повстання, пожежу, спустошення та руйнацію”, що й втілювалося у греко-перських війнах, походах Олександра Македонського та інших подіях; саме в цей час Бог відсилає Ісуса як визволителя людства. Оскільки 796 рік за християнським літосчисленням Ян Лятос називає 4760 від створення світу, роком створення світу в його хронології був 3964 до н. е. [19, арк. 11].

Після приходу Ісуса настає ера Сатурна, початок якої припав на 30 рік н. е. Панування цієї планети, за твердженням Лятоса, несе великі загрози для християнства – близько 400 року Європою прокотилося нашість Атілли, а у 800 році, в “Африці”, з’явився “Магомет” [19, арк. 11-12]. І хоча датування, запропоноване автором “Прогностикону”, не зовсім точне, слід зауважити, що мова йде не про прив’язку до конкретних дат, а про початок і завершення цілих періодів. Піднесення “закону Магомета” пов’язується Лятосом вже із дією Венери, період влади якої буде тривати до 1653 року й ще принесе із собою “чимало безладу на землі” [19, арк. 12]. Цей “безлад” (furores) також пов’язується із “законом Магомета”, успіх якого позначений Венерою та Марсом. Продовжуючи тему домінування небесних світил, Лятос стверджує, що після 2511 року н. е. влада перейде до місяця, з’явиться “тиран-антихрист”, а в 7000 (3036 Р. Х.) році світ завершить своє існування й зміниться на “царство Боже” [19, арк. 13]. Таким чином, Лятос застосовує астрологічну методику до біблійного розуміння есхатології.

Але обрахування дати кінця світу не було головним завданням астролога. Тому в подальших міркуваннях Лятос намагається передбачити події, які відбуватимуться в найближчі 100 – 200 років. У 1586

році Меркурій досягнув апогею в сузір'ї Стрільця (чит. Sagittari замість Sagitari), що дозволяє говорити про майбутній успіх християнського світу. Натомість апогей Меркурія й Марса в сузір'ї Скорпіона, що відбулося 620 року, означав конфлікт "Магомета" й візантійського імператора Іраклія (575 – 641 рр.) [19, арк. 14]. У цьому випадку датування Лятоса більш точне, адже 622 рік став початком мусульманської ери. В час написання "Прогностикону" піднесення "турецької імперії" (Imperium Turcarum) тривало, що також пояснювалося Лятосом через розташування планет (зокрема, Марса в сузір'ї Лева) [19, арк. 14]. Але вже після 1630 року, коли домінувати почне Юпітер, ситуація почне змінюватись на користь християн, а 1700 році "від магометанського царства не залишиться й сліду" [19, арк. 16]. Нарешті, коли остаточно запанує Меркурій – планета великого імператора – "християнське царство" отримає перемогу над "магометанським".

Посилаючись на відповідну частину "Чотирикнижжя" (книга 2, розділ 4) Клавдія Птолемея, Лятос наголошує на тому, що загальний стан міст та держав можна перебачити за з'єднанням місяця й сонця, а також рухом планет у цей час (відповідна частина тексту Птолемея має назву "Про конкретні передбачення" [20, с. 160-162]) [19, арк. 16]. Так само, як далі по тексту "Чотирикнижжя" Птолемей [20, с. 162-164], Ян Лятос намагається вирахувати точне місце, якого й стосуються передбачення, обраховуючи відмінність координат Константинополя й Кракова [19, арк. 17]. Автор "Прогностикону", цитуючи Птолемея, повторює його систему поділу світу на квадранти, в кожній частині яких керує відповідне сузір'я [20, с. 128-160]. Утім, систему Птолемея Лятос доповнює, виходячи із сучасної йому географічної ситуації. До регіону Тильця астролог додатково включає Ірландію, Лева – Туреччину, Скорпіона – Іудею, Ідумею й Східну Швецію, Водолея – "Велику Тартарію", Русь і Валахію [19, арк. 18].

Виходячи з цих та інших міркувань, Ян Лятос робить висновок, що в майбутній війні з Персією Туреччина зазнає поразки, зокрема внаслідок того, що Венера перебуватиме в Тильці [19, арк. 19]. Очевидно, автор "Прогностикону" був начуваний про тривалі турецько-перські конфлікти XVI ст. (1514 – 1555, 1578 – 1590 рр.). Можна стверджувати, що під "магометанським законом" Лятос мав на увазі саме Османську імперію, а не ісламський світ у цілому, а тому всі тези, які стосуються "сарацинів", мають відношення майже виключно до турків.

Із впливом Венери, а також перебуванням Юпітера в сузір'ї Лева, Лятос пов'язує й майбутній успіх австрійців. Проте ця перемога буде

досить важкою для Австрії й стане результатом тривалих зусиль. Те ж саме, свідчить “Прогностикон”, стосується й Угорщини, яку в астрологічному сенсі Лятос ділить на західну й східну [19, арк. 20]. Внаслідок впливу Юпітера угорці досягнуть “щасливого успіху” (*successus felices*), який принесе їм визволення з-під турецького гніту. Остаточ-но ця подія відбудеться тоді, коли апогей Меркурію вийде на сузір’я Стрільця [19, арк. 20]. Отож, царство імператора переможе, а “сарацини” більше не завдадуть “святій католицькій церкві” жодної шкоди [19, арк. 20]. Завершується “Прогностикон” Яна Лятоса віршем Йоахіма Бельського (бл. 1540 – 1599 р.), відомого поета й історика, присвяченим імператору Священної Римської імперії [19, арк. 22].

Досліджуваний твір Яна Лятоса показує глибоку обізнаність автора в природничих науках тих часів – математиці, астрономії, геометрії, географії, а також астрології. Головними теоретичними джерелами “Прогностикону” були класичне для середньовічної й ренесансної астрології “Чотирикнижжя” Клавдія Птолемея, а також твори Миколая Коперника. На відміну від багатьох сучасників (в тому числі й Коперника), Ян Лятос у своїх творах більш критично ставився до арабської та єврейської астрологічної науки, вважаючи деяких східних астрологів схильними до перебільшень [24, арк. 13].

“Прогностикон” 1594 року може вважатися цілком самостійною працею, де присутня спроба розглянути біблійну й сучасну історію у зв’язку із відповідними астрологічними процесами. Важко не помітити й того факту, що в системі Яна Лятоса небесні тіла були тільки “знаками”, а не причинами реальних подій, що дозволяло йому поєднувати астрологічний світогляд із християнським віровченням. Астрологічну науку вчений поділяв на чотири частини – передбачення долі держав та їхніх правителів, передбачення погоди, передбачення індивідуальної людської долі й передбачення сприятливого й несприятливого часу для початку певних справ [19, арк. 11-14]. Утім, судячи зі змісту збережених праць, найбільше цікавила Лятоса астрологія “геополітична”, яка дозволяла спрогнозувати майбутні відносини й становище різних країн. Не дивно, що “Прогностикон”, присвячений Рудольфу II, з’являється саме в той час, коли імператор втягнувся у чергову війну з Османською імперією (1593 – 1606 рр.). Оскільки більша частина бойових дій велася в Угорщині, в останній частині твору Ян Лятос намагався спрогнозувати події саме цих теренах [21, с. 150-185]. Як уже відзначалося, тематика “Прогностикону” була не менш актуальна й для тогочасної Польщі.

Заняття астрологією Лятос продовжував і в період спілкування з князем Острозьким. У передмові до досліджуваного нами "Прогностикону" від 1594 року Лятос гадує про твір, присвячений "князю (Duci) Острога й каштеляну Кракова" [19, арк 5]. В іншому трактаті, датованому вже 1597 роком, Лятос також пише про якийсь "Prognosticum", "повіданий ясному дому княжат Острозьких" [24, арк. 9]. Ймовірно, мова йшла про "Prognosticum ad Annum 1594", виданий в 1593 році й справді присвячений Янушу Острозькому. Зберігся й твір "Про острозький меридіан. Вплив Венери буде загальним, а Юпітер і Меркурій разом будуть тримати владу", написаний в Острозі десь близько 1602 року й присвячений єпископу Луцькому й Краківському (1548 – 1608 рр.) Бернардові Мацієвському [11, с. 118]. Астрологія не була для Острозьких чимось новим: відомо, що з Острогом підтримував зв'язки математик А. Римша (біля 1550 – після 1595 рр.) [2, с. 397], з астрологічними передбаченнями якого був знайомий і сам князь Василь-Костянтин [7, с. 108]. Цілком ймовірно, що після свого переїзду до Острога наприкінці 90-х років XVI століття, князь міг користуватися послугами Лятоса не тільки як особистого лікаря, а й особистого астролога. Адже остаточний розрив зв'язків Яна Лятоса з Краківським університетом відбувся вже 1602 року [23, с. 267], що, цілком можливо, було пов'язано з публікацією нового твору з критикою григоріанського календаря [10, с. 210]. І. Паславський, досліджуючи т. зв. "Холмський збірник", який, на думку вченого, мав стосунок до Острозької академії, припускає, що Ян Лятош міг привести до Острога й праці свого українського попередника Юрія Дрогобича, які згодом були перекладені староукраїнською книжною мовою [9, с. 37].

Наукова біографія Яна Лятоса нерозривно пов'язана з досить складними політичними процесами. До певної міри зрозумілий його союз із домом Острозьких, який дозволив вченому продовжувати критику григоріанського календаря, цілком ймовірно виглядає й можливість певних стосунків із науковою елітою, близькою до імператора Рудольфа II, або й ним самим. Навіть після "еміграції" до Острога чимало зв'язків у Лятоса залишилося й у католицьких колах. Астрологічна творчість, якій вчений був відданий в усі періоди свого життя, могла зіграти роль своєрідного містка між західноєвропейською природознавчою наукою й Острозькою академією. Світогляд Яна Лятоса, в якому астрологія відходила від типового для доби Відродження синкретизму й переосмислювала свій метод, знаменував

собою елементи критичної науки Нового Часу, яка в той час лише починала своє становлення. Цілком вірогідно, що ці погляди Ян Лятос пропагував і в стінах Острозької академії. А тому завдяки цьому вченому й іншим астрономам, Острог був ще й потужним центром, звідки поширювалися найновіші природознавчі знання.

Джерела та література:

1. Атаманенко В. Б. Акт поділу володінь кн. В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 р. / В. Б. Атаманенко // Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедичне видання [у 2-ох т.]. – Острог, 2011. – С. 10-11.
2. Атаманенко В. Б. Римша Андрій / В. Б. Атаманенко // Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедичне видання [у 2-ох т.]. – Острог, 2011. – С. 394-397.
3. Бронштэн В. А. Клавдий Птолемей / В. А. Бронштен. – М. : Наука, 1985. – 239 с.
4. Георгия Иоахима Ретика о книгах вращений Николая Коперника первое повествование к Иоанну Шонеру // Николай Коперник. О вращении небесных сфер; [перевод И. Н. Веселовского, ред. А. А. Михайлова]. – М. : Наука, 1964. – С. 488-552.
5. Дрогобич Юрій. Роки і пророцтва / Юрій Дрогобич; [уклад. і наук. ред. В. М. Вандишев]. – Х. : Факт, 2002. – 287 с.
6. Коперник, Николай. О вращении небесных сфер / Николай Коперник; [перевод И. Н. Веселовского, ред. А. А. Михайлова]. – М. : Наука, 1964. – 653 с.
7. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія / І. З. Мицько. – К. : Наукова думка, 1990. – 190 с.
8. Оріховський Роксолан-Станіслав. Про турецьку загрозу слово друге (до польського короля Сигізмунда) / Станіслав-Роксолан Оріховський // Українська література XIV – XVI ст.; [за ред. В. Л. Микитася]. – К., 1988. – С. 88-112.
9. Паславський І. В. Наукові знання у контексті української культури другої половини XVI – першої половини XVII століть / І. В. Паславський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – 1996. – Том ССXXX. – С. 17-43.
10. Шпізель Р. С. Лятос Ян / Р. С. Шпізель // Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедичне видання [у 2-ох т.]. – Острог, 2011. – С. 210-213.
11. Estreicher K. Bibliografia Polska / K. Estreicher. – Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1906. – Том X. – Część III. – 551 s.
12. Hajdukiewicz L. Polski Słownik Biograficzny / L. Hajdukiewicz. – Wrocław : Wydawnictwo Ossolińskich, 1990. – 640 s.

13. Hammer von J. Geschichte des Osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven / J. von Hammer. – Pest : C. A. Hartleben's Verlage, 1835. – 716 s.

14. Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych przez Felixa Bentkowskiego. – Warszawa; Wilno : Zawadzki i Komp., 1814. – Tom II. – 830 s.

15. Kozłowska A. Polskie prognostyki o komecie z 1472 roku. Analiza zawartości treściowej / A. Kozłowska // *Studia Mediewistyczne*. – 1992. – No. 29. – S. 43-65.

16. Latosie cielę albo dialog o kalendarzu Latosowym. Interlocutores Simon Kramarz z X. Plebanem. – Poznań : [s. n.], 1604. – [14] s. / *Inst. Badań Literackich PAN*. No. XVII. 2. 206.

17. Markowski M. Ne znanie dzieła Jana Regiomontana o komecie / M. Markowski // *Studia Mediewistyczne*. – 1993. – No. 30. – S. 27-31.

18. Marshall P. The Magic Circle of Rudolf II: Alchemy and Astrology in Renaissance Prague / P. Marshall. – New York : Walker & Company, 2006. – 320 p.

19. Prognosticon de regnorum ac imperiorum mutationibus ex orbium coeli syderumque motu & lumine vario, in haec tempora incedentibus. Maxime verò de Christianorum contra Turcas successu. A Ioanne Latosinio Medico Phisico, et Mathematico, diligentissime conscriptum, et publicae vtilitatis gratia editum. – [Cracowia]: [s. n.], 1594. – [22] s. / *Львівська національна наукова бібліотека*. Ст. № 79664.

20. Ptolemy. Tetrabiblos / Ptolemy; [Ed. and transl. by F. E. Robbins]. – Cambridge : Harvard University Press, 1940. – 461 p.

21. Shaw S. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280 – 1808 / S. Shaw. – New York : Cambridge University Press, 1997. – 351 p.

22. Sherman W. John Dee: the politics of reading and writing in the English Renaissance / W. Sherman. – New York : Univeristy of Massachusetts Press, 1995. – 291 p.

23. Siarczyński F. Obraz wieku panowania Zygmunta III / F. Siarczyński. – Lwów : Drukarnia Jozefa Schnaydera, 1928. – Cześć I. – 353 s.

24. Srogiego i straszliwego zaćmienia słonecznego także dwojga miesięcowego, na Rok Pański 1598 przypadającego, krótkie skutków opisanie. Do tego przystępują efekty złączenia obydwu niefortun Saturnusa y Marsa w znaku niebieskim w wadze przez Jana Latosa doktora w lekarstwie z pilnością uczynione. – [Cracowia]: [s. n.], 1597. – [28] s. / *Львівська національна наукова бібліотека*. Ст. № 94122.

о. Вітольд-Йосиф Ковалів

“РУСЬКИЙ СЦИПІОН” – ГЕТЬМАН КОСТЯНТИН ІВАНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті здійснено огляд польської історіографії, присвяченої гетьману Костянтину Івановичу Острозькому. Автор проаналізував походження прізвиська гетьмана Острозького – “Руський Сципійон” – та охарактеризував існуючі портрети гетьмана. Основну увагу звернуто на праці Т. Кемпи, баталістику, словникові видання про князя Костянтина Івановича Острозького.

Ключові слова: гетьман Костянтин Іванович Острозький, “Руський Сципійон”, праці Т. Кемпи, баталістика, словникові видання.

В статье осуществлен обзор польской историографии, посвященной гетману Константину Ивановичу Острожскому. Автор проанализировал происхождение прозвища гетмана Острожского – “Русский Сципион” – и охарактеризовал существующие портреты гетмана. Основное внимание обращено на труды Т. Кемпы, баталистики, словарные издания о князе Константине Ивановиче Острожском.

Ключевые слова: гетман Константин Иванович Острожский, “Русский Сципион”, труды Т. Кемпы, баталистика, словарные издания.

The review of Polish historiography, devoted a hetman Kostyantyn Ivanovych Ostroz'kyi is carried out in the article. The author analyzed the origin of nickname of hetman Ostroz'kyi – “Ruskiy Scipion” – and described the existent portraits of hetman. Basic attention is turned on scientific papers of T. Kempa, dictionary editions about Kostiantyn Ivanovych Ostroz'kyi.

Key words: hetman Kostyantyn Ivanovych Ostroz'kyi, “Ruskiy Scipion”, T. Kempa, dictionaries.

Костянтин Іванович Острозький, гетьман найвищий литовський, молодший син Івана Васильовича Острозького і, невідомо як мала на ім'я, дочки князя Івана Бельського з роду Гедиміновичів, є незвичайно барвистою постаттю, яку описують старопольські й сучасні польські історики, аналіз основних положень праць яких автор поставив за мету.

“РУСЬКИЙ СЦИПІОН”

Польський король Зигмунт I Старий під впливом найбільш вдалої перемоги, отриманої Костянтином Івановичем Острозьким над татарами над річкою Ольшаницею у січні 1527 року, у привілею, наданому гетьману, відзначив, що *“його можна і потрібно порівнювати не лише з полководцями нашого століття, але також з всіма колишніми цього роду людьми...”* [18, s. 43]. Згідно з Томашем Кемпою власне в цьому королівському записі потрібно бачити генезу прізвиська гетьмана Острозького – “Руський Сципїон”, котрий пізніше був розміщений на його надгробнику в Печерській Лаврі в Києві [13, s. 5-21], а в ХХ столітті потрапив до заголовку його біографії.

До Другої світової війни, а саме у 1929 р., вийшла біографія гетьмана авторства Валеріана Харкевича¹ під заголовком *““Руський Сципїон” Костянтин Іванович князь Острозький”* (*“Scypion Ruski” Konstany Iwanowicz książe Ostrogski”*) (Вільно 1934).

Костянтин Іванович Острозький, будучи одним із найвидатніших литовських полководців, провів аж шістдесят дві битви, з них лише дві можна рахувати за тотальні поразки. Тому його називали “Руським Сципіоном”, або “Литовським Сципіоном”. У старопольській літературі обдарували його назвами *“drugiego Annibala”* (“другий Ганнібал”), а також *“mężem trudno wystawionej dzielności”* [16, s. 22-36].

Поет Шимон Пекалід (Пенкаля)² в поемі *“De bello Ostrogiano”* –

¹ Валеріан Харкевич (Walerian Charkiewicz) (нар. 1890, пом. 24 червня 1950 в Лондоні) – польський історик, політичний публіцист, поет. Випускник університету Стефана Баторія у Вільні (Вільнюсі) – у 1928 р. захистив докторську дисертацію. У міжвоєнний період був пов’язаний із місцевим середовищем консерваторів. Публіцист вільненського “Слова”. Приймав участь у Вересневій кампанії 1939 року. Потім перебував у радянському полоні – в таборі в Козельську, далі – в Грязівці. Від осені 1941 р. в армії генерала Андерса. Там працював, зокрема, як керівник Бюро історичних досліджень. Після війни в еміграції у Великобританії. Перший редактор тижневика “Від А до Z”. Будучи істориком, займався релігійними відносинами у Великому Князівстві Литовському у XVI-XVII ст., рубіжною магнатерією, історією полеків у період Другої світової війни.

² Шимон Пекалід або Пенкаля (Szymon Pekalides vel Pękała) (нар. бл. 1567 р., пом. після 1616 р.) – польсько-латинський поет XVI століття. Син райці міста Олькуша Тобіаша Пенкалі й Анни Старчиновської. У 1585 р. записався до альбому Краківської академії. Автор твору “De bello Ostrogiano”. Пекалід, котрий опинився в колі жителів м. Острога, “став русином” (“Ruthenus factus”). Див.: Natalia Jakowenko, Jaka wojnę opisuje Szymon Pekalides w poemacie “De bello Ostrogiano (1600 p.)”, [in:] “Łacina jako język elit”, koncepcja i redakcja naukowa Jerzy Axer, Warszawa 2004, s. 271-293; Наталя Яковенко. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, 2002. – С. 157-188.

“Про Острозьку війну під П’яткою з Низовцями” (1600 р.) вмістив панегірик на честь Костянтина Івановича Острозького, в якому гетьмана називає Гектором, Ахіллесом і Геркулесом.

Отже, тодішній літописець оцінював його, що він не мав собі рівних серед тодішніх полководців [7, с. 68]. Не схильний до голосливих похвал Йодок-Людвік Децій¹ писав: “*Це загальновідома річ, що славнозвісна у всі часи людина і полководець Костянтин Острозький був у подібний спосіб обмовлений своїми ворогами, але від закидів його цілковито очистило бездоганне життя і рани, отримані в обороні християнства. Коли б мені довелося списати належні тому мужу похвали, то вони самі заповнили б велику книжку*” [7, с. 78-79].

ПОСТАТЬ КОСТЯНТИНА ІВАНОВИЧА ОСТРОЗЬКОГО В СЛОВНИКОВИХ ПУБЛІКАЦІЯХ

Багато інформації про гетьмана Костянтина Івановича Острозького знаходимо в біографії авторства Збіслава Войтковяка² в “Польському Біографічному Словнику” (“Polski Słownik Biograficzny”).

У книжці “*Poczet Hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy*” (“Почет Гетьманів Речі Посполитої. Гетьмани Литовські”), за редакцією Мірослава Нагельського (Варшава, 2006), гетьману Костянтину Івановичу Острозькому присвячений розділ, написаний Генриком Люлевичем.

ПУБЛІКАЦІЇ ТОМАША КЕМПИ

Найбільше і найширше в останній час про князя Костянтина Івановича Острозького писав Томаш Кемпа³. У своїй праці під заголовком

¹ Йодок (Юстус) Децій (Jodok (Justus) Ludwik Decjusz) (бл. 1485-1545), відомий також, як Йост Людвіг Діц (Jost Ludwig Dietz) – родом з Альзатії краківський дипломат, фінансист і секретар короля Зигмунта I Старого, пізніше його радник і зверхник коронного монетного двору. Автор третинного твору “Про древність поляків” (“O starożytności Polaków” – “De vetustatibus Polonorum”), в якому пов’язує найдавнішу історію Польщі з образом початкової історії народів Європи.

² Збіслав Войтковяк (Zbysław Wojtkowiak) – професор Університету Адама Міцкевича в Познані, працівник Закладу Джерелознавства і Допоміжних наук історії.

³ Томаш Кемпа (Tomasz Kempa) (нар. у Бидгощі в 1969 р.) – польський історик. Закінчив історичні студії в університеті Миколая Коперніка в Торуні в 1988-1993 рр. Його науковим керівником (також під час писання докторської дисертації) був проф. Станіслав Александрович. У 1994-1998 рр. навчався і захистив докторську дисертацію з історії у 1998 р. на тему “Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616), wojewoda wileński”. Від того часу працює ад’юнктом в інституті історії і архівістики університету Миколая Коперніка в Торуні. Опублікував понад 50 наукових

“*Dzieje rodu Ostrogskich*” (“Історія роду Острозьких”), він присвятив йому цілий її другий розділ [14, s. 15-51]. Наприкінці цього розділу читаємо: “Смерть Костянтина Острозького була великим ударом для литовської партії, яка прямувала до щільної інтеграції Литви з Королівством Польським. Тоді бракувало особи з Великим авторитетом, а також реальною владою, яка могла б ставити чоло сепаратним тенденціям у Великому Князівстві Литовському. На Литві у той час розпочинається ера нічим необмеженої влади Ольбрахта Гаштолда, а частково також Радзивиллів. (...)” [14, s. 51].

Ширше на тему значення Костянтина Івановича Острозького для православ'я написав Томаш Кемпа в статті “Діяльність гетьмана Костянтина Івановича Острозького на ниві православ'я” в “Білоруських історичних зошитах” [13, s. 5-21]. Гетьман найвищий литовський Костянтин Іванович Острозький відіграв вагому роль в історії православ'я на руських землях і на Литві. Завдяки йому, Острозькі здобули провідний статус серед інших руських княжих родин, виразом чого були, зокрема, благодійність і опіка над Православною Церквою [5].

ПРАЦІ З ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ (БАТАЛІСТИКИ)

На увагу заслуговують також праці з історії військової справи (баталістики). Тут потрібно згадати опрацювання, що торкаються окремих війн, баталій і битв, а саме праці Станіслава Гербста¹ “*Битва під Ведрошею 1500 року*” [9], “*Московська війна 1507-8*” [10], праця цього ж письменника спільно з М. Валіцьким під заголовком “*Образ битви під Оршею. Документ мистецтвознавства і військової справи XVI ст.*” – *Варшава, 1949* [11].

У багатьох публікаціях, присвячених оршенській вікторії – переможній битві під Оршею – її головним героєм є гетьман князь Костянтин Іванович Острозький. У цій битві Острозький прославився тому, що справно втягнув чисельніші московські військові загоони в засідку і, використовуючи можливості території, а також координуючи різ-

публікацій, переважно статей, у тому числі 3 книжки: “Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej” (Toruń 1997); “Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616), wojewoda wileński” (Warszawa 2000); “Dzieje rodu Ostrogskich” (Toruń 2002).

¹ Станіслав Гербст, псевдонім Хробот (Stanisław Herbst, pseud. Chrobot) (нар. 12 липня 1907 в Раквері (Rakvere, Естонія) пом. 24 червня 1973 у Варшаві) – польський історик, професор Варшавського університету та Військової політичної академії, голова Польського історичного товариства.

ного роду війська, допровадив до перемоги. В одному з популярних видавництв Ярослав Кравчик писав, що битва під Оршею “жорстока це була, але славна, баталія: атакували сталльні вершники, важко працювала піхота, гриміли гармати (одна приїхала над Дніпро прямо з майстерні Альбрехта Дюрера!). А князь Костянтин Острозький зумів це все вміло покладати в міцну руку, яка тяжко нокаутувала московські полки” [15].

КОСТЯНТИН ІВАНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ У ЛІТЕРАТУРІ

З нагоди шлюбу короля Зигмунта I Старого з Боною Сфорцею Ян Дантишек¹ написав довгий поетичний твір під заголовком “*Epithalamium Reginae Bonae*”, який присвятив новій королеві Польщі. У ньому були рядки, присвячені Костянтину Івановичу Острозькому, про якого королівський секретар написав, що об’їжджаючи на своєму коні королівські війська, що готувалися до битви, заохочував до бою повільних, а стримував дуже зухвалих. Отже, Ян Дантишек представив гетьмана Острозького не лише як відважного, але, передусім, як мудрого і відповідального полководця. Цю оцінку католицького єпископа, чудового дипломата і поета, про Острозького підтверджують також тодішні літописці, описуючи хід битв, проведених князем Костянтином, особливо з татарами [8, s. 145; 14, s. 35; 17, s. 236].

Дуже цікавим питанням є портрет князя Костянтина Івановича Острозького. Його зображення на картині “*Битва під Оршею*” є єдиним сучасним оригінальним і збереженим до нині образом гетьмана. Острозький показаний на ньому тричі, тому що художник представив три чергові фази битви. Ці зображення докладно описав Томаш Кемпа у своїй монографії, присвяченій родові Острозьких [11, s. 42; 14, s. 32-33; 20, 3, s. 80-98; s. 85-132].

Відома є копія позірного портрету Костянтина Івановича Острозького, що походить з XVIII століття, а нині знаходиться в Мінську. На цьому портреті показана уся фігура гетьмана з булавою і з шаблею на боці. Томаш Кемпа, коментуючи цей портрет, написав: “*Безсум-*

¹ Ян Дантишек (Jan Dantyszczek, łac. Dantiscus), властиво Йоганн(ес) фон Гефен (Johann(es) von Hoefen) гербу Дантишек, прізвисько Фляхсбіндер (Flachsbindler) (нар. 1 листопада 1485 р. в Гданську, пом. 27 жовтня 1548 р. в Лідзбарку-Вармінському – польський мандрівник, дипломат, хелмінський єпископ, який резидував у Любаві (від 1530 р.), вармінський єпископ (1537 р.), польсько-латинський поет епохи Відродження, королівський секретар, писав любовні елегії. Найбільш відомий твір Дантишка – це метафізичний “Надгробник собі самому” (“Nagrobek sobie samemu”). Перший в історії польської дипломатії посол.

нівню, що малюючи подобу гетьмана, невідомий творець портрета скористався рисами і “зовнішністю” його сина Костянтина Василя Острозького (...)”. Думка історика ґрунтується на порівнянні образу з іншими портретами князя Костянтина Василя Острозького [14, s. 33].

Часто в різних публікаціях плутають портрети Костянтина Івановича Острозького з Костянтином Василем Острозьким. Наприклад, у популярному видавництві, присвяченому битві під Оршею, опублікованому як доповнення (додаток) до варшавського щоденника “Rzeczpospolita” (“Річ Посполита”), замість портрета Костянтина Івановича Острозького бачимо портрет Костянтина Василя Острозького [4]. На інтернет-сторінці Музею Палацу у Вілянові (Варшава) фігурує портрет Костянтина Івановича Острозького, намальований невідомим польським художником. Полотно походить зі зламу XVII/XVIII століть [12], однак це зображення кн. Адама-Костянтина Олександровича Острозького.

ЗАКІНЧЕННЯ

Донині в літературі чимало сум’яття щодо походження князів Острозьких. Стисло дискусію на цю тему представив Томаш Кемпа у своїй монографії роду Острозьких [14, s. 5-7]. Ймовірно подальші дискусії і дослідження – особливо над історією генеалогії та історичної свідомості у Великому Князівстві Литовському в XVI ст. – відкриють нові факти з життя великого гетьмана литовського Костянтина Івановича Острозького. Також використання деяких джерел вимагає особливої уваги – одним із дотеперішніх недоліків досліджень є майже загальне користування з перевидання, а не з першодруку. Так діється, наприклад, з найважливішим твором Мацея Стрийковського, яким є “Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі” – її текст виданий у 1846 р., відрізняється у багатьох деталях від королівського видання 1582 року [6, s. 143-183].

Постать Костянтина Івановича Острозького залишається дещо в тіні великого сина – Костянтина Василя [1; 2]. Проте є багато джерел, які, сподіваємось, дадуть можливість створити цілісний портрет цього визначного політика, полководця і мецената культури на руських землях Великого Князівства Литовського.

Джерела та література:

1. Махун С. Князь Костянтин Іванович Острозький: неймовірні зигзаги біографії “Руського Сципіона” [Електронний ресурс] / С. Махун // День. –

№ 206. – 14 листопада 2003. – [Режим доступу] <http://www.art.lutsk.ua/art/ostrog/tkt9.htm>

2. Махун С. “Вихованець Марса” знайшов останній притулок у Києві. Князь Костянтин Іванович Острозький: у тіні сина [Електронний ресурс] / С. Махун // Дзеркало тижня. – № 20 (548). – 28 травня – 3 червня 2005. – [Режим доступу] <http://www.dt.ua/3000/3150/50125/>

3. Białostocki J. Zagadka “Bitwy pod Orszą” / J. Białostocki // Biuletyn Historii Sztuki. – 1955. – S. 80-98.

4. Bohaterowie dramatu // Orsza rok 1514, dodatek do “Rzeczpospolita” nr 72 z 25 marca 2006 r. // http://www.rzeczpospolita.pl/dodatki/bitwy_060325/bitwy_a_1.html

5. Chodynicki K. Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370-1632 / K. Chodynicki. – Warszawa, 1934.

6. Dąbrowski D. Romanowicze w “Kronice polskiej, litewskiej, żmudzkiej i wszystkiej Rusi” Macieja Strykowskiego (ze szczególnym uwzględnieniem kwestii genealogicznych). Przyczynek do badań nad dziejami genealogii i świadomości historycznej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku / D. Dąbrowski // Senoji Lietuvos Literatūra, 22 knyga. – 2006. – S. 143-183. http://vddb.library.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:J.04~2006-ISSN_1822-3656.N_22.PG_143-183/DS.002.2.01.ARTIC

7. Decjusz J. L. Księga o czasach Zygmunta / J. L. Decjusz. – Warszawa, 1960.

8. Gwagnin A. Z Kroniki Sarmacyi Europejskiej / A. Gwagnin. – Kraków, 1860. – S. 145.

9. Herbst S. Bitwa pod Wiedroszą 1500 roku / S. Herbst // Wieki średnie. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi. – Warszawa, 1962.

10. Herbst S. Wojna moskiewska 1507-8 / S. Herbst // Księga pamiątkowa ku czci Oskara Haleckiego. – Warszawa, 1935.

11. Herbst S. Obraz bitwy pod Orszą. Dokument historii sztuki i wojskowości XVI w. / Herbst S., Walicki M. – Warszawa, 1949.

12. Kalwat W. Konstany Ostrogski (ok. 1460-1530) – Scypion ruski i litewski / W. Kalwat // Silva Rerum. – [Режим доступу] <http://www.wilanow-palac.pl/index.php?enc=282>

13. Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia / T. Kempa // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 1999r. 12. – S. 5-21. – [Режим доступу] http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/bzh/12/12art_kempa.htm

14. Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich / T. Kempa. – Toruń, 2002.

15. Krawczyk J. Przez Orszę do Europy / J. Krawczyk // Orsza rok 1514, dodatek do “Rzeczpospolita” nr 72 z 25 marca 2006 r. – [Режим доступу] http://www.rzeczpospolita.pl/dodatki/bitwy_060325/bitwy_a_1.html

16. Lulewicz H. Konstany Ostrogski herbu własnego (ok. 1460-1530)

hetman najwyższy / H. Lulewicz // *Poczet Hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy* / red. M. Nagielski. – Warszawa, 2006.

17. Pocięcha W. Królowa Bona (1494-1557). Czasy i ludzie Odrodzenia / W. Pocięcha. – Poznań, 1949, – T. 1. – 236 s.

18. Przeździecki A. Jagiellonki Polskie w XVI wieku. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta, królów polskich / A. Przeździecki. – Kraków, 1868. – T. 2.

19. Stebelski I. Genealogia starożytnego domu Jaśnie Oświeconych Xiążąt na Ostrogu Ostrogskich [...] / I. Stebelski // *Idem*, "Dwa wielkie światła na horyzoncie połockim", t. III: "Przydatek do Chronologii [...]". – Lwów, 1867. – S. 17-22.

20. Żygulski Z. "Bitwa pod Orszą" – struktura obrazu / Z. Żygulski // *Rocznik Historii Sztuki*. – 1981. – T. 12. – S. 85-132.

Віталій Яремчук

РІЗНІ ОБРАЗИ В.-К. ОСТРОЗЬКОГО В ІНТЕР'ЄРІ ОДНІЄЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ (І. ОГІЄНКО, М. ГРУШЕВСЬКИЙ, Т. КЕМПА)

У статті проаналізовані найбільш характерні зображення В.-К. Острозького в історичній думці. Зроблено висновок про істотну залежність оцінок князя від дослідницьких стратегій істориків.

Ключові слова: *В.-К. Острозький, історична думка, дослідницькі стратегії, історіописання.*

В статье проведен анализ наиболее характерных изображений В.-К. Острожского в исторической мысли. Сделан вывод о существенной зависимости оценок князя от исследовательских стратегий историков.

Ключевые слова: *В.-К. Острожский, историческая мысль, исследовательские стратегии, историописание.*

In the article the author draw an analysis of the typical representation of W.-K. Ostrozky in historical thought. The author comes to a conclusion that the valuing of prince essentially depend on the research strategy of historians.

Key words: *W.-K. Ostrozky, historical thought, research strategy, historical writing.*

Почну з твердження, яке може видатись комусь неправильним, комусь – дивним, а декому може й тривіальним: відтворення справжнього образу знаменитого представника родини князів Острозьких, реконструкція цієї непересічної постаті історії Східної Європи ранньомодерної доби “такою, якою вона була насправді”, є річчю неможливою. І справа не лише у неповному відображенні тривалого та насиченого колізіями (доленосними, значними та, звичайно, й мало важливими) життя волинського магната у збережених на сьогодні джерелах. Не менш важливим чинником, який поважно впливає на рівень розуміння його діяльності та тлумачення її етапів, поворотів, подекуди карколомних і несподіваних, є соціокультурна належність істориків, що пишуть про князя та його добу.

Йдеться про те, що традиційно в непрофесійному середовищі називають “кутом зору”, під яким розглядається той чи інший історичний феномен. Якщо цю буденну категорію “розкласти по полицях”, то вона включатиме як когнітивний (національна ідентичність, політичний світогляд, конфесійна належність, етичні норми та естетичні уподобання, психологічний складник тощо), так і соціальний (насамперед відсутність чи наявність прямого соціального замовлення на таку або інакшу картину минулого) виміри творчості історика. Така соціокультурна перспектива особливо відчутно позначається на “наукових історичних текстах”, коли об’єктами уваги їхніх авторів стають події чи діячі, що змінили ходу історії держав, етнічних, релігійних або інших спільностей абощо, оскільки про ці події чи діячів пишуть представники тих самих держав, народів, релігійних та інших спільностей.

В.-К. Острозькому судилося знаходитися у вирі вирішальних для історії кількох народів і держав подій, серед яких включення українських теренів до складу Польщі та Люблінська державна унія 1569 р., зародження козацтва, Берестейська церковна унія 1596 р. та релігійний розкол в тогочасному “руському” суспільстві. Відтак на інтерпретаціях діяльності князя істотним чином позначається “партійність” (в широкому розумінні цього поняття) істориків, які по різному ставляться до цих історичних віх.

З погляду врахування зазначеного вище соціокультурного фактору в історичній думці простежуються три головних стратегії історіописання. Перша (назвемо її “презентистською”) спирається на уявлення про те, що будь-яка наукова історична праця пишеться “на злобу дня”, з наперед заданою метою виправдання сучасного за допомогою минулого (наприклад, провідний радянський історик 1920-х – початку 1930-х рр. Михайло Покровський щиро вважав, що “історія – це політика, обернена в минуле”). Прихильники другої (“квазісцієнтистської”) відштовхуються від усвідомлення “ненауковості” “презентизму” через його заангажованість, натомість прагнуть до “об’єктивності” історичних знань, яка, на їхню думку, є абсолютно можливою за умови усунення з наукового дослідження “суб’єктивного”. Третя стратегія (“модерністська”) покладена в основу сучасних провідних історіографічних шкіл та напрямів, хоча її слушність було обґрунтовано низкою представників західної історичної думки ще в кінці XIX – середині XX ст. (Вільгельм Дільтей, Робін Дж. Колінгвуд, Карл Поппер та ін.). Відповідно до неї, кожен історик має свої соціокультурні характеристики та досліджує минуле в кон-

тексті соціокультурних обставин, позбутися яких він повинен прагнути, водночас розуміючи, що повністю елімінувати свої суб'єктивні уявлення і уподобання навряд чи вдасться, а абсолютне усунення впливу соціокультурного “горизонту” історика на його творчість є бажаним, але недосяжним ідеалом. Наприклад, К. Поппер наголошував на тому, що справжній історик повинен не вдаватись до самообману, намагаючись уникнути “селективного кута зору” (оскільки це неможливо), а “чітко бачити необхідність прийняття якогось кута зору, щоб висловлювати його відкрито і завжди усвідомлювати, що він є одним із багатьох” [1, с. 169]. На думку представників такого підходу, чільним засобом, за допомогою якого можна максимально наблизитись до історичної істини, є орієнтація на пояснення, а не на оцінювання історичних феноменів. Цю тезу свого часу докладно обґрунтував Марк Блок в своїй знаменитій “Апології історії ...” в підрозділі “Судити чи розуміти?” [див. : 2, с. 76 – 79].

Як здається, відмінні, дуже часто властиво антагоністичні зображення одного й того ж В.-К. Острозького, які зустрічаємо у працях російських, українських, польських істориків ХІХ – початку ХХІ ст., присвячених йому, можна витлумачити насамперед у сенсі різних дослідницьких стратегій, яких вони притримувались (притримуються). Таким чином, в історичній думці представлені всі три підходи і відповідні їм образи волинського князя – відверто заангажований (конфесійно, політико-ідеологічно), “квазісцієнтистський” та “модерністський”.

Яскравим взірцем заідеологізованої реконструкції біографії князя уявляється книга митрополита Іларіона (він же Іван Огієнко) [3]. По-перше, у візії історика В.-К. Острозький постає досконалою людиною та історичним діячем, “найбільшим боярином усієї нашої історії” [3, с. 42]. Цікавою у сенсі глорифікації князя є спроба подати його як попередника “великого гетьмана Богдана Хмельницького”, а керманіча козацької революції представити як “продовжувача діла” В.-К. Острозького [див. : 3, с. 62, 99].

По-друге, в книзі І. Огієнка подано доволі спрощений образ волинського володаря. Він був, за названим автором, ревним борцем за права українського народу та православної віри (“найбільшим оборонцем і своєї нації, і своєї віри” [3, с. 45]), який ніколи не вагався у своїх планах та завжди займав однакову та непримиренну позицію до чужоземних релігійних та культурних впливів. Нічого не сказано, наприклад, про тривалі пошуки князем можливостей для масштабної

унії з католиками, а його ставлення до держави, в якій посідав найвищі посади, охарактеризовано наступним чином: "[...] не довіряв Польщі все своє життя" [3, с. 44].

По-третє, діяльність В.-К. Острозького змальовано вкрай однобічно: її редуковано до культурно-освітньої праці, натомість політичну кар'єру магната І. Огієнко зводить до формули про "аполітичність князя", через яку він, мовляв, "політикою цікавився мало, й якоїсь особливої політичної лінії не мав" [3, с. 44], а його господарській діяльності та зусиллям, спрямованим на захист своїх володінь від татарських набігів, присвячено всього кілька абзаців цієї "історичної монографії" [див. : 3, с. 43, 45].

Нарешті, образ В.-К. Острозького в названій книзі є просто непристойно, як для наукового дослідження, конфесійно заангажованим. Мало не увесь текст рясніє філіппіками проти католиків та уніатів, серед назв розділів праці зустрічаються й такі: "Князь Костянтин – найбільший оборонець України від смертоносної унії" [3, с. 53], "Папа, католики, єзуїти й уніати нищать Україну" [3, с. 88]. Така опінія для митрополита греко-православної церкви у Канаді Іларіона не є дивною, адже відомо про надзвичайно тенденційне зображення ним ролі греко-католицької церкви в історії України й в інших його працях [див. : 4, с. 74].

Цікаву і дуже своєрідну характеристику В.-К. Острозького подав у своїй *opus magnum* сеньйор української історіографії Михайло Грушевський. На мою думку, його образ київського воєводи слід визнати яскравим втіленням "квазісциєнтистського" підходу.

З одного боку, дослідник у вступі до розгляду "острозького епізоду" української історії кінця XVI ст. та місця у ньому волинського магната наголосив на недостатності інформації про В.-К. Острозького як суттєвому чинникові, що унеможливує його достовірну оцінку: "Неясною предоставляється навіть особиста роля, мотиви й участь в ріжних сторонах острозького епізоду самого фундатора, кн. Острозького, бо з тих часів мало маємо ближших відомостей про нього, та й взагалі, поки не використано вповні зістається його чимала особиста кореспонденція, ми все ще не можемо здати собі вповні докладної справи про мотиви і характер його діяльності, про його особисті й суспільно-політичні прикмети [...]" [5, с. 479]. З іншого – у М. Грушевського бачимо виразну і недвозначну характеристику особи В.-К. Острозького, причому історик не обтяжує себе евфемізмами чи конотаціями. Його оцінку інакше як нищівною не назвеш.

В інтерпретації найвидатнішого українського історика волинський володар постає фігурою малодіяльною, індиферентною, ледь не дріб'язковою. На його погляд, незважаючи на “незмірне багатство, звязи й впливи, якоїсь хоч трохи визначнішої політичної ролі кн. Острозький не грав”, оскільки “інтересу до справ політичних, адміністрації, публичної діяльності [...] видно не мав” [5, с. 480]. М. Грушевський твердив про “повне забиття [князем] інтересів публичних приватними”, наводячи різноманітні докази такого невтішного висновку – від невтручання “першої особи і найвищого урядника на Подніпров'ю” у “многозначний суспільно-політичний процес” формування козаччини (яку сам вчений вважав “ферментом” української історії) до уникнення сплати податків зі своїх маєтностей [5, с. 480 – 481]. Більше того, “в справах, які дотикали безпосередньо його самого, його приватного життя й інтересів, не показував він енергії, рішучості, ініціативи” [5, с. 481].

Їх брак “показує він і в сій сфері, де ще найбільше проявив інтересу, зацікавлення, і де зробив своє ім'я історичним: в сфері культурно-релігійних інтересів” [5, с. 481]. Зокрема, М. Грушевський вважав, що особисті прикмети В.-К. Острозького “дають нам пояснення недовговічності, ефемерності острозького епізоду в історії духовного життя XVI в., а разом кажуть шукати в його оточенні інших людей, яким завдячав сей епізод світліші свої сторони” [5, с. 483]. На думку історика, головною проблемою функціонування Острозької академії, яку ніколи не вдавалось вирішити, була хронічна нестача кадрів відповідного рівня, хоча “при величезних засобах, якими розпоряджав Острозький, він безперечно міг би постягати найліпші наукові сили сучасної Європи” [5, с. 484].

Як пояснював визначний історик вчинки волинського володаря? Насамперед, він констатував у В.-К. Острозького “певну дріб'язковість і слабкість характеру”, “брак визначної індивідуальності, енергії й витривалості, неохоту виступати різко й гостро, наприкрятися людям” [5, с. 482], зазначав, що “ще до різкого виступу можна часом його було попхнути, але витривати в завзяту й енергії він ніколи не міг” [5, с. 481]. Крім того, він постійно наголошував на типовості князя як “характеристичного репрезентанта українського магнацтва” [5, с. 483], якому були притаманні його соціальні ознаки. У ньому, зокрема, М. Грушевський бачив “ту масстатичну велич, яка виховується в династіях почутем своєї висшости і каже людині брати з гори, з становища об'єктивнішого й вищого партійну боротьбу,

релігійне і всяке иньше сектярство” [5, с. 482]. “Тісні звязи, що лучили його з иньшими сферами національними, релігійними, культурними – з аристократією польською і литовською, прилучали ся до його вродженого індиферентизму й неохоти до всякого різкого зазначення своєї інідивідуальности. Йому й не хотіло ся, й не наручно й органічно противно було замикати ся в якусь різко зазначену чи національну, чи релігійну формулу – виступати з різко вираженою фізіономією патріота-Русина, ортодокса-православного” [5, с. 482]. Аналогічно політичну пасивність В.-К. Острозького М. Грушевський пояснював як “характеристичний приклад того браку громадського почуття, який виробив ся в нашій магнатів в зв’язку з усунуванням його від всякої активної політичної ролі” [5, с. 481].

Чи був об’єктивним історик при аналізі діяльності і особи київського воєводи? Попри задекларовану обережність в оцінках князя (яка, проте, як було показано вище, у випадку В.-К. Острозького усвідомлювалась М. Грушевським лише як наслідок нестачі історичної інформації), в зазначених побудовах метра української історіографії виразно проглядаються його ідейні пріоритети й симпатії. Відчитуємо передусім його скептичне ставлення історика, який віддавав першість (називаючи “альфою та омегою”) в українському історичному процесі народним масам, до ролі вищих суспільних прошарків в українському минулому, в даному разі – до магнатської верстви. Крім того, волинський володар для вченого – апріорі фігура важлива не сама по собі, а лише як представник певної суспільної групи, належність до якої переважно й визначала траєкторію поведінки цієї людини (так само, як Данило Галицький був для М. Грушевського тільки “продуктом князівсько-дружинної політичної традиції, і над нею не підіймав ся ані трохи” [6, с. 91], а Іван Вишенський був “цінним [...] особливо, як продукт української культури й українського життя” зламу XVI та XVII століть [5, с. 550]). Отож, В.-К. Острозькому “не пощастило”, оскільки представляв українське магнатство, не вельми симпатичне істориківі.

Дозволю собі висловити також припущення, в слушності якого не маю такої впевненості, як в правильності попереднього твердження. Зважаючи на відзначену в дослідженнях сучасного дослідника Володимира Ващенко помітну присутність у творчості М. Грушевського індивідуально-емоційних співпереживань, гіпотетично можна говорити про те, що Великий Українець, який мав титанічні працездатність та креативність, але й вкрай авторитарну вдачу, який з юнацьких

років щиро присвятив себе служінню справі національного визволення, бачив у В.-К. Острозькому – у візії М. Грушевського кволому, скупуватому, по-конформістському налаштованому до “чужих”, без виразного національного обличчя та зайнятому переважно “приватою” вельможі – свого антипода, до якого відчував явну неприхильність.

Таким чином, при всій знаній обережності у висновках, в інтерпретації діяльності власне князя М. Грушевський фактично зімітував свою підкреслену позірну відстороненість, насправді виопуклюючи через зображення В.-К. Острозького властиві риси свого історичного світогляду та, ймовірно, прикмети своєї особистості.

Найбільш багатоаспектним, повним і, гадаю, порівняно найбільш об’єктивним серед зображень волинського князя слід визнати його біографію пера сучасного польського історика Томаша Кемпи [7]. Висвітлюючи життєвий шлях В.-К. Острозького, дослідник послуговується широкою гамою джерел, вірогідність, репрезентативність та інформативну вартість яких докладно аналізує у вступній частині своєї монографії. Але висновки Т. Кемпи викликають довіру передусім через максимально вільний від світоглядних пріоритетів та ієрархії цінностей автора стиль студії, хоча щоправда автор ніде не викладає своє дослідницьке кредо (якщо не брати до уваги його зауваження про тиск “тягаря оцінок минулих поколінь, який досить емоційно налаштовує історика” і стоїть на перешкоді об’єктивної оцінки постаті магната [7, с. 273]). На мою думку, ця праця є взірцевою ілюстрацією до максими М. Блока: “Не судити, а розуміти історію”.

На майже як трьохстах сторінках тексту Т. Кемпою відтворено живий і динамічний образ людини своєї епохи і своєї суспільної верстви, яка, проте, в дечому змогла піднятися над часом та обставинами. На широкому тлі політичних, релігійних, суспільних відносин XVI – початку XVII ст. проаналізовано боротьбу В.-К. Острозького за батькову спадщину та розбудову його маєткової імперії, господарську діяльність князя (хоча автор чесно визнає недостатність своїх студій про такі напрямки активності князя і закликає до продовження відповідних досліджень [7, с. 14 – 15, 275]), формування та певну еволюцію його світогляду, військову діяльність волинського воеводи і численні заходи, спрямовані на забезпечення оборони своїх володінь та кордонів Речі Посполитої, подано сучасний і вельми незаангажований погляд на релігійні і культурницькі устремління та ініціативи “начальника в православ’ї”, докладно висвітлено його біографію як політика.

У книзі Т. Кемпи не зустрінемо апологетики К.-В. Острозького,

приписування йому чеснот, яких в нього не було, а часто – і не могло бути, як не знайдемо і безпідставних звинувачень і замовчування справжніх і гідних подиву вчинків та якостей. Базовою характеристикою волинського магната, на яку вказує польський вчений і наявність якої проливає світло на розуміння багатьох його вчинків, була його роздвоєна ідентичність – “руська” етноконфесійна та литовська (меншою мірою) і польська (далеко більше відчутна) державно-політична, в якій домінуючим завжди залишався перший компонент [7, с. 55, 60]. Як пише Т. Кемпа, київський воєвода “хоч і сприймав польські взірці¹, все ж залишався у глибині душі до кінця свого життя русином” [7, с. 273].

Друга важлива прикмета особистості князя, яку, як видно з розмірковувань Т. Кемпи, слід брати до уваги під час аналізу його поведінки – це поєднання в його діях високої моральності та щирої релігійності з мотивами людини, що належала до найбільших можновладців свого часу – насамперед матеріальними та амбітністю (хоча, знову ж таки, історик вважає другу складову у більшості його відомих заходів на релігійній та культурницькій нивах менш важливою).

Отож, В.-К. Острозький був найбільшим захисником православ'я в Речі Посполитій, бо до цього його зобов'язувала щира і глибока віра, яка, проте, “не була позбавлена амбіційних елементів”, котрі “ґрунтувалися на родовій традиції” [7, с. 139, 274]. Його виняткова для тогочасної Речі Посполитої релігійна лояльність була виявом не прагнення догодити всім, а розуміння ним релігії в категоріях моральності, культурної її сторони (проминаючи за великим рахунком догматичну проблематику) та його “винесеної із свого родинного дому толерантності та поваги до чужих поглядів” [7, с. 274]. Як переконливо доводить Т. Кемпа, масштабні заходи князя в справі пошуку платформи для глобальної унії, у зближенні з католиками і протестантами не були позбавлені егоїстичних інтересів (прагнення повернути деякі свої маєтки), проте все ж у його діях “переважали шляхетні пориви, передовсім пов'язані із внутрішнім становищем у Церкві і стремління до єдності християн” [7, с. 275]. Читання В.-К. Острозького у період прийняття Люблінської унії його біограф витлумачує не через призму упередженого сприйняття його політичної позиції як аполітичної чи безхребетної, а як вияв його складної лояльності та зрештою, і конкретних матеріальних дивідендів, які він мав від визнання інкорпорації Волині, Підляшшя і Київщини до Корони [7, с. 66].

¹ В тексті українського перекладу – “зразки”.

Біографічну працю про В.-К Острозького написав історик, який є представником не тільки сучасної історіографічної культури, але й певної, в даному разі польської, історіографічної традиції. Тому, зокрема, в його праці постійно, і навіть в назві одного з розділів, на позначенні південних кордонів Речі Посполитої фігурує сумнівний термін “креси”. Проте власне на головному – викладі бачення діяльності волинського князя – такі дрібні вияви “польськості” автора праці, на мою думку, жодним чином не позначилися.

Проведений аналіз лише кількох історіографічних підходів засвідчує, що історики здатні, якщо не дуже перейматимуться рефлексією про своє ремесло, подавати протилежне бачення одних і тих же подій та історичних персонажів. Насправді, “немає історії, є історики”. Відтак у подальших студіях над надзвичайно цікавою, певною мірою навіть загадковою, постаттю В.-К. Острозького необхідно дбати не лише про розширення фактологічного обрію “Василяни” за рахунок запровадження до наукового обігу нових джерел, але й бути особливо уважним до методологічного інструментарію таких досліджень.

Джерела та література:

1. Поппер К. Злиденність історизму/ К. Поппер. – К. : Абрис, 1994. – 192 с.
2. Блок М. Апология истории или ремесло историка/ М. Блок. – М. : Наука, 1986. – Изд. 2-е, дополн. – 254 с.
3. Ларіон, митрополит. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця: історична монографія/ Ларіон, митрополит. – Вінніпег: Б. в., 1958. – 216 с.
4. Шкраб'юк П. Католицизм і православ'я: стереотипи, практика, перспективи / П. Шкраб'юк // Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 72 – 95.
5. Грушевський М. Історія України-Руси/ М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1995. – Т. VI. – 680 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. III. – 592 с.
7. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525 – 1608) воевода київський і маршалок землі Волинської: Пер. з польської / Т. Кемпа. – Хмельницький: П П Мельник А. А., 2009. – 342 с.

Алла Атаманенко

ВИВЧЕННЯ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ РУСИ ЯК СКЛАДОВА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

Стаття розкриває роль Українського історичного товариства у вивченні історії релігії на українських землях. Авторка проаналізувала публікації, присвячені християнізації Русі на сторінках журналу "Український історик" та встановила значення УІТ та його членів в організації й проведенні наукових конференцій та конгресів, зокрема з нагоди 1000-ліття хрещення України-Руси.

Ключові слова: Українське історичне товариство (УІТ), 1000-ліття хрещення України-Руси, історія християнства, конференція,

Статья раскрывает роль Украинского исторического общества в изучении истории религии на украинских землях. Автор проанализировала публикации, посвященные христианизации Руси на страницах журнала "Украинский историк" и установила значение УИО и его членов в организации и проведении научных конференций и конгрессов, в частности по случаю 1000-летия крещения Украины-Руси.

Ключевые слова: Украинское историческое общество (УИО), 1000-летия крещения Украины-Руси, история христианства, конференция.

Article reveals the role of the Ukrainian Historical Association to study the history of religion in Ukrainian lands. The author reviewed publication dedicated to the Christianization of Kievan Rus' in the magazine "Ukrainian historian" and set the UHA and its members in the organization and holding of scientific conferences and congresses, in particular on the occasion of the 1000 years of Christianity in Ukraine-Rus'.

Key words: Ukrainian Historical Association (UHA), a 1000 years of Christianity in Ukraine-Rus', the history of Christianity, conference.

Історії християнізації Русі та вивченню історії церкви даного періоду було присвячено низку публікацій на сторінках журналу Українського історичного товариства (далі – УІТ. – А.А.) “Український історик”. Крім того, неабияке значення для вивчення історії християнізації та численних аспектів, пов’язаних з історією церкви, мали наукові конференції, що проводило Товариство і найбільшою мірою – відзначення 1000-ліття хрещення України. Наше дослідження присвячене вивченню цих аспектів діяльності УІТ.

Важливе загальнотеоретичне значення мала стаття Олександра Оглобина “Українська церковна історіографія” [13], в якій було зроблено доволі вдалу спробу в умовах відсутності історіографічних синтезів з церковної проблематики зробити узагальнення релігієзнавчих досліджень в українській історіографії різних періодів, визначити наукові осередки, де приділялася найбільша увага цій проблематиці, а також було зроблено докладний огляд праць 1917 – 1967 рр., з включенням доробку переважно еміграційних вчених, тому що в радянській історіографії наукові дослідження з історії церкви були практично неможливі. В тих же, що проводилися, панували відповідні міфологеми.

У 1972 р. в журналі “Slavic Review” звилась рецензія за підписами О. Баскуса III (Oswald Baskus III) та Г. Стаммлера (Heinrich A. Stammeler) на книгу Миколи Чубатого “Історія християнства на Русі-Україні”. Відповідь на критичні зауваження, висловлені в дослідженні, автор дав у статті “Kievan Christianity misinterpreted” [21], в якій загальні питання стосувалися термінології, концептуальних підходів до висвітлення історії Київської Русі, впливам Візантії на формування церкви у Київському та інших князівствах. Широке залучення досліджень попередників та оцінок праці, висловлених в інших рецензіях (зокрема, в рецензії відомого американського дослідника польського походження професора О. Галецького) давали міцне підґрунтя до тез, висловлених у цій дискусії.

Кількість досліджень з історії християнства та церкви відповідного періоду збільшило відзначення тисячоліття Хрещення Київської Русі (Русі-України), яке стало значною подією та широко відзначалося українською громадськістю поза Україною, що було пов’язане зі спробами такого відзначення з боку Радянського Союзу (з центром святкувань у Москві) та російськими еміграційними організаціями за кордоном [22, арк. 1]. Відповідно не могли залишитися в стороні від вивчення та відзначення цієї події українські еміграційні вчені, в тому числі й члени Українського історичного товариства, значна частина

яких представляла також інші наукові установи й західні університети.

У 1980 – 1984 рр. на Заході в наукових і ненаукових колах почали обговорювати наближення 1000-ліття хрещення Русі, яке традиційно для советської та неукраїнської науки пов'язувалося з Росією. Готувалися до відзначення події не лише в ССРСР, а і на заході, в тому числі російські американські і канадські організації. Українські та українсько-американські наукові установи прийняли рішення провести наукові конгреси, присвячені цій події.

На початку 1980 р. представник Католицької Ієрархії звернувся до керівництва НТШ в Європі та Сенату УВУ з пропозицією організувати соборний науковий конгрес у відзначення 1000-ліття Хрещення України-Русі. 20 липня того ж року В. Янів як ректор УВУ та представник НТШ брав участь у нараді в Римі. Тоді ж почалася й праця над організацією міжнародного конгресу, присвяченого визначній події, УНІГУ та Філадельфійського комітету 1000-ліття. Щоправда, запропонований українській громаді та секретаріату СКВУ т.зв. "Гарвардський проект", який передбачав витратити на відзначення Ювілею 5 млн. дол. (з яких 3 млн. мало піти на видання 40 томів у трьох видавничих серіях корпусу досекулярної творчості, а 1 млн. – а створення кафедри української релігійної думки в Гарвардському університеті), викликав деякі заперечення у представників інших наукових інституцій [4; 5] і не був, на жаль, повністю реалізований.

У 1983 р. ректор УВУ В. Янів звернувся до керівництва наукових установ з пропозицією організувати спільний український науковий конгрес для відзначення Тисячоліття. У грудні він розіслав "Обіжний лист до провідів наукових установ, які вже дали свою згоду приступити до організації спільного українського наукового конгресу в тисячоліття Християнської України", в якому було названо наукові установи, що вже підтримали цю ідею (серед них було й УІТ), а також пропонувалися конкретні кроки по підготовці заходу [3].

В Мюнхені 11-13 травня 1984 р. відбулася конференція наукових інституцій, під час пленарного засідання якої було створено Комітет для підготовки наукового конгресу Тисячоліття Хрещення України-Русі під керівництвом ініціатора відзначення – ректора УВУ проф. В. Янева. Установами-основниками комітету стали такі наукові установи: НТШ в Європі, Наукова рада при СКВУ, УВАН в Канаді, УІТ, УКУ, НТШ в Канаді, НТШ в Америці, Колегія Св. Андрія (Вінніпег), УААУП, УВУ, Товариство українських бібліотекарів Америки та Українське богословське наукове товариство. Офіційним представ-

ником від УІТ під час прийняття рішення про створення комітету був В. Маруняк.

Серед організаторів Комітету були як представники інших установ, так і члени Товариства: А. Жуковський, М. Марунчак, Б. Стебельський, Д. Штогрин, В. Янів. Для керівництва працею Комітету було вибрано Президію у складі В. Янева (голова), І. Музички (заступник), О. Кравченка (заступник), Г. Васьковича (секретар), В. Маруняка (голова фінансової комісії), В. Дідовича (організаційний референт). Конференція обговорила схеми тем доповідей наукових сесій і створила тематичні комісії: історичну – на чолі з А. Жуковським, правничу (о. І. Патрило), літургічну (о. І. Музичка), мовну (О. Горбач), мистецьку (Б. Стебельський), літературну (І. Качуровський). Координатори мали обрати членів комісії.

В “Українському історичному” за 1985 р. було опубліковано повідомлення Наукової ради при СКВУ, в якому йшлося про створення Комітету, про плани видання матеріалів конгресу. Наукова рада обіцяла підтримку всім українським та неукраїнським науковим установам, які планують проведення наукових конференцій з нагоди ювілею. Закликалися наукові установи та українських вчених опрацьовувати окремі монографічні дослідження, присвячені хрещенню України. Повідомлялося, що Наукова рада шукає можливість здійснення англomовного перекладу “Історії України-Руси” М. Грушевського та пропонувалося для відзначення Тисячоліття Християнства в Україні вживати вирази: “Тисячоліття хрещення України” або “Тисячоліття Хрещення України-Руси”. Для узагальнення інформації просилося надсилати повідомлення про заплановані заходи та видання [20, с. 254-255].

З 15 по 17 червня 1985 р. в Бавнд-Бруці (США), в осідку Української Православної Церкви в Америці відбулася перша наукова конференція, присвячена відзначенню Тисячоліття, організована Комітетом. Господарем конференції стала Опікунча рада Української Православної семінарії св. Софії. Конференція складалася з двох частин: організаційних нарад та сесії з науковими доповідями. На наради приїхало 26 представників від 18 науково-дослідних інституцій та вищих навчальних закладів. Учасників привітав Митрополит Мстислав, який побажав успіхів у нарадах і надав своє архієрейське благословення. З вітальним словом від Наукової ради при СКВУ виступив Л. Винар, який також передав 2,5 тис. доларів від Наукової ради на проведення конгресу.

На конференцію були обрані делегати від різних наукових установ – Я. Білінський (Українська вільна академія наук у США), Г. Вась-

кович (Український вільний університет), Л. Винар (Наукова рада при Світовому конгресі вільних українців), М. Войнар (Науково-дослідний центр Отців Василіан), Ю. Гаєцький та Л. Гайда (Український науковий інститут Гарвардського університету), С. Гаюк (Українська Православна семінарія Св. Софії), Б. Гнатюк (Українська американська асоціація університетських професорів), о. І. Гриньох (Українське Богословсько-наукове товариство і Український католицький університет), О. Герус (Українська вільна академія наук в Канаді), О. Домбровський (Українське історичне товариство), Р. Єринюк (Колегія Св. Андрія), А. Жуковський (Наукове товариство ім. Шевченка в Європі).

Під час наукової частини конференції з доповідями виступили о. О. Баран, який говорив про причини прийняття християнства Володимиром Великим, А. Жуковський – про вклад Київської духовної академії і її "Трудов" на культурному і богословському відтинках, О. Домбровський – про формування української духовності між орієнтом та оксидентом, о. М. Войнар – про право Київської церкви до XIII ст., о. С. Гаюк – про аднотації до канонізації кн. Володимира, о. Василь Івашук – про Афон і Україну та ін.

Більшість наукових комісій, які мали займатися організацією відповідних секцій конгресу було обрано під час організаційних засідань. До Історичної комісії увійшли А. Жуковський (голова), О. Домбровський, В. Маркус, Я. Білінський, Р. Єринюк. До Літературознавчої комісії увійшли І. Качуровський (голова), Я. Розумний, Я. Рудницький, Д. Штогрин та В. Янів. До Богословсько-філософської – прот. О. Кравченко (голова), І. Гриньох, О. Воронин. До комісії Церковного права увійшли о. М. Войнар (голова), З. Соколюк, прот. С. Ярмусь. До Мовознавчої комісії – О. Горбач (голова), І. Тарнавецька, Я. Гурський, М. Овчаренко та П. Цимбалістий. До Літургічної комісії: о. Іван Музичка (голова), прот. Т. Міненко, архим. Андрій Партикевич. Офіційним представником УІТ в Комітеті став О. Домбровський. Склад Комітету наукового відзначення 1000-ліття Християнської України офіційно поповнився новими членами, як українськими, серед яких була й УВАН у США, так і українсько-американськими – Українська Науково-дослідна програма при Іллінойському університеті та УНІГУ. Діяв Комітет в системі СКВУ "у порозумінні з його Науковою Радою" [19, с. 164].

23 листопада 1985 р. під час XIX пленарної сесії СКВУ в Торонто відбулася зорганізована Науковою радою і Секретаріатом СКВУ наукова конференція, присвячена церковно-релігійному, науковому і сус-

пільному аспектам відзначення 1000-ліття Хрещення України. Л. Винар відкрив конференцію, у вступному слові наголосивши на значенні співпраці українських наукових інституцій з суспільно-громадськими організаціями та потребу об'єктивного вивчення українського середньовіччя, частиною якого є процес християнізації України-Русі. У конференції взяли участь священнослужителі, які в своїх доповідях говорили переважно про організаційну діяльність церковних структур: Владика Кир Максим Германюк, митрополит Української Католицької церкви в Канаді та о. Степан Ярмусь, голова консисторії Української Православної Церкви в Канаді. Про наукове відзначення Ювілею доповідали О. Домбровський та Д. Штогрин.

На заклик відзначити 1000-ліття Християнської України у 1986 – 1987 рр. відгукнулися практично всі наукові установи та українські університети. В УВУ, УКУ, УВАН у США, НТШ в Америці відбулися наукові конференції, присвячені цій події. НТШ восени організувало цикл доповідей, в рамках якого виступили О. Домбровський, С. Гординський, О. Пріцак та ін.

12 квітня 1986 р. в УВУ в рамках відзначення 1000-ліття хрещення України-Русі відбулася спільна з УІТ конференція, присвячена історії Української католицької церкви в Україні. Організатором конференції знову став професор Акронського, а в середині 1980-х рр. – Гайдельберзького університету Т. Мацьків. Під час конференції були виголошені три доповіді українською, німецькою та польською мовами. Відкрив конференцію декан Філософічного факультету УВУ Г. Васюкович. Після вітального слова він представив трьох доповідачів – професорів Т. Мацькова та Яна Вося, а також о. архімандрита Йосифа Йоганна Петерса.

Т. Мацьків говорив про генезу церковної унії 1596 р. На тлі історичних подій він розглянув стан українського церковного життя в кінці XVI ст. Проаналізувавши пункти Берестейської угоди, доповідач розглянув причини появи релігійної полеміки, яка призвела до релігійного протистояння та роздвоєння церкви. Професор Пізанського університету відомий польський дослідник латиномовних рукописів XVI – XVII ст. Я. Вось побудував свою доповідь “Звідомлення про унійних єпископів у “Деннику з подорожі до Польщі 1596 – 1597 рр.” папського церемоніального майстра А.П. Муканте” на аналізі інформації цього маловідомого джерела. Він подав спостереження автора про учасників Берестейського собору та тогочасних вельмож, з власними поясненнями про їх життя та функції.

Після обговорення обох доповідей у другій сесії виступив дослідник історії церкви архімандрит о. Й.Й. Петерс (м. Грайнбах) з доповіддю "Митрополит Андрей – людина, екзарх, патріарх". Він поділився споминами про своє перебування у Львові, де він був у чині Отців Студитів і познайомився з митрополитом Андреем Шептицьким та його братом Климентієм. Доповідач підкреслив харизматичність по-статі Шептицького, його відданість служінню церкві та українському народові, організацію допомоги тим, хто її потребував. Друга, німецькомовна, конференція осередку УІТ в Європі, присвячена 1000-літтю Хрещення України, відбулася в Мюнхені 12 лютого 1988 р. На ній з доповідями виступили науковий співробітник Мюнхенського університету І. Жегуц, Т. Мацьків та архімандрит о. Й. Петерс.

В Равенні (Італія) 18-24 квітня 1988 р. з ініціативи та під егідою УНІГУ зібралися провідні славісти та візантологи. Підготовкою програми займалися О. Пріцак, І. Шевченко та М. Лабунька. Доповідачами були представники з діаспори, а також з Польщі, ЧССР, Угорщини, Болгарії та СРСР. Офіційною мовою конгресу була англійська, частина доповідачів виголошували доповіді французькою, німецькою та італійською. Учасник конгресу з Києва Петро Толочко виголосив доповідь українською.

Конгрес відбувся на високому науковому рівні, але частина представників української закордонної науки певною мірою була розчарована ним через використання у значній частині доповідей та друкованих матеріалів "традиційної" для совєтської та західної історіографії наукової термінології, де рідко вживалися терміни, що конкретизували українське звучання проблеми, які християнізацію Русі переводили в російськоцентричну площину [9], хоча в програмі Конгресу назви доповідей були переважно термінологічно витриманими.

Спроба відомого швейцарського економіста Богдана Гаврилишина уточнити термінологічні питання була зупинена, що також викликало негативну реакцію з боку багатьох українських вчених [6, с. 75], які в приватних розмовах з неукраїнськими колегами намагалися пояснити ситуацію з термінологією [6, с. 76]. В багатьох привітаннях було згадано тогочасного Московського патріарха Пімена та Російську православно церкву, що на думку канадського літературознавця В. Жили, який був присутній на Конгресі як представник Уряду УНР в екзилі, було пов'язано з браком інформації, одержаної від організаторів учасниками, про суть події [6, с. 75]. В цілому ж, на Конгресі в Равенні, на якому прозвучало понад 50 доповідей, було обговорено широке коло

проблем, зокрема, візантійські впливи на Русь, різні аспекти християнізації та її наслідків.

УІГ стало співорганізатором мюнхенського наукового Конгресу з нагоди 1000-ліття хрещення* України [15, с. 1, 4; 11, с. 7], ініціаторами якого були НТШ в Європі та УВУ, підтримані іншими українськими науковими інституціями і навчальними закладами. Як свідчить “Акт заснування Комітету”, серед українських науково-дослідних й науково-навчальних установ, представники яких на пленарному засіданні в УВУ 11-13 травня 1984 р. вирішили для організації конгресу створити окремий комітет, було Українське історичне товариство [1, с. 865; 16, с. 869]. До складу Ділового комітету в якості віцепрезидента увійшов Л. Винар [12; 17, с. 870].

Конгрес відбувся 26 квітня – 2 травня 1988 р. Він став яскравим прикладом української наукової та міжконфесійної соборності. Засідання відбувалися в домі Архидієцезії Мюнхен-Фрайзінг у передмісті Мюнхена. Організатором виступив Комітет наукового відзначення 1000-ліття Християнської України, який нараховував 28 організацій-членів – наукових інституцій та об’єднань, українських вищих навчальних закладів в діаспорі, церковно-релігійних та громадських організацій із США, Канади, Німеччини, Франції, Італії, Бразилії, Австралії, Аргентини та інших країн. Конгрес став демонстрацією порозуміння українських церков – він був відкритий Соборною Відправою в присутності священників всіх віровизнань, а в неділю 1 травня відбулася служба в усіх мюнхенських соборах. На Конгресі було зачитано привітання від Папи Римського Івана Павла II та інших церковних ієрархів.

Відкрито конгрес було 28 квітня в 9-й ранку інавгураційним словом ректора УВУ В. Янева. В чотирнадцяти наукових сесіях брали участь дослідники, які представляли різні наукові інституції. Прозвучало біля 40 доповідей, в тому числі й членів УІГ – М. Антоновича, О. Барана, П. Біланюка, Л. Винара, О. Домбровського, В. Жили, А. Жуковського, В. Косика, М. Марунчака, Я. Падоха, О. Прицака, А. Сороковського, В. Янева та ін. Всі доповіді виголошувалися переважно українською, кілька – німецькою мовами. Після конгресу їх, за винятком доповіді О. Прицака, яку не було надіслано до Оргкомітету, було опубліковано.

Хоч Конгрес носив в цілому український характер, він мав також орієнтацію на популяризацію події серед неукраїнського середовища. Одна з сесій відбулася в приміщеннях т.зв. Дому кардинала Венделя в центрі Мюнхена, де було багато неукраїнських гостей. Тут виступи-

ли з доповідями німецькою мовою В. Янів про Конгрес та президент Католицького університету в Айхштетті Н. Лобковіч про роль св. Кирила та Мефодія для слов'ян. Для популяризації теми Конгресу було проведено прес-конференцію за участю учасників та голови Комітету В. Янева, а також постійними були інформативні повідомлення та інтерв'ю трьох радіостанцій, що вели радіопередачі на СРСР – "Голос Америки", "Свобода" та "Вільна Європа", а також німецьким телебаченням та радіо. Пізніше з'явилися численні повідомлення про Конгрес у пресі, в тому числі й неукраїнській [7, с. 969-972].

На заключній сесії Конгресу підвів підсумки голова Наукової ради при СКВУ та президент УІТ проф. Л. Винар, який також привітав присутніх від Наукової ради при СКВУ. Учасників та гостей Конгресу привітало й УІТ [18, с. 951].

Третій конгрес, присвячений походженню і розвитку слов'янсько-візантійського християнства та 1000-літтю Хрещення Русі, відбувся у Римі з 3 по 6 травня того ж року. Його організаторами стали Польський інститут християнської культури та Італійський інститут середньовічної історії. В конгресі взяли участь доповідачі з різних країн. І хоч організований він був не українцями, вони були запрошені, в тому числі й дослідники з України – зокрема, Я. Дашкевич, який, на жаль, в тогочасних умовах не зміг приїхати. Цей конгрес був підтриманий Ватиканом і Папою Римським Іваном Павлом II, який під час аудієнції учасників конгресу виступив зі зверненням, в якому став на захист Української Католицької та Української Автокефальної Православної церков, що були заборонені в Україні.

Відбулася й низка менших за масштабами конференцій, з яких частина була підготовчими – в Бавнд-Бруку (НТШ в Європі, УВУ, УІТ та ін., червень 1985), в Торонто (СКВУ, листопад 1985), в Нью-Йорку (УВАН, вересень 1987), в Філадельфії (Історично-Філософічна секція НТШ, жовтень 1987), в Парижі (НТШ в Європі у співпраці з Католицьким інститутом, червень 1988), конференції українських вчених спільно з французькими університетами в Лілі та Ліоні та ін.

З нагоди ювілею було опубліковано низку досліджень з історії християнства, в тому числі й членами УІТ. До 1000-ліття Хрещення Русі Українським науковим інститутом Гарвардського університету англійською мовою було опубліковано англomовне дослідження О. Прицака "Написання історії Київської Русі", в якому дослідник зробив джерелознавчий аналіз найдавнішої пам'ятки цього часу – "Повісті времінних літ" [23].

“Український історик” за 1988 р. був присвячений тисячоліттю хрещення України. Низка статей в ньому розкривала різні аспекти початків християнства в Україні. До співпраці в ньому було залучено як членів Товариства, так і білоруських вчених [2], які з різних причин статей не подали, але том “Українського історика” було сформовано на достатньо високому рівні. Публікації охоплювали різні аспекти процесу християнізації Русі. В статті канадського дослідника Юрія Книша розглядалося питання впливу Методіївської архієпархії на раннє київське християнство [8]. В ній автор розглядає джерела до давньої історії України і на цій основі намагається з’ясувати можливі іноетнічні впливи на формування християнства в Київській Русі. В цьому томі редакційна колегія журналу надрукувала статтю відомого українського дослідника з Німеччини Домета Олянчина, написану по Другій світовій війні, присвячену взаємовідносинам Русі з варягами (скандинавами), що була відповіддю на досить поширену в німецькій історіографії напередодні війни гіпотезу щодо прийняття християнства на Русі з півночі Європи [14]. Автор, зіставляючи тексти саг та інших джерел, зробив висновки про помилковість цієї гіпотези. Завершувала рубрику “1000-ліття хрещення України” стаття професора Арканзаського університету Олександра Сидоренка про раннє київське християнство, в якій автор розглядає кроки по християнізації Київської Русі до Володимира – за часів його попередників [24]. В 1989 р. у продовження відзначення Ювілею було опубліковано низку статей, серед яких викликає цікавість стаття професора Акронського та Гейдельберзького університетів Т. Мацькова “Чи кн. Ольга справді прийняла християнство в Царгороді?”, в якій автор на основі співставлення доводів різних авторів про хрещення київської княгині Ольги, приходять до висновку про те, що ця подія відбулася в Києві [10].

Таким чином, українські вчені діаспори широко долучились до відзначення 1000-ліття хрещення України-Русі, яке відзначили низкою наукових конференцій та конгресів, а також значною кількістю спеціальних досліджень, що були видані як окремими книгами, так і на сторінках журналів, серед яких помітне місце посідав єдиний фаховий історичний журнал, що видавався поза Україною – “Український історик”. Серед книжкових видань різними науковими інституціями та громадськими організаціями було видано як монографії, так і науково-популярні дослідження.

Джерела та література:

1. Акт заснування комітету (Факсиміле) // Збірник праць Ювілейного Конгресу / [Ред. В. Янів]. – Мюнхен, 1988/1989. – С. 865.
2. Архів УІТ (архів Л. Винара), ф. "Листування", спр. "М. Антонович". – Лист М. Антоновича до Л. Винара від 15 травня 1987 р.
3. Архів УІТ, ф. "1000-ліття Хрещення України", спр. "Листування". – Обіжний лист до проводів наукових установ В. Янева від 12 грудня 1983 р.
4. Архів УІТ, ф. "1000-ліття Хрещення України", спр. "Листування". – Меморандум щодо "Гарвардського проекту" до Ради науки СКВУ від президента Інституту ім. Симона Петлюри від 8 червня 1984 р.
5. Горак С. Коментар до т.зв. десекулярного "Гарвардського проекту" і його реклами / С. Горак // Національна трибуна. – 1985. – 16 червня.
6. Жила В. Під прапором тисячоліття. (Враження з Равеннського Наукового Конгресу / В. Жила // Український історик. – 1989. – Ч. 1-3. – С.75.
7. Інформації про Конгрес у пресі // Збірник праць Ювілейного Конгресу / [Ред. В. Янів]. – Мюнхен, 1988/1989. – С. 969-972.
8. Книш Ю. До питання впливу Методіївської Архиепархії на раннє кивське християнство / Ю. Книш // Український історик. – 1988. – Т. XXV. – Ч. 1-4. – С. 43-57.
9. Леник В. Три наукові конгреси до тисячоліття Хрищення України / В. Леник // Гомін України. – 6 липня 1988.
10. Мацьків Т. Чи кн. Ольга справді прийняла християнство в Царгороді? / Т. Мацьків // Український історик. – 1989. – Т. XXVI. – Ч.1-3. – С. 43-49.
11. Науковий конгрес у 1000-ліття хрищення Руси-України. Програма. [Б.м., б.д.]. – С. 7.
12. Науковий Конгрес у Мюнхені // Українська думка. – 1988. – 26 травня.
13. Оглоблин О. Українська церковна історіографія / О. Оглоблин // Український історик. – 1969. – Т.VI. – Ч.4. – С. 12-29.
14. Оляничин Д. До хронології життя Олафа Тріггвісона у зв'язку з його загадковим перебуванням при дворі Володимира Великого / Д. Оляничин // Український історик. – 1988. – Т. XXV. – Ч.1-4. – С. 58-71.
15. Плянується науковий конгрес з нагоди 1000-ліття хрищення України // Свобода. – 20 червня 1984 р. – С. 1, 4.
16. Правильник комітету Наукового конгресу в Тисячоліття Хрещення Руси-України (Схвалений на Конференції в Мюнхені з уточненнями, прийнятими на 2-й Конференції в Бавнд-Бруку) // Збірник праць Ювілейного Конгресу / [Ред. В. Янів]. – Мюнхен, 1988/1989. – С. 869.
17. Президія і органи Комітету. Ділова Президія Комітету (Вибрана у Мюнхені 11-13.V.1984 р. і доповнена в Бавнд-Бруку 15-17.VI.1985 р. згл. кооптаціями, потвердженими референдумом афілійованих членів) // Збірник праць Ювілейного Конгресу / [Ред. В. Янів]. – Мюнхен, 1988/1989. – С. 870.

18. Українське Історичне Товариство // Збірник праць Ювілейного Конгресу / [Ред. В. Янів]. – Мюнхен, 1988/1989. – С. 951.

19. Хроніка. Українське Історичне Товариство. Комітет наукового відзначення Ювілею Тисячоліття Християнської України // Український історик. – 1986. – Ч. 3-4. – С. 164.

20. Хроніка. Українське Історичне Товариство. Наукова Рада при СКВУ. Наукове відзначення 1000-ліття Хрещення України // Український історик. – 1985. – Ч. 1-4. – С. 254-255.

21. Чубатий М. Kievan Christianity misinterpreted / М. Чубатий // Український історик. – 1972. – Т. IX. – Т. 1-2. – С. 100-109.

22. Archive of Kent State University, ф. “Center of the Studies of Ethnic Publication and Cultural Institutions”, спр. “Отчет председателя КРА [Конгресса Русских Американцев] (CRA News. Бюллетень, vol. 7, No.51, January-February 1986)”. – Арк.1.

23. Pricak O. On the Writing of History in Kievan Rus' / O. Pricak // Harvard University Ukrainian Studies Fund. The Millennium Series, Cambridge, Mass. – 172 p.

24. Sydorenko A. On Early Kievan Christianity / A. Sydorenko // Український історик. – 1988. – Т. XXV. – Ч. 1-4. – С. 72-83.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Атаманенко Алла** – доктор історичних наук, професор, декан факультету міжнародних відносин Національного університету "Острозька академія"

2. **Александрович Володимир** – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

3. **Бендюк Микола** – художник-реставратор Державного історико-культурного заповідника м. Острога (м. Острого).

4. **Берковський Владислав** – кандидат історичних наук, директор Центрального державного архіву зарубіжної україніки (м. Київ).

5. **Борилюк Дмитро** – аспірант кафедри історії Національного університету "Острозька академія" (м. Острого).

6. **Вихованець Тарас** – магістр історії, заступник директора Нетішинського краєзнавчого музею з наукової роботи (м. Нетішин).

7. **Войтович Леонтій** – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету ім. І. Франка (м. Львів).

8. **Квасюк Лариса** – кандидат філософських наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національного університету "Острозька академія" (м. Острого).

9. **Ковалів Вітольд-Йосиф, о.** – настоятель римо-католицької парафії Успіння Пресвятої Діви Марії в місті Острозі (м. Острого).

10. **Крالیук Петро** – доктор філософських наук, професор, перший проректор з навчальної та наукової роботи Національного університету "Острозька академія" (м. Острого).

11. **Кулаковський Петро** – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри країнознавства Національного університету "Острозька академія" (м. Острого).

12. **Мицько Ігор** – кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник науково-дослідного Центру вивчення культурно-освітньої та духовної спадщини Острозької академії (м. Львів).

13. **Смирнов Андрій** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного університету "Острозька академія" (м. Острого).

14. **Собчук Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і соціальних дисциплін Кременецького обласного гуманітарного педагогічного інституту імені Тараса Шевченка, вчений секретар Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника (м. Кременець).

15. **Якубович Михайло** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри релігієзнавства Національного університету "Острозька академія" (м. Острого).

16. **Яремчук Віталій** – доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету "Острозька академія" (м. Острого).

ЗМІСТ

<i>Петро Кралюк</i>	
ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ ТА ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ	3
<i>Володимир Собчук</i>	
СТЕПАНСЬКА ВОЛОСТЬ І ЇЇ ВЛАСНИКИ (ДО КІНЦЯ 60-Х РОКІВ XVI СТ.)	14
<i>Владислав Берковський</i>	
ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ З КІНЦЯ XV – ДО ПОЧАТКУ XVII СТ.: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ТА ХАРАКТЕРНІ РИСИ	42
<i>Леонтій Войтович</i>	
КНЯЗЬ КОСТЯНТИН ІВАНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ ЯК ПОЛКОВОДЕЦЬ	52
<i>Ігор Мицько</i>	
КОСТЯНТИН ІВАНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ ТА ЦЕРКВА ГАЛИЧИНИ	63
<i>Петро Кулаковський</i>	
КНЯЗЬ КОСТЯНТИН ІВАНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ І ОБОРОНА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВІД ТАТАРСЬКОЇ АГРЕСІЇ (КІНЕЦЬ XV – ПЕРША ТРЕТИНА XVI СТ.)	67
<i>Тарас Вихованець</i>	
ЛИСТ КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО ДО ЮРІЯ РАДЗИВІЛА ВІД 26 ТРАВНЯ 1531 Р. : ЗАУВАГИ НА ПОЛЯХ “ПОСМЕРТНОГО” ПОСЛАННЯ КНЯЗЯ	84
<i>Дмитро Бориліук</i>	
ВОЛОДІННЯ КОСТЯНТИНА ІВАНОВИЧА ОСТРОЗЬКОГО У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ	105
<i>Володимир Александрович</i>	
ВІЛЕНСЬКИЙ СЛІД МАЛЯРСЬКИХ ІНТЕРЕСІВ КНЯЗЯ КОСТЯНТИНА ІВАНОВИЧА ОСТРОЗЬКОГО	113

Микола Бендюк

ПРЕДМЕТИ ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВОГО ТА ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА, ЦЬО ПОВ'ЯЗАНІ З ОСОБОЮ КНЯЗЯ К. І. ОСТРОЗЬКОГО	125
---	-----

Лариса Квасюк

"КНИЖИЦЯ" У ШЕСТИ РОЗДІЛАХ (ОСТРОГ, 1588) ЯК ПАМ'ЯТКА ПОЛЕМІКИ	141
---	-----

Андрій Смирнов

КИРИЛО ЛУКАРІС І УКРАЇНА	157
--------------------------------	-----

Михайло Якубович

"PROGNOSTICON" ЯНА ЛЯТОСА 1594 Р.: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ	165
---	-----

о. Вітольд-Йосиф Ковалів

"РУСЬКИЙ СЦИПІОН" – ГЕТЬМАН КОСТЯНТИН ІВАНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	175
--	-----

Віталій Яремчук

РІЗНІ ОБРАЗИ В.-К. ОСТРОЗЬКОГО В ІНТЕР'ЄРІ ОДНІЄЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ (І. ОГІЄНКО, М. ГРУШЕВСЬКИЙ, Т. КЕМПА)	183
---	-----

Алла Атаманенко

ВИВЧЕННЯ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ РУСІ ЯК СКЛАДОВА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА	192
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	204
-----------------------------	-----

Збірник наукових праць

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Історичні науки
ВИПУСК 18

Головний редактор *Ігор Пасічник*

Заступник головного редактора *Володимир Трофимович*

Технічний редактор *Роман Свинарчук*

Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*

Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Формат 42х30/4.

Папір офсетний. Друк різнографія.

Ум. друк. арк. 12,25. Гарнітура “TimesNewRomanСут”

Наклад 100 прим.

Видавництво Національного університету “Острозька академія”
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.

Свідоцтво про державну реєстрацію

РВ №1 від 8 серпня 2000 року.